ISSN: 2181-0796
DOI: 10.26739/2181-0796
www.tadqiqot.uz

TIL, TA'LIM, TARJIMA
XALQARO JURNALI

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

INTERNATIONAL JOURNAL OF
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Alisher Navoi

VOLUME 4
ISSUE 5
2023

ISSN: 2181-0796

Doi Journal 10.26739/2181-0796

TIL, TA'LIM, TARJIMA

4-SON, 5-JILD

ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

НОМЕР-4, ВЫПУСК-5

LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

VOLUME-5, ISSUE-5

TOSHKENT-2023

TIL, TA'LIM, TARJIMA XALQARO JURNALI

№4 (2023) DOI

Bosh muharrir:

Mirzayev Ibodulla
f.f.d., professor (O'zbekiston)

Bosh muharrir o'rinbosari:

Ismoilov Salohiddin
f.f.n., professor (O'zbekiston)

TAHRIR HAY'ATI:

Bakirov Poyon
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Boqiyeva Gulandom
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Dadaboyev Hamidulla
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Eltazarov Jo'liboy
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Isakova Nodira
PhD, dotsent
(O'zbekiston)

Kiselyov Dmitriy
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Labib Said Mohammad Alem
f.f.d., dotsent
(Afg'oniston)

Mamatov Abdi
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Mirzayev Rahmatulla
huquqshunos, dotsent
(O'zbekiston)

Mirzohidova Muyassar
f.f.d., professor
(Qirg'iziston)

Nadim Mohammad Humoyun
PhD
(Afg'oniston)

Pardayev Azamat
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Qodirova Barno
kotib, PhD, dotsent
(O'zbekiston)

Qulmamatov Do'smamat
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Rasulov Ravshanxo'ja
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Safarov Shahriyor
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Shahobiddinova Shohida
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Sobirov Anvar
PhD
(O'zbekiston)

Tagayeva Sayyora
PhD, dotsent
(O'zbekiston)

Ubaydullayeva Maftuna
PhD, dotsent
(O'zbekiston)

Uluqov Nosirjon
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Umurqulov Bekpo'lat
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Xasanov Axmad
mas'ul kotib, PhD
(O'zbekiston)

Xayrullayev Xurshid
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Yo'ldoshev Qozoqboy
p.f.d., professor
(O'zbekiston)

ILMIY MASLAHAT KENGASHI:

Abdiyev Murodqosim
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Baqoyeva Muhabbat
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Berdaliyev Abduvali
f.f.d., professor
(Tojikiston)

Jabborov Xo'jamurod
f.f.d., dotsent
(O'zbekiston)

Karimov Suyun
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Mamatov Abdug'ofur
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Mo'minov Siddiq
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Raximov G'anisher
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Sayfullayeva Ra'no
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Suvonova Nigorabonu
f.f.n., dotsent
(O'zbekiston)

To'xtasinov Ilhom
p.f.d.
(O'zbekiston)

Yoqubov Jmoliddin
f.f.d., professor
(O'zbekiston)

Sahifalovchi: Shakhram Fayziev

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

№4 (2023)

Главный редактор:

Мирзаев Ибадулла
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:

Исмаилов Салахиддин
к.ф.н, доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бакиров Поён
д.ф.н., профессор
(Узбекистон)

Бакиева Гуландом
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Дадабаев Хамидулла
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Элтазаров Жулибай
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Исакова Нодира
PhD, доцент
(Узбекистан)

Киселев Дмитрий
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Лабиб Саид Моҳаммад Алем
д.ф.н.,доцент
(Афғонистон)

Маматов Абди
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Мирзаев Раҳматулла
юрист, доцент
(Узбекистан)

Мирзахидова Муяссар
д.ф.н., профессор
(Киргизистан)

Надим Моҳаммад Ҳумоюн
PhD
(Афғонистон)

Пардаев Азамат
д.ф.н., профессор
(Узбекистон)

Кадирова Барно
секретарь, PhD, доцент
(Узбекистан)

Кулмаматов Дусмамат
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Расулов Равшанҳужа
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Сафаров Шахриёр
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Шахабиддинова Шахида
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Собиров Анвар
PhD
(Узбекистан)

Тагаева Сайёра
PhD, доцент
(Узбекистан)

Убайдуллаева Мафтуна
PhD, доцент
(Узбекистан)

Улуков Насиржан
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Умуркулов Бекпулат
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Хасанов Ахмад
отв. секретарь PhD
(Узбекистан)

Хайруллаев Хуршид
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Йулдашев Казакбай
д.п.н., профессор
(Узбекистан)

НАУЧНЫЙ СОВЕТ:

Абдиев Мурадкасим
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Бакоева Мухаббат
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Бердалиев Абдували
д.ф.н., профессор
(Таджикистан)

Жаббаров Хужамурад
д.ф.н., доцент
(Узбекистан)

Каримов Суюн
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Маматов Абдугафур
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Муминов Сиддик
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Рахимов Ганишер
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Сайфуллаева Раъно
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Сувонова Нигорабону
к.ф.н., доцент
(Узбекистан)

Тухтасинов Илхам
д.п.н., профессор
(Узбекистан)

Якубов Жамалиддин
д.ф.н., профессор
(Узбекистан)

Вёрстка: Шахрам Файзиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

№4 (2023)

Chief Editor:

Mirzaev Ibodulla
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor:

Ismailov Salokhiddin
Cand.of phil.sciences, assistant professor (Uzbekistan)

EDITORIAL BOARD:

Bakirov Poyon
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Bakieva Gulandom
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Dadaboev Khamidulla
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Eltazarov Juliboy
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Isakova Nodira
PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Kiselyov Dmitriy
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Habib Said Mohammad Alem
doc.of phil.scien. (Afg'oniston)

Mamatov Abdi
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Mirzaev Rahmatulla
lawyer, assoc.prof. (Uzbekistan)

Mirzokhidova Muyassar
Doc. of phil. scien., prof. (Kirghizistan)

Nadim Mohammad Humoyun
PhD (Afg'oniston)

Pardaev Azamat
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Kadirova Barno
Secretary, PhD, assoc.prof. (Uzbekistan)

Kulmamatov Dusmamat
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Rasulov Ravshankhuja
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Safarov Shakhriyor
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Shakhobiddinova Shokhida
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Sobirov Anvar
PhD (Uzbekistan)

Tagayeva Sayyora
PhD, assoc. prof. (Uzbekistan)

Ubaydullayeva Maftuna
PhD, assoc.prof. (Uzbekistan)

Ulukov Nosirjon
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Umurkulov Bekpulat
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Hasanov Ahmad
senior secretary, PhD (Uzbekistan)

Hayrullaev Hurshid
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Yuldashev Kazakbay
Doc. of ped. scien., prof. (Uzbekistan)

SCIENTIFIC ADVISORY COUNCIL:

Abdiev Murodkosim
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Bakaeva Mukhabbat
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Berdaliev Abduvali
Doc. of phil. scien., prof. (Tajikistan)

Jabborov Khojamurod
Doc. of phil. scien., assoc.prof. (Uzbekistan)

Karimov Suyun
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Mamatov Abdugafur
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Muminov Siddik
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Rakhimov Ganisher
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Sayfullaeva Rano
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Suvonova Nigorabonu
Cand. of phil. sciences, assoc.prof. (Uzbekistan)

Tukhtasinov Ilhom
doc.of ped. scien. (Uzbekistan)

Yakubov Jamoliddin
Doc. of phil. scien., prof. (Uzbekistan)

Pagemaker: Shakhram Fayziev

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

MUNDARIJA\СОДЕРЖАНИЕ\CONTENT

T I L SH U N O S L I K

1.O.Shukurov
Zamonaviy o'zbek tili leksikasida o'zlashma so'zlar talqini.....7
2.M.Abjalova
UzNET - o'zbek tili leksikonini qamragan semantik tizim.....17
3.A.Faleeva
Theoretical and practical research of the formation of colloquialistics of the english language in level interpretation.....30
4.D.Mamirova
Reklama matnlarida parsellyatsiyaning o'rni.....39
5.Ш.Худайберганов
Об изучении идиоматических выражений в аспекте лингвокультурологической науки.....47
6.М.Зайниева
Матннинг глобал синтактик қурилма сифатидаги табиати ва унинг инглиз тилшунослигида ўрганилишига бир назар.....55
7.F.Xamrayev
Tilning o'zidagi nomlash an'anasi va uning tarixiy ildizlari xususida.....63
8.O.Matyakubov
Kognitiv lingvistikada modallik kategoriyasining talqin va tadqiqoti (fransuz va o'zbek ertaklari va naqllari namunasi asosida).....72
9.B.Nurmuxammedov
Toponimikaga oid termin va tushunchalar tavsifi.....86
10.M.Uliqova
"Qon-qarindosh"konseptini morfologik va sintaktik sathda ishlatilishi.....96

T A' L I M SH U N O S L I K

11.M.Ubaydullayeva
"Alpomish" dostonini o’qitishda talabalarni faollashtirish yo’llari.....106

T A R J I M A SH U N O S L I K

12.Д.Юлдашева
Эдуард сепир ва унинг "тил" асари ҳақида.....112
13. F.Ruzimurodova
Badiiy tarjimada dekonstruksiya.....119
14.A.To'xtamishev
Xitoy tilidagi 是shì unsurining bog'lovchi hamda ta'kid ma'nolarida muqobillashuvi xususida.....127

T A Q R I Z

Ф.Хаитова
Х.Абдураҳмоновнинг "Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар" асарига тақриз.....137

TIL, TA'LIM, TARJIMA
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

TILSHUNOSLIK

Shukurov Otabek
DSc, dotsent
Qarshi davlat universiteti,
Qarshi, Uzbekiston
otabekshukurov1@mail.ru

ZAMONAVIY O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA O'ZLASHMA SO'ZLAR TALQINI

ANNOTATSIYA

Maqola globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari xususida bo'lib, o'zbek tilining istiqbol yo'nalishlarini belgilashda globallashuv jarayonining ta'sir etuvchi omillari o'rganilgan. Muhimi, o'zlashmalar orasidagi inglizcha birliklarga shakllanayotgan yangi qatlam sifatida baho berilgan. Maxsus kuzatishlar yangi davr o'zlashmalarining aniq misollari asosida ko'rsatib berilgan. Bundan tashqari, o'zlashmalar hamda semantika bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan tilshunoslarning fikrlariga tayanilgan va o'rni bilan munosabat bildirilgan. So'nggi yillarda paydo bo'layotgan hamda so'zlashuv jarayonida qo'llanayotgan neologizmlarning keng ommalashayotgani e'tirof etilgan. Ularning bu jarayonda tez ommalashishi adabiy tildan, o'zbek tilining lug'at fondidan munosib o'rin olish ehtimolini oshirishi bilan belgilangan.

Kalit so'zlar: so'z, neologizm, globallashuv, o'zbek tili, tillarning ta'siri, tilning boyishi, semantika.

Shukurov Otabek
DSc, Associate Professor
Karshi State University,
Karshi, Uzbekistan
otabekshukurov1@mail.ru

INTERPRETATION OF LOANWORDS IN THE VOCABULARY OF THE MODERN UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT

The article discusses trends in the security and development of languages in the context of globalization, as well as factors influencing the process of globalization in determining the future direction of development of the Uzbek language. It is important to note that English units between borrowings were evaluated as a new layer being formed. Special observations are made on the basis of specific examples of borrowings from the new period. In addition, the opinions of linguists who carried out research work on borrowings and semantics were based on and commented on. It is recognized that neologisms that have emerged in recent years and are used in colloquial speech are becoming increasingly popular. Their rapid popularity in this process was seen as an increase in the likelihood of taking a worthy place in the literary language, in the vocabulary of the Uzbek language.

Keywords: lexis, loan word, neologism, globalization, Uzbek language, interaction of languages, language enrichment, semantics

Шукуров Отабек
DSc, доцент
Каршинского государственного университета,
Карши, Узбекистон
otabekshukurov1@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В ЛЕКСИКЕ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются тенденции безопасности и развития языков в условиях глобализации, а также факторы, влияющие на процесс глобализации в определении будущего направления развития узбекского языка. Важно отметить, что английские единицы между заимствованиями оценивались как формирующийся новый слой. Специальные наблюдения сделаны на основе конкретных примеров заимствований нового периода. Кроме того, опирались и комментировали мнения лингвистов, проводивших научно-исследовательскую работу по заимствованиям и семантике. Признано, что неологизмы, возникшие в последние годы и употребляемые в разговорной речи, становятся все более популярными. Их стремительная популярность в этом процессе рассматривалась как увеличение вероятности занять достойное место в литературном языке, в словарном фонде узбекского языка.

Ключевые слова: лексика, заимствованое слово, неологизм, глобализация, узбекский язык, взаимодействие языков, обогащение языка, семантика

Jahon tilshunosligida yigirmanchi asr oxirlaridan boshlab o'z ona tilini va uning milliy tabiatini saqlab qolishga intilayotgan har bir xalq uchun zamonaviy o'zlashmalar masalasi alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Xalqaro miqyosdagi globallashuv jarayonida Internet fenomenining sezilarli kuchga ega bo'lishi, o'z navbatida, tillararo so'z o'zlashtirishning faollashuvi va zamonaviy o'zlashmalarning tillararo xaotik yoyilishi bilan bog'liq dolzarb muammolarni yuzagachiqarmoqda.Shu sababli dunyo tilshunosligidaretsipiyent tildagi zamonaviy o'zlashmalarning muqobillarini to'g'ri aniqlash, tavsiflash va ularning izohli lug'atini yaratish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda yangi o'zlashayotgan birliklarni tarkibiy-mazmuniy tahlillar asosida o'rganish va o'zlashtirishda tilning milliy tabiatiga muvofiqligi, assimilyatsiyasi hisobga olinishi muhimligini talab etmoqda.

Dunyo tillarining madaniyatlararo globallashuvi sharoitida ularning o'z ontologik tabiatini saqlab qolishi, aktual leksikada o'z qatlam so'zlari faolligini ta'minlab borish, takomillashayotgan sun'iy intellektga tilning algoritmik dasturini tayyorlash ishlari doirasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shuningdek, so'z o'zlashtirish masalasi yangi soha bo'lgan neologiya va neografiyaning istiqbolli yo'nalishlari doirasida til sistemasidagi leksika, lug'atchilik, lingvomadaniyatshunoslik hamda chog'ishtirma tilshunoslik sohalari bilan bog'liq holda tadqiq etilyapti.

O'zbek tili leksikasiga aksariyat zamonaviy o'zlashmalar raqamli media orqali kirib kelmoqda. Muhimi, istiqlolgacha bo'lgan davr so'z o'zlashtirilishida rus tilining vositachilik roli yetakchilik qilgan bo'lsa, yangi davr o'zlashmalarining esa yevropa tillaridan to'g'ridan-to'g'ri so'z olish asosida barqarorlashishi kuzatilyapti. So'z o'zlashtirish jarayoni jiddiy faollashgani sababli o'zbek tilining ontologik xususiyatlarini ko'proq hisobga olish, o'zlashmalarni tilning milliy tabiatiga muvofiq holda qabul qilish ehtiyoji ham ortib boryapti. "Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir" [1, 49]. Mazkur vazifalardan kelib chiqqan holda, xususan, mustaqillik davri o'zlashma so'zlarining talqini, adabiy til leksik qatlamining genetik manbalari, leksik fondga ta'sir etuvchi omillar, o'zlashmalarning leksikografik tavsifi, semantik taraqqiyoti va transformatsiyasi kabi masalalarning o'rganilish zaruratini taqozo etadi. Bu esa bevosita tanlangan mavzuning dolzarbligi va zaruratini belgilaydi.

O'zbek tilshunosligida o'zlashma so'zlar muammolari o'z davri ehtiyojiga ko'ra o'rganib kelindi. Ularning tadqiqi sohaning turli aspektiga muvofiq sobiq Sho'ro davrida tadrijan davom etdi. Shuningdek, mustaqillik yillarida T.Rahmonov, A.To'raxojayeva, U.Qo'ziyev, Sh.Jo'rayev, N.Isakova, E.Davlyatova kabi tilshunoslarning ishlari alohida e'tiborga loyiq. Bundan tashqari, leksikadagi o'zlashma so'zlarni tavsiflash alohida maqsad qilingan qator lug'atlar ham yaratildi.

Zamonaviy o'zbek tili leksikasi o'z taraqqiyot tendensiyalari va unga ta'sir etuvchi omillarga ega. Ayniqsa, globallashuv jarayonida tillar munosabati hamda leksik fondga ta'sir etuvchi omillar muhim ahamiyat kasb eta boshladi. So'nggi yillardagi globallashuv sharoiti, boshqa sohalar kabi, til fenomeniga ham o'zining sezilarli ta'sirini o'tkaza boshladi. Bu jarayonda tilning xavfsizligi, rivojlanish tendensiyalari va raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida tilshunoslar tomonidan hamda hukumat darajasida bajariladigan muayyan vazifalar ham belgilab olinishi talab etiladi. Albatta, bularning barchasi ta'lim jarayoni uzluksizligida davlat tili o'qitilishini pragmatik va antropotsentrik mazmunda tashkil etish, yoshlarga so'z o'zlashtirish va xorijiy so'zlarga bo'lgan munosabatning adekvat yo'llarini tushuntirish masalalari talqinida ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt, Internet boshqaruvida yetakchilik qilayotgan va shu orqali o'z innovatsiyalari nomlarini retsipiyent tillarga muntazam ravishda singdirib borayotgan

nufuzli tillarning ta'siri qisqa vaqt ichida katta hajmdagi o'zlashmalar ko'lamini hosil qildi. Bunday konyunktura uchun tillarning o'zaro aloqasi, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, savdo-sotiq, madaniy aloqa, migratsiya, urbanizatsiya, fan-texnikaning rivojlanishi, Internet diskursi, raqamli media va ijtimoiy tarmoq kabilar kuchli ta'sir vositalar hisoblanadi. Ayni paytda bunday omillar leksikaga jiddiy ta'sir o'tkazuvchi ahamiyatga ega.

So'z o'zlashishining o'rganilish tarixi jiddiy tadqiq etilar ekan, ular asosida chiqarilgan umumiy xulosalar yakunida ayni bir muammo va vazifalar ham yuzaga chiqadi. Jahon tilshunosligida o'zlashma so'zlarning o'rganilishi I.A.Boduen de Kurtene, V.Bets, U.Vaynrayx, L.P.Yefremov, N.S.Avilova, E.Xaugen, B.N.Zabavnikov, V.V.Vinogradov, G.G.Timofeyeva kabi tilshunoslarning ishlari bilan bog'liq. O'zlashmalar haqidagi dastlabki fikrlar uzoq davrlarga borib taqaladi. Jumladan, Platonning "Kratil yoki ismlarning to'g'riligi haqida"[2, 49]gi dialogda ham so'z o'zlashtirish haqida ma'lumotlar mavjud.

Rus tilida esa bu mavzu tarixi haqida tugal fikr-mulohazalarni L.P.Yefremovning nomzodlik dissertatsiyasida uchratish mumkin. U so'z o'zlashtirishning asosiy belgilarini tahlil qilgan, so'z o'zlashtirish va kalkalash hodisalarini farqlashga uringan tadqiqotchi hisoblanadi [3, 18]. O'tgan asrning 60-yillardagi tadqiqotlarida "so'z o'zlashtirish", "o'zlashma" terminlarining ishlatilishi o'ziga xos pallaga kirdi. Bu bilan bog'liq masalalar L.P.Krisin [4, 39], A.V.Shcherba [5, 44], V.M.Aristova [6, 58]ning ilmiy tadqiqotlarida ham tahlilga tortilgan.

Turli olimlarning o'zlashmalar mavzusida olib borilgan uzoq yillik tadqiqotlari A.Kazkenovaning "O'zlashma so'z ontologiyasi" nomli monografiyasida jamlanib o'rganildi. Unda so'z o'zlashtirish jarayonining rivojlanish tarixi ko'rsatib berildi va xronologik tartibda davrlashtirildi [7, 9].

Turkiy tilshunoslikda ham o'zlashma so'zlarning o'rganilishi uzoq tarixga ega. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy "...tilda mavjud so'zlar o'rnida boshqa til so'zini qo'llashni zararli deb hisoblaydi" [8, 36]. "Shajarai tarokima" asarida esa "...bizdin burun turkiy tarix aytqanlar. Arabiy lafzlarini ... va forsiyni ham qo'shub tururlar, ... o'zlarining hunarlarin va ustodliqlarini xalqg'a ma'lum qilmaq uchun" [9, 37], deya ta'kidlanadi.

O'tgan asrning 40-yillariga kelib o'zlashmalar masalasi o'zbek tilshunosligining o'ziga xos ilmiy muammosi sifatida tadqiq etila boshlandi. Xususan, arabcha, fors-tojikcha, ruscha va boshqa tillar kesimida F.Abdullayev, T.I.Rahmonov B.Eshonqulov, J.Hamdamov I.Asfandiyorov, E.Begmatov, A.Hojiyev kabilarning ishlarida tadrijiy ravishda tadqiq etildi.

O'zlashma so'zlar lug'at sifatida ilk bor O.Usmonovning "Qisqacha internatsional so'zlar lug'ati" (1959), keyinchalik O.Usmonov, R.Doniyorovlar hammuallifligidagi "O'zbek tilidagi ruscha-internatsional o'zlashtirma so'zlar izohli lug'ati" (1965), Y.Hamrayevaning "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati" (2007), M.Qurbonova, M.Abjalova, N.Axmedova, R.To'laboyevalarning "O'zbek tili o'zlashma so'zlarining urg'uli lug'ati" (2021) kabilarda jamlanib nashr etildi. E.Begmatovning "Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari", A.Hojiyevning "Sovet davrida o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti" (3-jild) asarlarida o'zlashma so'zlar tadqiqiga keng o'rin ajratildi. Shu bilan birgalikda, D.Hasanova, A.To'raxojayeva, U.Qo'ziyev, Sh.Jo'rayev, A.Xudoykulov, N.Isakova, E.Davlyatova, S.Ruzmetov kabilarning tadqiqotlari bevosita yoki bilvosita holda mustaqillik davri o'zlashmalarini o'rganishga qaratilgani bilan ahamiyatli hisoblanadi. Istiqloldan so'ng yevropa tillaridan to'g'ridan-to'g'ri so'z olish jarayoni jadallashdi. Bu o'zlashmalar ko'proq inglizcha so'zlar misolida namoyon bo'lyapti. Shunday bo'lsa-da, "O'zbek tilidagi xorijiy o'zlashmalarning meyori va milliyligi masalasi ma'naviy-madaniy sohalar doirasida favqulodda ahamiyatga molik ekanligini hamisha yodda tutish lozim" [10, 8].

Tadqiqotchilarning ishlariga umumiy jihatdan yondashib aytish mumkinki, so'z o'zlashtirish bilan bog'liq muammolarning zamirida leksikaga ko'proq kalkalash usuli

asosida so'z qabul qilish, imkoni topilmaganda tilning o'ziga xos tabiati asosida o'zlashtirish yo'li ustuvor sanaladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili leksik qatlamining genetik manbalari rang-barang. Shuningdek, leksikadagi o'z va o'zlashma qatlam so'zlarining ulushi ham leksikani tadqiq etuvchi mutaxassislarning diqqatini tortishi tabiiy.

"O'zbek tili izohli lug'ati" [11]ning 2020-yil nashridagi jami so'zliklar soni 32549 ta bo'lib, o'z qatlam 20437, o'zlashma qatlam esa 12112 leksemadan iborat. Lug'atda 29 manba til birliklari asosida shakllangan o'zlashtirmalar leksikaga to'g'ridan to'g'ri yoki vosita til orqali o'zlashgan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da 3549 ta forscha, 3473 ta arabcha so'z izohlangan. Forscha so'zlarning o'zbek tili lug'at boyligiga kirib kelish davri arabcha so'zlarga qaraganda ilgariroq bo'lib, ko'pchiligi xalq turmush tarzi bilan bog'liq kundalik muloqot so'zlariga aylanib ulgurgan. Arabcha o'zlashmalarning salmoqli qismi ta'lim-tarbiya va madaniy-ma'rifiy mazmundagi birliklardir. Leksikadagi arabcha so'zlarning boshqalaridan farqli xususiyati ularda barqarorlashgan "algoritmik" tuzilishning mavjudligidir. Ayniqsa, ularning manba til jihatidan ko'proq uch undoshdan iborat bo'lishi hisobga olinsa, muayyan qoliplar muntazamligida arabcha asosdosh o'zlashmalar assotsiatsiyasi paydo bo'ladi: nur, anvar, tanovar, munavvar. Bu esa leksikografiyada arabcha genetik asosli o'zlashma so'zlar lug'atini tuzish mumkinligini asoslaydi. Arabcha asosdosh so'zlarning semantik aloqasi muayyan paradigma sifatida kuzatilganda yaqqol seziladi. Albatta, bunday lug'atning yaratilishi mumtoz adabiyotni o'rganuvchi maktab o'quvchilari hamda matnshunoslik bilan shug'ullanuvchi talabalar uchun muhim manba hisoblanadi.

Akademik A.Hojiyev sobiq sovet davri o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti bilan bog'liq hodisalarga baho berar ekan, "semantik kalkalash yo'li bilan yangi ma'no hosil bo'lishi yangi ma'no hosil qilishning eng asosiy yo'li hisoblanadi", - deya ta'kidlaydi [12, 172]. E.Begmatov o'zbek tili leksikasining o'z baza, o'zga baza, kalkalash bazasi [13, 103] kabi uch lug'aviy bazaga tayanishini, shunga ko'ra o'zbek tili lug'at boyligidagi so'zlarni o'z qatlam so'zlar, o'zlashma qatlam so'zlar va leksik kalkalar kabi sektorga bo'lish o'rinliligini yozadi. Keyingi davr manbalarida ham aynan shunday yondashuv ommalashgani kuzatiladi.

XX asrning oxirlaridan boshlab nafaqat o'zbek tiliga, balki sobiq ittifoq tarkibidagi turkiy tillarga so'z o'zlashtirishda ham rus tilining vositachilik roli passivlashib, to'g'ridan-to'g'ri so'z o'zlashtirish jarayoni faollashdi [14, 71]. Shunga muvofiq globallashuv sharoitidagi virtual makon ta'sirida inglizcha so'zlar bilan "to'yingan" Internet fenomeni motivlovchi omil vazifasini bajaryapti.

O'zlashma neologizmlar zamonaviy tilshunoslikning o'rganish obyekti sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Obyektiv borliqdagi yangi narsa-hodisa, ya'ni referent kishilik ongida aks etar ekan, paydo bo'lgan tushuncha fonetik jihatdan shakllanib, ma'no hosil qiladi va so'z maqomiga ega bo'ladi. Yangi so'z - neologizm hisoblansa-da, leksikada mustahkam o'rin olgan til birligi emas. U tilning zaxira boyligidan o'rin olishi uchun ma'lum muddat davomida lisoniylashish bosqichida bo'ladi. Bunday tadrijiylik jarayoni yangilik bo'yog'ining yo'qolishigacha bardavom bo'ladi. Dastlab yangi o'ylab topilgan yoki kashf etilgan so'z protologizm, matbuot, veb-sayt, kitoblarda paydo bo'lish, nashr etilish davridagi so'z prelogizm, ommaga yoyilgan, kishilarning ongida umumiy tushuncha sifatida shakllangan so'z neologism [15, 59] sanaladi. Biroq barcha yangi birliklar ham bu bosqichlarni to'la-to'kis bosib o'tib, leksikada muqimlasha olmaydi. Ayrim mutaxassislarning fikricha, tilshunoslikda leksik innovatsiyalarni aniqlashning mukammal mezoni ishlab chiqilmagan. Bu holat neologizmlarni leksikaga saralash imkoniyatini to'g'ri belgilash uchun lug'at tuzuvchi va tadqiqotchilar orasida turlicha va ziddiyatli yondashuvlar yuzaga kelishiga sabab bo'lyapti [16, 222].

Neologizmlarni o'rganadigan soha neologiya, lug'at sifatida jamlash ishlari bilan

shug'ullanuvchi soha esa neografiya [17, 11] nomi bilan shakllanyapti. Rus tilida mazkur mavzu borasida qilingan ishlar tahlilida neologizm termini dastlab yangi so'z, keyinchalik esa yangi shakldagi turg'un birikma, erkin birikma va kalkalab olingan birliklarni ham atay boshladi. Keyingi tadqiqotlarda ularni farqlashga urinishlar natijasida variantdosh terminlar paydo bo'ldi va ularni tartibga solish va unifikatsiya qilish [18, 170] muammosi yuzaga keldi.

XX asr boshlarida ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar o'laroq so'z o'zlashtirish jarayoni jadallashdi va tilga e'tiborli jadid ziyolilar esa bunga o'z vaqtida faol munosabatda bo'ldi. Jumladan, Elbek tomonidan matbuotda 550 ta turkiy so'z o'z muqobillari bilan birga e'lon qilindi [19, 15]. Bundan ko'zlangan maqsad arab, fors va rus tillaridan kirib kelgan o'zlashma so'z, terminlarga adekvat o'zbekcha muqobil topish edi [20, 15]. A.Fitrat ham boshqa tillardan so'z olish uslubning sofligiga zarar berishini e'tirof etdi [21, 47]. Mavzu haqidagi yangicha ilmiy qarashlar yaratilgan o'quv adabiyotlarida ham aks etib bordi. O'zbek tilida neologizmlarni ilmiy planda o'rganish asosan XX asrning 60-yillaridan boshlandi. Keyingi davrlarda mavzu bilan aloqador maqola, dissertatsiyalar ko'zga tashlansa-da, o'zbek tilshunosligida bevosita neologizmlar masalasini o'rganishga bag'ishlangan maxsus ilmiy tadqiqot ishi yaratilmadi.

O'zlashmaso'zlarning muhim bir xususiyati retsipiyent tildao'zaro aloqadorlik asosida guruh-guruh yoki muayyan sistema - butunlik doirasida leksikadan o'rin olishidir. Tizim tarkibidagi birgina so'zning yangi lug'at boyligida muqimlashishi shu sistema ichidagi boshqa so'zlarning o'z atrofida o'rinlashishi uchun ehtiyoj yaratadi. Masalan, reyting so'zi o'zi bilan bog'liq assotsiatsiyahosil qiladigan antireyting, top so'zlari bilan; kriptovalyuta so'zi, blokcheyn, forjing, bitkoin, mayning, mayner (shuningdek, kalkalab olingan raqamli valyuta, elektron hamyon) kabilar bilan bog'lanadi.

Zamonaviy o'zbek tili leksikasida o'zlashma so'zlar talqini o'ziga xos bo'lib, ularni o'zbek tili leksikasiga o'zlashtirish bilan bog'liq ayrim tavsiyalarni keltirib o'tish mumkin.

1. Bugungi kun globallashuv sharoitining leksikaga kuchli ta'siri va so'z o'zlashtirishning faollashuvi jarayonidan kelib chiqib kalkalash usuli so'z o'zlashtirishdagi ustuvor yo'l sifatida tanlanishi lozim.

2. O'zlashmalarni qabul qilishda rus tilining vositachiligidan uzoqlashish masalasi ham vazifa sifatida belgilanishi kerak. Leksikaga to'g'ridan-to'g'ri so'z o'zlashtirishda o'zbek tilining imkoniyatlari vositachi tilga qaraganda kengroq.

3. O'zlashayotgan so'zlar o'rniga sheva imkoniyatlaridan foydalanishning nazariy asoslarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

4. O'zlashma neologizmlarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirishga qaraganda yangi so'z yasash usullariga tayanish hamda tilning zaxira boyligidagi birliklarga ma'no yuklash usuli ham istiqbolli yo'l sanaladi.

5. O'zbek tilshunosligida o'zlashma so'zlarning imlosi muammosi maxsus tadqiq qilinmog'i lozim.

6. Kalkalab olinayotgan zamonaviy o'zlashmalar yoki tilning milliy tabiati asosida qabul qilinayotgan muqobil birliklarni ta'lim usuli asosida - ona tili darsliklari mashqlari orqali semantik, imlo, talaffuz va boshqa jihatlari bilan bog'liq xususiyatlarini singdirib borish ijobiy natija beradi.

7. Leksikaga o'zlashmagan, biroq kundalik muloqotda faollashayotgan birliklarni neologizmlarning o'zaro aloqadorlikda yaratiladigan davriy (seriyali) lug'atlarida aks ettirib borish muhim hisoblanadi. Ularni bir butun keys holida to'plash leksikaning istiqbolli yo'lini belgilash uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, zamonaviy o'zlashmalarning tilga tez singishini bugungi dunyo innovatsiyalari neonominatsiyalarining leksikaga oson qabul qilish yo'li sifatida tushunish mumkin. O'zlashmalarning ortishi retsipiyent til leksikasining miqdor va sifatiga ko'ra

ta'sir etishi bilan xarakterlidir. Muhimi, aktual leksikaga ta'sir o'tkazish omili bilan belgilanadi.

O'zbek tili leksik qatlamining genetik manbalari izohli lug'atdagi leksemalarning umumiy hisobiga ko'ra statistik jihatdan tahlil etildi. Bunda o'z qatlam so'zlari ulush jihatidan yetarlicha miqdorga ega, o'zlashma qatlam so'zlarining unga nisbatan tashkil etish nisbati esa meyor darajasida saqlangandir. O'zlashmalar orasida forscha va arabcha so'zlar aktual leksikasida faolligi bilan ham salmoqli o'rin egallaydi.

Mustaqillik davri so'z o'zlashtirish jarayonida rus tilining vositachilik roli passivlashib, yevropa tillaridan to'g'ridan-to'g'ri so'z olish tendensiyasi faollashgani bilan xarakterli bo'ldi. Bunday o'zlashtirishlarda xalqaro kommunikatsiya va kompyuter terminlari uchun metatil vazifasini bajarayotgan inglizcha birliklarning nisbati sezilarli darajada o'sdi.

Tilda yangi paydo bo'lgan so'zlar lug'atlashishiga qadar o'z bosqichiga ega: protologizm - yangi o'ylab topilgan/kashf etilgan so'z; prelogizm - matbuot, veb-sayt, kitoblarda paydo bo'lish, nashr etilish davridagi so'z; neologizm - ommaga yoyilgan, ularning ongida umumiy tushuncha sifatida shakllangan so'z. Yakuniy bosqichdan so'ng ular lug'atlashgan so'z sifatida barqarorlashadi hamda yangilik bo'yog'ini yo'qotadi.

So'z o'zlashtirishda rus tilining vositachilik roli ayrim sohalarda barqaror ko'rinishda saqlanib qolyapti. Imkon qadar bilvosita jarayondan uzoqlashish, to'g'ridan-to'g'ri manba til so'zlarini qabul qilishga o'tish til manfaatiga qaratilgan adekvat yo'l sifatida qaraladi.

O'zlashma atama neologizmlarning leksikadagi hissasi salmoqli bo'lib, bir necha lug'aviy-ma'noviy guruhlar yuzaga kelgan. Paydo bo'layotgan neym neologizmlarni ko'proq o'z qatlam zaxira so'zlari asosida shakllantirish, zarur o'rinlarda dunyo madaniyati nomlash modellari tajribasiga tayanish ham muhim rol o'ynaydi.

Leksikadagi o'zlashmalarning semantik transformatsiyasi mustaqillikkacha va mustaqillikdan so'ng yaratilgan izohli lug'at birliklari qiyosida farqlanadi. O'zlashmalardagi bunday o'zgarishlar nom ko'chish usullari, asosan, metafora bilan bog'liq.

Yangi davr o'zlashmalarining transformatsion darajalanishi asos ma'nosida qo'llanuvchi, asos ma'nosi qisman o'zgargan, asos ma'nosidan uzilgan leksemalar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Yangi o'zlashmalarni umumiy izohli yoki imlo lug'atlarida aks ettirib borish Internet va ijtimoiy tarmoq muntazam foydalanuvchilarining so'z o'zlashtirish sur'atidan sezilarli darajada ortda qolayotgani bilan ham xarakterlidir. Ularga tayanch manba sifatida seriyali o'zlashma neologizmlar lug'atini nashr etib borish ishlari ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Shuningdek, mustaqillik davri o'zlashmalari izohli lug'atini yaratish ham bugungi kun uchun dolzarb hisoblanadi.

Sinergetik jarayonda lug'at zaxira boyligida yangi o'zlashma so'zlar leksemalashuvining barqarorligi assotsiatsiyadagi xorijiy til birliklarining o'z atrofida birlashishini mustahkamlaydi.Natijadaretsi piyent tildao'zlashmalarning assotsiatsiyaviy sistemasi tashkil topadi. Ularning shakllanish meyori o'ziga xos, sifat va miqdor belgilari davriylik jihatidan farqlanadi.

Lisoniy jihatdan barqarorlashgan zamonaviy o'zlashmalarning leksikografik jihati bilan bog'liq ayrim muammoli masalalar ko'zga tashlanadi. Ular qatoriga barqarorlashgan istiqlol davri o'zlashmalarini o'quv va umumiy izohli lug'atlarda aks ettirish, lug'atlarda mavjudlarini esa ma'no hajmi kengayishi yoki torayishiga muvofiq leksikografik tavsiflash kabilar kiradi.

Tilning lug'at boyligida o'zlashma so'zlar ortishi bilan uning milliy tabiatida ayrim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu o'zgarishlar ko'proq leksik, fonetik va uslubiy sathlar bilan aloqador, umuman olganda, yaxlit til sistemasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bundan tashqari, ular tilga singishar ekan, til ham, o'z navbatida, shu millatning madaniyatiga ta'sir etishi bilan xarakterlanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy o'zbek tili leksikasi taraqqiyotida yangi o'zlashma so'zlarning o'rni alohida e'tiborga olinishi kerak. Globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari masalasi muhim bo'lib, o'zlashma so'zlar fenomeni o'zbek tilining istiqbol yo'nalishlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони. // www.lex.uz (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. // www.lex.uz)
2.Античные теории языка и стиля (антология текстов) / Под ред. О.М. Фрейденберг. - СПб.: Алетейа, 1996. - С. 364. (Antichniye teorii yazika i stilya (antologiya tekstov) / Pod red. O.M. Freydenberg. - SPb.: Aleteya, 1996. - S. 364.)
3.Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1959. - С. 22. (Yefremov L.P. Sushnost leksicheskogo zaimstvovaniya i osnovniye priznaki osvoyeniya zaimstvovannix slov: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. - Alma-Ata, 1959. - S. 22.)
4.Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - М.: Наука. 1968. - С. 208. (Krisin L.P. Inoyazichniye slova v sovremennom russkom yazike. - M.: Nauka. 1968. - S. 208.)
5.Щерба Л.В. О понятии смешения языков // Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т. 1. - Л., 1958. - С. 40-53. (Sherba L.V. O ponyatii smesheniya yazikov // Izbranniye raboti po yazikoznaniyu i fonetike. T. 1. - L., 1958. - S. 40-53.)
6.Аристова В.М. О лексических заимствованиях из английского языка в русский язык в XVII-XVIII вв. - М.: Высшая школа. - 1978. - С. 113. (Aristova V.M. O leksicheskix zaimstvovaniyax iz angliyskogo yazika v russkiy yazik v XVII-XVIII vv. - M.: Visshaya shkola. - 1978. - S. 113)
7.Казкенова А.К. Онтология заимствованного слова. - М.: Флинта, 2013. - С. 248. (Kazkenova A.K. Ontologiya zaimstvovannogo slova. - M.: Flinta, 2013. - S. 248.)
8.Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1982. - 176 б. (Tursunov U., O'rinboyev B. O'zbek adabiy tili tarixi. - Toshkent: O'qituvchi, 1982. - 176 b.)
9.Баҳодирхон А. Шажарайи тарокима (Нашрга тайёрловчи Қ.Маҳмудов). - Тошкент: Чўлпон, 1995. - 48 б. (Bahodirxon A. Shajarayi tarokima (Nashrga tayyorlovchi Q.Mahmudov). - Toshkent: Cho'lpon, 1995. - 48 b.)
10.Маҳмудов Н. Ўзбек тилида ўзлашма сўзлар: меъёр ва миллийлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. 6-сон. - Б. 3-10. (Mahmudov N. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar: meyor va milliylik // O'zbek tili va adabiyoti. 2010. 6-son. - B. 3-10.)
11.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. - Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2020. (O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildli. - Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2020.)
12.Ҳожиев А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. III жилдли. III жилд. Сўз ясалиши ва лексика. -Тошкент: Фан, 1988. - 172 б. (Hojiyev A. Sovet davrida o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti. III jildli. III jild. So'z yasalishi va leksika. - Toshkent: Fan, 1988. - 172 b.)
13.Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари, - Тошкент: Фан, 1985. - 200 б. (Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari, - Toshkent: Fan, 1985. - 200 b.)
14.Мирзоева Г. Английские заимствования в тюркских языках // Молодий вчений. Херсон. №12 (88) 2020. - С. 69-72. (Mirzoyeva G. Angliyskiye zaimstvovaniya v tyurkskix yazikax // Molodiy vcheniy. Xerson. №12 (88) 2020. - S. 69-72.)
15.Patrizia A. Lexical Innovation in World Englishes: Cross-fertilization and Evolving Paradigms. - London: Routledge, 2018. - 174 pp.

16.Smyk-Bhattacharjee D. Lexical Innovation on the Internet - neologisms in blogs: - Diss. Doctor of Philosophy. - Zurich, 2009. - 225 p.
17.ПоповаТ.В. Русская неология инеография. - Екатеринбург: ГОУВПОУГТУ-УПИ, 2005. - С. 96. (PopovaT.V. Russkaya neologiya ineografiya. - Yekaterinburg: GOUVPOUGTU-UPI, 2005. - S. 96.)
18.Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. - М.: Златоуст, 1994. - С. 293. (Kostomarov V.G. Yazikovoy vkus epoxi. Iz nablyudeniy nad rechevoy praktikoy mass-media. - M.: Zlatoust, 1994. - S. 293.)
19.Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожида Элбекнинг роли: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент: 2002. - 71 б. (Bobomurodova Sh. O'zbek tilshunosligi rivojida Elbekning roli: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. - Toshkent: 2002. - 71 b.)
20.Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожида Элбекнинг роли: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент: 2002. - 71 б. (Bobomurodova Sh. O'zbek tilshunosligi rivojida Elbekning roli: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. - Toshkent: 2002. - 71 b.)
21.Фитрат А. Танланган асарлар. V жилдли. IV жилд: дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. - Тошкент: Маънавият, 2006. - 366 б. (Fitrat A. Tanlangan asarlar. V jildli. IV jild: darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar. - Toshkent: Ma'naviyat, 2006. - 366 b.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Manzura Abjalova
Dotsent, filologiya fanlari doktori (DSc)
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston
abjalova.manzura@gmail.com

UzNET - O'ZBEK TILI LEKSIKONINI QAMRAGAN SEMANTIK TIZIM

ANNOTATSIYA

Hozirgi vaqtda bilim bazalarining eng keng tarqalgan shakli ontologik turdagi leksik bilimlar bazasi hisoblanadi. Lingvistik ontologiya axborot qidirish, matnni tahlil qilish, avtomatik tarjima, bilimlarni yig?ish kabi jarayonlar uchun yirik semantik tizim hisoblanadi. Hozirda o'zbek tilida so'zlashuvchilar soni 40 mln.ga yaqin, o'zbek tilidan foydalanuvchilar esa 50 mln.dan ortiq sonni tashkil etadi. Bundan ayon bo'ladiki, raqamlashtirilgan texnologiyalar asrida o'zbek tili doirasida ko'plab texnologik ishlarni amalga oshirish uchun WordNet tipidagi UzNet ontologiyasini yaratishni taqozo etadi.Shu bois mazkur maqolada lingvistik ontologiya terminining mohiyati va uning zaruriy ahamiyati, o'zbek tili ontologiyasini yaratish tamoyillari, UzNet xususiyatlari, UzNetni WordNet bazasi asosida emas, balki alohida yaxlit tizim tarzida yaratish sabablari, uning biznes-protses jarayoni (BPMN) haqida batafsil ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: lingvistik ontologiya, tezaurus, semantik munosabatlar, WordNet, tamoyil.

Manzura Abjalova
Doctor of Philology (DSc),
Associate Professor of Tashkent State University
of Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
abjalova.manzura@gmail.com

UzNET is a SEMANTIC SYSTEM COVERING THE LEXICON OF THE UZBEK LANGUAGE

ABSTRACT

Currently, the most common form of knowledge bases is the lexical knowledge base of the ontological type. Linguistic ontology is a large semantic system for processes such as information search, text analysis, automatic translation, and knowledge gathering. Currently, the number of Uzbek speakers is large. It is clear from this that in the age of digitized technologies, it is necessary to create UzNet ontology in order to implement many technological works within the framework of the Uzbek language. Therefore, in this article, the meaning of the term linguistic ontology and its essential importance, the principles of creating an ontology of the Uzbek language, the characteristics of UzNet, the reasons for creating UzNet not on the basis of the WordNet database, but as a separate integrated system, and its business process (BPMN) are detailed. information was provided.

Keywords: linguistic ontology, UzNet, semantic relations, WordNet, principle.

Манзура Абжалова
Доцент, доктор филологических наук (DSc)
Ташкентский государственный университет
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан
abjalova.manzura@gmail.com

UzNET - СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА, ОХВАТЫВАЮЩАЯ ЛЕКСИКОН УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

В настоящее время наиболее распространенной формой баз знаний являются лексические базы знаний онтологического типа. Лингвистическая онтология - это большая семантическая система для таких процессов, как поиск информации, анализ текста, автоматический перевод и сбор знаний. В настоящее время число носителей узбекского языка составляет около 40 миллионов, а количество пользователей узбекского языка - более 50 миллионов. Очевидно, что в век цифровых технологий необходимо создание онтологии UzNet для реализации многих технологических работ в рамках узбекского языка. Поэтому в данной статье рассмотрены значение термина лингвистическая онтология и его существенное значение, принципы создания онтологии узбекского языка, характеристики УзНет, причины создания УзНет не на основе базы данных WordNet, а как Подробно представлена отдельная интегрированная система и ее

бизнес-процесс (BPMN).

Ключевые слова: лингвистическая онтология, тезаурус, семантические отношения, WordNet, принцип.

KIRISh

Jahonda inson faoliyatining bilim talab qiladigan zamonaviy sohalari rivojlanishi kompyuter texnologiyalari rolining oshishi bilan belgilanadi. Bugungi kunda axborot oqimi sezilarli darajada ko'paymoqda, endi ularni saqlash, taqdim etish, formallashtirish va tartibga solish, shuningdek, avtomatik qayta ishlashning yangi usullarini izlash zarurati yuzaga kelmoqda. Shu bois turli amaliy maqsadlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan keng qamrovli bilim bazalariga qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, inson omilisiz matndan har qanday ma'lumotni oluvchi neyro-to'rlarga asoslangan semantik tizimlarga ehtiyoj katta. XX asr yarimida butunjahon tarmog'i bilan bir qatorda Semantik veblar paydo bo'ldi. Semantik vebning ajralmas qismi ontologiya tushunchasi bo'lib, u so'zlar tarmog'idan iborat leksik ma'lumotlar bazasi hisoblanadi.

Lingvistik ontologiyani yaratish, iyerarxiyali bazani shakllantirish, sohalar bo'yicha terminologik bazalarni yaratish, semantik munosabatlarni tadqiq etish, tezaurus lug'atlar asosida til ontologiyasini yuzaga keltirish borasida jahon kompyuter lingvistikasi va axborot texnologiyalari sohalarida J.Miller [14], K.Fellbaum [10] (Princeton WordNet mualliflari), A.Burgen, O.Bodenreider; K.Kunze, A.Vagner [6, 13] (nemis tili ontologistlari), L.Bentivogli, E.Pianta (hind tili ontologistlari), M.Buenaga Rodriguez, J.Gomez-Hidalgo [5] (bolgar tili ontologistlari), N.Guarino [12], P.Guaretta (formal ontologiya va axborot tizimlari bo'yicha mutaxassis) samarali faoliyat olib borishgan.

Rus tilshunoslaridan N.V.Lukashevich, V.B.Dobrov (RuThez - rus tili ontologiyasini yaratish bo'yicha loyiha rahbari, ontologist) [19-21, 23], I.B.Azarova (RussNet lingvistik resursining asosiy yaratuvchisi va axborot-qidiruv tizimlari ontologiyasi bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirgan) [16], O.A.Nevzorova (yangi fan sohalari ontologiyalarini ishlab chiqish texnologiyasi) [21], A.S.Narinyan (TEON: Tezaurus+Ontologiya loyihasi asosida ontologik tadqiqotlarni amalga oshirgan) [24], B.B.Morkovkin (ideografik lug'at tuzgan), shuningdek, Markaziy Osiyodan A.Sharipbayev (qozoq tilini qaytaishlash va turkiy tillar ontologiyasini yaratish bo'yicha izlanish olib bormoqda) faoliyat olib borishgan. O'zbek tilida esa monografik planda M. Abjalova tomonidan tadqiq etilgan [4].

Tilshunoslikda ontologiya masalasi.

Ontologiya tushunchasi uzoq vaqtdan beri ma'lum, ammo qayta ko'rib chiqilgan holda, u yaqin yillardan kompyuter texnologiyalarida faol qo'llanilmoqda. Ontologiyaga semantik tarmoq sifatidagi qarashlar XX asrning 90-yillar oxirlarida boshlangan.

Lingvistik ontologiya yoxud til ontologiyasi terminlari tilshunoslik faniga qaraganda, axborot texnologiyalari sohasida ko'proq qo'llaniladi, asosan, matnlarni avtomatik tarzda qayta ishlash uchun ixtisoslashtirilgan axborot qidirish tezaurusi, ya'ni tilning lug'at boyligini o'zida jamlagan, so'zlarning semantik munosabatlari o'rnatilgan (yoxud so'zlar tarmog'iga ega) turli maxsus lingvistik dasturiy ta'minotlarni anglatadi. Lingvistik ontologiya (LO) til borlig'i va mohiyati haqidagi fan sifatida kamdan-kam tilga olinadi. LO lisoniy borliqni tahlil qilish orqali tilning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. F. de Sossur ta'kidlaganidek, "... tilshunoslikning maqsadi tilning mohiyatini hech qanday cheklovlarsiz anglash, inson tilini uning paydo bo'lish tarixi va lingvistik xilma-xillik sabablari bilan birgalikda tilning barcha ko'rinishlari va aloqalarida hamda nutqda namoyon bo'lish shakllarida o'rganish hisoblanadi" [Соссюр, 2000. - С. 171]. Tilning mohiyatini esa, birinchi o'rinda, nutq, soz'lash tashkil etadi. Nemis faylasufi M.Xaydegger ta'biri bilan aytganda, tilning ekzistensial-ontologik asoslarini nutq tashkil etadi [Хайдеггер, 2003. - С. 187].

Borliqning asosiy sohalariga tabiat, jamiyat va ong kiradi. Lingvistik ontologiyalarda

ham tabiiy til boyligi, undan foydalanish imkoniyati va lison qamrab olinadi. Hozirgi vaqtda bilim bazalarining eng keng tarqalgan shakli ontologik tipdagi bilimlar bazasi hisoblanadi. Bugungi raqamli texnologiyalar davrida ontologiya termini bir muncha ommalashdi. Ontologiyalar - bu dunyo haqidagi bilimlarning rasmiylashtirilgan tavsifini o'z ichiga olgan kompyuter resurslari.

Resurslar tahlili

Ontologiya tushunchasiga turlicha ta'riflar beriladi. Xususan, ontologiya - bu kontseptuallashtirish (konseptualizatsiya) spetsifikatsiyasi, deydi rus tadqiqotchisi T.Gruber [Gruber, 1993. - pp. 199-220]. Kontseptuallashtirish esa narsa-predmet sohasining lug'at va aniq vaziyatga bog'liq bo'lmagan holda ko'rib chiqiladigan haqiqat tuzilishi. Masalan, stol ustidagi kubikning turishi mumkin bo'lgan o?rnilari to'plami - bu uning konseptuallashishi, muhimi kubikning ayni vaqtdagi turgan holati emas, balki u turishi mumkin bo'lgan holatlar to'plamidir.

Formal jihatdan ontologiya - tushunchalar to'plami va ushbu tushunchalar haqidagi tasdiqlar to'plamidan iborat tizim bo'lib, ular asosida sinflar, obyektlar, munosabatlar, funksiyalar va nazariyalarni qurilishi mumkin [Лукашевич, 2010. - С. 83].

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tildagi barcha so'zlarning semantik va pragmatik xususiyatlarini yoritib berish faqat o'lik tillar uchun to'liq bajarilishi mumkin. Boisi o'lik til statik holatda qolgan bo'lib, unda taraqqiyot nolga teng bo'ladi, ya'ni "o'lik til taraqqiyoti = 0". Natijada tilda o'zgarish bo'lmaydi, bunday til asosida qurilgan dasturiy ta'minot bazasini qayta yangilanishiga ehtiyoj bo'lmaydi.

Ko'plab manbalarda tezaurus va ontologiya terminlari qiyosiy tahlil qilinmaganligi va har ikki terminga berilgan ta'rifning o'xshashligi sababli bunday lug'atlar imkoniyati hamda ularni yaratish mezonlari o'z chegarasi va aniqligiga ega bo'lmagan. Ushbu terminlarning kompyuter lingvistikasi hamda sun'iy intellekt kesishmasida parallel ravishda faol qo'llanilishi ularning vazifalari va faoliyat yo'nalishlarini yanada aniqroq taqsimlashni talab qiladi.

Lingvistik ontologiya tushuncha (taksonomik tarmoqlangan termin)lar, ularning tavsiflari va qoidalardan iborat bo'ladi.

Ontologiyalar ko'plab kompyuter dasturlari uchun [Eiji Aramaki and other] ma'lumot manbasi sifatida qo'llaniladi (axborot qidirish, matnni tahlil qilish, avtomatik tarjima, bilimlarni yig'ish va boshqa axborot texnologiyalari uchun). Ontologiya murakkab va xilma-xil ma'lumotlarni samarali qayta ishlashda yordam beradi [Гладун и др.]. Ma'lumotlar bilan ishlashning bunday usuli dasturlar uchun insonga tushunarli bo'lgan, ammo kompyuterga ma'lum bo'lmagan semantik farqlarni tanib olishga imkon beradi.

Shunday qilib, lingvistik ontologiya yoxud til ontologiyasi terminlari tilshunoslik faniga qaraganda, axborot texnologiyalari sohasida ko'proq qo'llaniladi, asosan, matnlarni avtomatik tarzda qayta ishlash uchun ixtisoslashtirilgan axborot qidirish tezaurusi, ya'ni tilning lug'at boyligini o'zida jamlagan, so'zlarning semantik munosabatlari o'rnatilgan (yoxud so'zlar tarmog'iga ega) turli maxsus lingvistik dasturiy ta'minotlarni anglatadi.

"Ontologiya" terminining mohiyati va lingvistik ontologiya strukturasi

"Ontologiya" termini ko'plab sohalarda qo?llaniladi va ikki ma'noga ega:

1) "borliq" va "mohiyat"ni o'zida namoyon etuvchi falsafiy tushuncha;

2) elementlarning mazmunini tavsiflaydigan, ular o'rtasida tarmoqli munosabat o'rnatilgan tizim.

Falsafada ontologiyaning predmeti mohiyat, kompyuter lingvistikasida esa bilim sohalari hisoblanadi.

Falsafada ontologiyaning obyekti inson, kompyuter lingvistikasida esa sinsetlar, ya'ni so'zlarning ma'nodosh qatorlari sanaladi.

Ontologiya ta'rifidagi bir qancha farqlarga qaramay, ko'plab tadqiqotchilar ontologiyaning

asosiy komponentlari to'plami bo'yicha mushtarak fikrni bildirishadi.

Demak, ontologiyaning asosiy tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi: tushunchalar (ayrim manbalarda sinflar); atributlar; munosabatlar; aksiomalar; misollar.

Ko'pincha ontologiya tushunchalarining juda keng talqini qo'llaniladi. Keng talqinda sinflar (ontologiya tushunchalari) mavhum va aniq, elementar va tarkibli (komponentli), haqiqatda mavjud va xayoliy bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Boshqacha qilib aytganda, sinf (tushuncha) har qanday ma'lumot berilishi mumkin bo'lgan har qanday obyekt bo'lishi mumkin [Corcho and other].

Ontologiyada ekzemplyar (individ) termini ham qo?llaniladi. Bu termin ontologiya sinflariga mansub yagona obyektlarni ifodalaydi. Masalan, mashina sinfiga Damas, Neksiya, BMV nomlarini ham biriktiramiz. Ushbu birliklar mashina birligi bilan tarmoqda birlashuvchi quyi elementlar hisoblangani bois ular ekzemplyarlar deyiladi.

Ontologiya birliklari (sinflar va ekzempyarlar yohud nusxalar) atributlarga ega bo'lishi mumkin. Har bir atribut nom hamda qiymatga ega bo'ladi va o'sha birlikka xos ma'lumotlarni saqlash maqsadida qo'llaniladi.

Munosabatlar soha tushunchalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir turini ifodalaydi. Ular formal ravishda n to'plam mahsulotining kichik to'plami sifatida aniqlanadi: R: C1 x C2 x Cn [Лукашевич, 2010. - С. 84]. Ikkilik (binar) munosabatlariga qism-butun munosabatlarini misol qilib keltirish mumkin. Munosabatlar va atributlar o'rtasidagi farq shundaki, munosabatlar ikki sinf o'rtasida bo'ladi, atribut esa obyektlarning ichki xususiyatlarini aniq qiymatlar orqali tavsiflaydi.

Ontologiyalardagi munosabatlarning eng muhimi taksonomik munosabat deb ataladi (butun-qism munosabati, tur va jins munosabati, sinonimik munosabat).

Aksiomalar (xulosa qilish qoidalari) har doim to'g'ri hisoblanadigan bildirgilarni yozish uchun qo'llaniladi. Ular ontologiyaga turli maqsadlarda kiritilishi mumkin, masalan, atribut qiymatlari, munosabat argumentlari bo'yicha murakkab cheklovlarni aniqlash, ontologiyada tasvirlangan ma'lumotlarning to'g'iligini tekshirish yoki yangi ma'lumotlarni xulosalash uchun qo'llaniladi.

Anglashilganidek, ontologiya termini ma'lum bir mavzu bo'yicha bilimlarni ifodalovchi tuzilmalarning keng doirasi, tizimi hisoblanadi.

Lingvistik ontologiyalar til yoki narsa-predmet sohasiga oid so'zlarning ko'p qismini qamrab oladi va ayni chog'da tushunchalar o'rtasida munosabat mavjud bo'ladigan ontologik tuzilma hisoblanadi. Shuning uchun lingvistik ontologiyalarni leksik ma'lumotlar bazasining maxsus turi va ontologiyaning alohida tipi sifatida ko'rish mumkin. Shu bilan birga, lingvistik ontologiyalar nisbatan zaif formallashtirilgan, ya'ni ular J.Sova ta'riflaganidek, "terminologik" ontologiyalardir.

Hozirda eng yirik lingvistik ontologiyalar sifatida SUMO, OMEGA, DOLCE; Princeton WordNet, KeNet, RuThez va RussNet kabi ontologiya hamda tezauruslardan unumli foydalaniladi va ularning zamirida tadqiqotlar amalga oshiriladi.

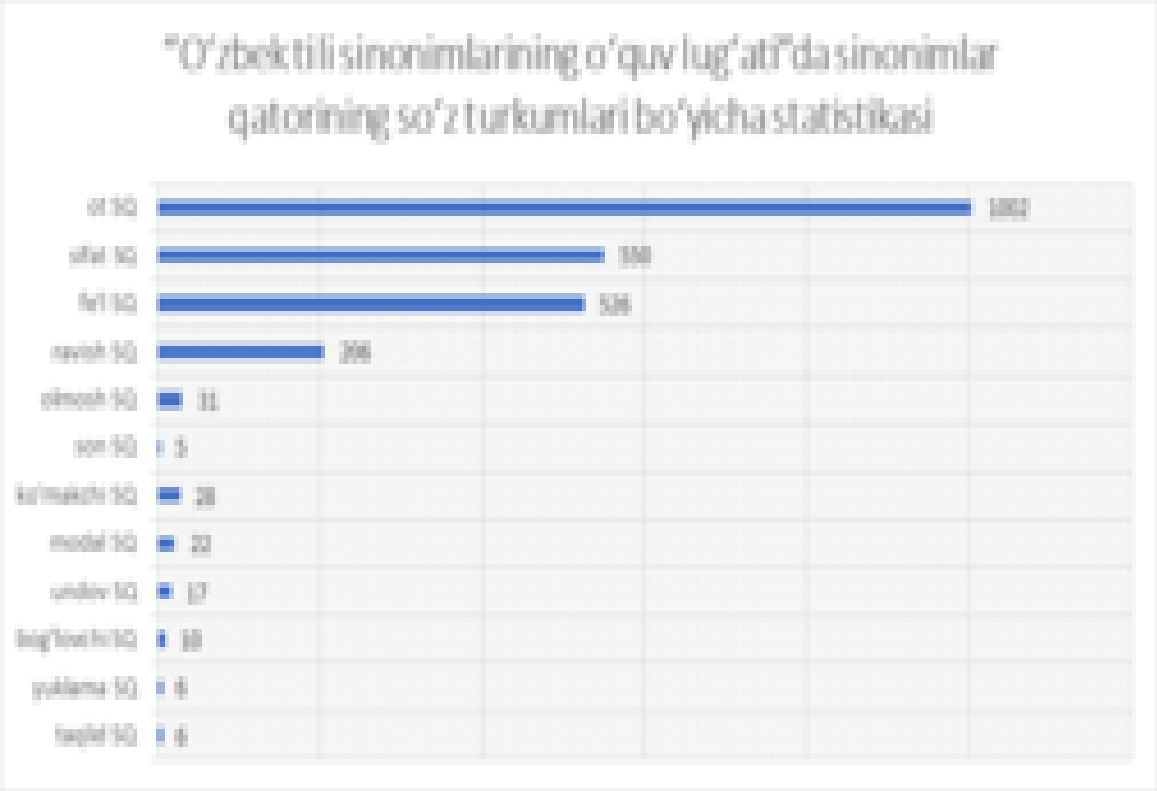
Lingvistik ontologiyalarga namunalar tarzida Princeton WordNet va boshqa tillarning Wordnetlarini keltirish mumkin [Corcho and other; Лукашевич]. Shuningdek, lingvistik ontologiyalarga axborot qidirish tezauruslari misol bo'la oladi, chunki ularning birliklari - tavsiflovchilar, asosan, mavzu sohasining mavjud shartlariga asoslanadi [Лукашевич, 2010. - С. 89]. Shu bois ushbu tadqiqotda ontologiya, tezaurus lug'atlar, axborot qidiruv tizimlari tezaurusi, rubrikator (maxsus lug'atlar)lar konseptiga e'tibor qaratildi va, albatta, o'zbek tilining UzNet lingvistik ontologiyasini yaratish maqsadida Princeton WordNet (PWN) hamda wordnet tipidagi lingvistik resurslarni yaratish tamoyillari tadqiq etildi.

UzNet tizimida so'z turkumlarini teglash (Part of Speech Taging)

WordNet bazasi ot, fe'l, sifat va ravishlar "sinset" deb nomlangan kognitiv sinonimlar

to'plamida guruhlashtirilgan bo'lib, ularning har biri alohida tushunchani ifodalaydi. Ingliz tilida book so'zi ot va fe'l turkumiga mansub shakldosh so'z bo'lib, kitob, qayd varaqalari to'plami (ot) va buyurtma bermoq, zaxiraga olmoq (fe'l) kabi tarjimalarga ega. Yuqorida ushbu so'zning sinsetlariga binoan aytish mumkinki, book so'zining qo'llanilish ko'lami keng bo'lib, har bir turkum doirasida sinkretiklik hodisasi seziladi. Ingliz tili leksik ma'lumotlari bazasi - WordNet ish prinsi pi murakkab bo'lmagan biznes-jarayonga ega bo'lib, ontologiyaning qidiruv tiziniga yozilgan leksik birlik (1) tabiiy tilni qayta ishlash jarayonida (2) leksik birlikning asosi aniqlanadi (3). Lemma, ya'ni normal birlikning WordNet ma'lumotlar bazasi (4)da sinsetlari belgilanadi (5), shundan so'ng leksikografik baza yordamida (6) semantik o'xshashlik (kvazisinonim)lar topiladi (7), ushbu bosqich yakunlangach har bir sinsetga xos semantik munosabatlar taqdim etiladi (8). Ingliz tili ontologiyasi - WordNet NLTK kutubxonasida yaratilgan bo'lib, buning qulay tomoni shundaki, unda WordNet bir nechta korpuslar, sodda grammatika, lingvistik modellar bilan birga keladi. Ta'kidlash joizki, NLTK - Natural Language Toolkit tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) uchun ochiq manbali Python kutubxonasi hisoblanadi. NLTK moduli 155 287 so'z va 117 659 sinonimlar to'plamidan iborat inglizcha WordNet'ni o'z ichiga oladi.

"O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'ati" [Dadaboyev va boshq., 2023]da so'z turkumlari bo'yicha sinonimlar qatori (keyingi o'rinlarda - SQ) quyidagi statistikani tashkil etadi: ot rukumiga oid SQ - 1202 ta, sifat SQ - 550 ta, fe'l SQ - 526 ta, ravish SQ - 206 ta, olmosh SQ - 31 ta, son SQ - 5 ta, modal SQ - 22 ta, undov SQ - 17 ta, taqlid SQ - 6 ta, ko'makchi SQ - 28 ta, bog'lovchi SQ - 10 ta, yuklama SQ - 6 tani tashkil etdi (1-chizma).

PWN bazasida bir tilli munosabatlarni namoyon qiluvchi mukammal tayanch manba hisoblanadi. Chunki PWN semantik munosabatlar aniq berilgan tarmoqdir. Ushbu tarmoqdan ko'p tillardagi semantik munosabatlar to'plami - sinsetlarni yaratish mumkin

bo'ladi. PWNdan munosabatlarning avtomatik ravishda olinishi semantik assotsiatsiyalari ingliz tiliga o'xshash modelni ko'rsatadigan tillar uchun, ayniqsa, foydalidir. Shu o'rinda tillar tipologiyasini yodgaolamiz: ingliz tili hind-yevropatillar oilasining german guruhiga mansub flektiv til hisoblanadi. Hind-yevropa tillar oilasiga, shuningdek, hind, eron, slavyan, boltiq, roman, kelt, yunon, alban, arman til guruhlari ham kiradi. Demak, PWNda kengaytirish yondashuvi yordamida, asosan, hind-yevropa tillar oilasiga mansub ko'plab (hammasi emas, chunki har bir tilning o'z milliy tabiati hatto ingliz tilidan ham farq qilishi mumkin) tillar uchun yaratish samarali natijalarni beradi.

O'zbek tili ontologiyasini yaratish tamoyillari

Leksik birliklar o'rtasida semantik munosabatlarning o'rnatilishi va tizimda siklning mavjudligi leksik ma'lumotlar bazasiga lingvistik ontologiya maqomini beradi, aks holda tizim yirik elektron leksik bazaligicha qoladi va o'zida til hamda dunyo bilimlari simmetriyasini eks ettirmaydi. Shu bois o'zbek tili ontologiyasini yaratishda WordNet, EuroWordNet, BabelNet, KeNet, RuTez, RussNet tizimlari imkoniyatlari hamda biznes-jarayoni tadqiq etilib, quyidagi to?rt tamoyilni belgilab oldik [Abjalova, 2022]:

1) keng qamrovlilik: o'zbek tilidagi mavjud leksik birliklar qamrab olinadi. Buning uchun barcha sohalardagi leksikografik manbalarga tayanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, qamrov imkoniyatini oshirish uchun o'zbek tili korpuslaridagi matnlarga asoslanilsa, maqsadga muvofiq. Natijada tildagi sinkretik shakllar, kvazisinonimlar, enantiosemalar, polifunksional so'zlar va polisemantik so'zlarni aniqlash imkoni oshadi, pragmatik tahlil natijasida o'zbek tili ontologiyasining lingvomadaniy ma'lumotlarni qamrab olish xususiyati yuzaga keladi.

2) formal til aspekti: tizimga qamrab olingan leksik birliklarning har biri o'z turkumiga ega bo'ladi, so'z turkumlari teglari aniq belgilanadi, lemmatizatsiya jarayoni [Abjalova, 2020] amalga oshiriladi, tildagi istisnoli holatlar bartaraf etilib o'zbek tilining formal shakli yaratiladi.

3) muvofiqlik: lingvistik ontologiyaga qo'yilgan talab asosida mutloq sinonimlarda ularning izohlari muvofiqligi belgilanadi. Kvazisisonimlar va matniy sinonimlar esa muayyan mutloq sinonim sinsetlariga kiritilgansagina shun sinset izohiga aynan keladi.

4) semantik simmetriya: LO va tezauruslarni boshqa lingvistik tizim va leksikografik manbalardan farqlovchi asosiy xususiyat va ularning qimmatini oshiruvchi omil semantik munosabatlar sanaladi. Shu bois lingvistik ontologiyada har bir sinset tarkibida jins-tur, butun-bo'lak, antonimiya, omonimiya kabi munosabatlarning o'rnatilishi leksik birliklar o'rtasida bog'lanishni ta'minlaydi. Natijada tizimda yirik tarmoqlanish vujudga kelib, axborot-qidiruv imkoniyatini oshiradi.

O'zbek tili ontologiyasining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilarni tashkil etadi:

1) so'z (shakl)lar / so'z birikmalari;

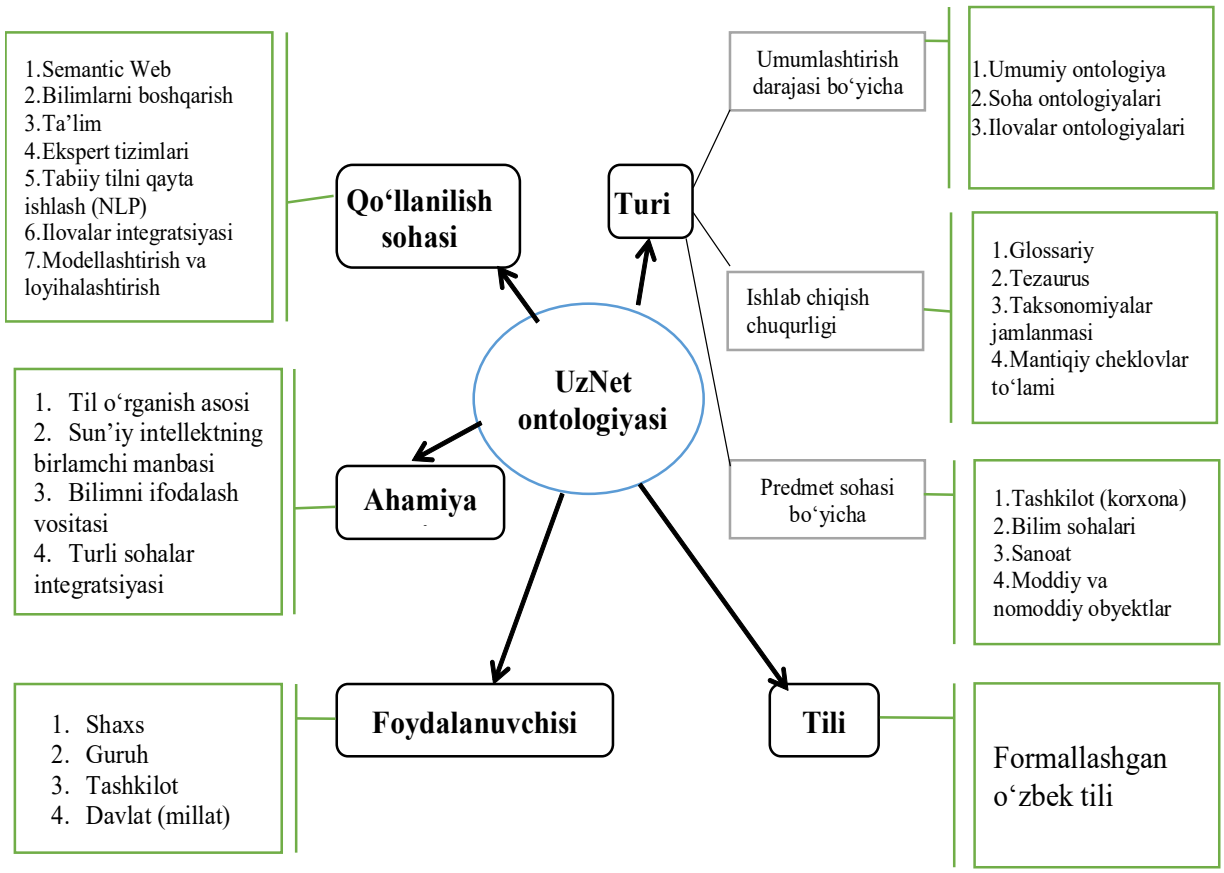
2) tushunchalar izohi;

3) semantikvashakliy munosabatlar (sinonimiya, giponimiya, meronimiya, antonimiya, omonimiya, paronimiya);

4) misollar.

Tizimda terminlar sohalararo tarmoqlanadi, sinflar tashkil etiladi.

Quyidagi 2-chizmadaO'zbektili ontologiyasi - UzNetning qo'llanilish sohasi, tiplari, tili, ahamiyati, foydalanuvchilari tasvirlangan:

2-chizma. O'zbek tili ontologiyasi - UzNet xususiyatlari

Lingvistik ontologiya asosida sinonimik to'plamlar turadi va sinset, ya'ni semantik munosabatlarning birlamchi elementlari ham sinonimlar sanaladi. Ayni damda mavjud "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da [Hojiyev] o'zbek tilidagi barcha ma'nodoshlar to'liq qamrab olinmaganligi, "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati" [Otabekov, Boymatova] va "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" [Bobojonov] esa faqat o'quvchilar uchun sodda va ixcham holatda tuzilganligi sababli UzNet uchun asosiy resurs vazifasini bajara olmaydi. Shu bois tadqiqot davomida ingliz, rus, turk tillari sinonim lug'atlari o'rganilib, o'zbek tili sinonimlarining zamonaviy bazasi [Abjalova va boshq] shakllantirildi.

Tabiiy til tushunchalari, so'zlar va ifodalar orasidagi munosabatlarni shakllantirishda tilning ijtimoiy tabiati bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi. Bundan tashqari, ontologiya tushunchalari o'rtasidagi munosabatlarni aniq va muqim holda o'rnatish ham tilning pragmatik jihati bilan bog'liq qiyin masala hisoblanadi, ayniqsa, "leksik birlik - tushuncha (yoxud uning izohi)" aloqalarini tashkil qilishda ham muammolar yuzaga keladi. Bu masalada, tabiiy tildagi har bir leksik birlikning to'liq va mukammal izohlari shakllantirilishi talab qilinadi. Buning uchun, avvalo, (1) butun so'z boyligi jamlanishi, (2) har bir leksik birlikning turkumi aniqlanishi va (3) o'sha leksik birlikning aniq hamda ixcham izoh(lar)i darajalangan (yoxud asosiy tushunchani anglatishi jihatidan tartibli raqamlangan) tarzda shakllantirilishi darkor. O'zbek tili ontologiyasini yaratishda ilgari surilgan keng qamrovlilik, formal til aspekti, muvofiqlik va semantik simmetriya tamoyillarida barcha tillar uchun umumiylik kasb etuvchi ushbu zarur qadamlar e'tiborga olingan.

O'zbek tilida fors-tojik tilidan o'zlashgan osmon so'zining ko'k, falak [a], gardun [f-t], samo [a] kabi sinonimlari mavjud. Lingvistik ontologiyada sinsetlar quyidagicha darajalanadi

(asos: http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn?o2=&o0=1&o8=1&o1=1&o7=&o5=&o9=&o6=&o3=&o4=&s=sky&i=1&h=1001000#c):

Joylashuv o‘rni	Sinsetlar	Izohi
Yuqori qator sinsetlar	*osmon, falak*, *gardun*, *samo*	Yer ustida gumbaz shaklida ko‘rinib turadigan havo qatlami
Quyi qator sinsetlar	*ko‘k*	Yer ustida gumbaz shaklida ko‘rinib turadigan havo qatlami
Ekzemplyarlar	*Osmon*	ism
	Osmon	“Ummon” guruhi tomonidan ijro etilgan qo‘shiq nomi

Bo'yoqdorligiga ko'ra darajalanishi: osmon - ko'k - samo - falak - gardun;

Giperonimi: atmosfera (Yerni va boshqa ba’zi planetalarni o’rab turgan gazsimon qobiq);

Giponimi: ko'k osmon, ko'k;

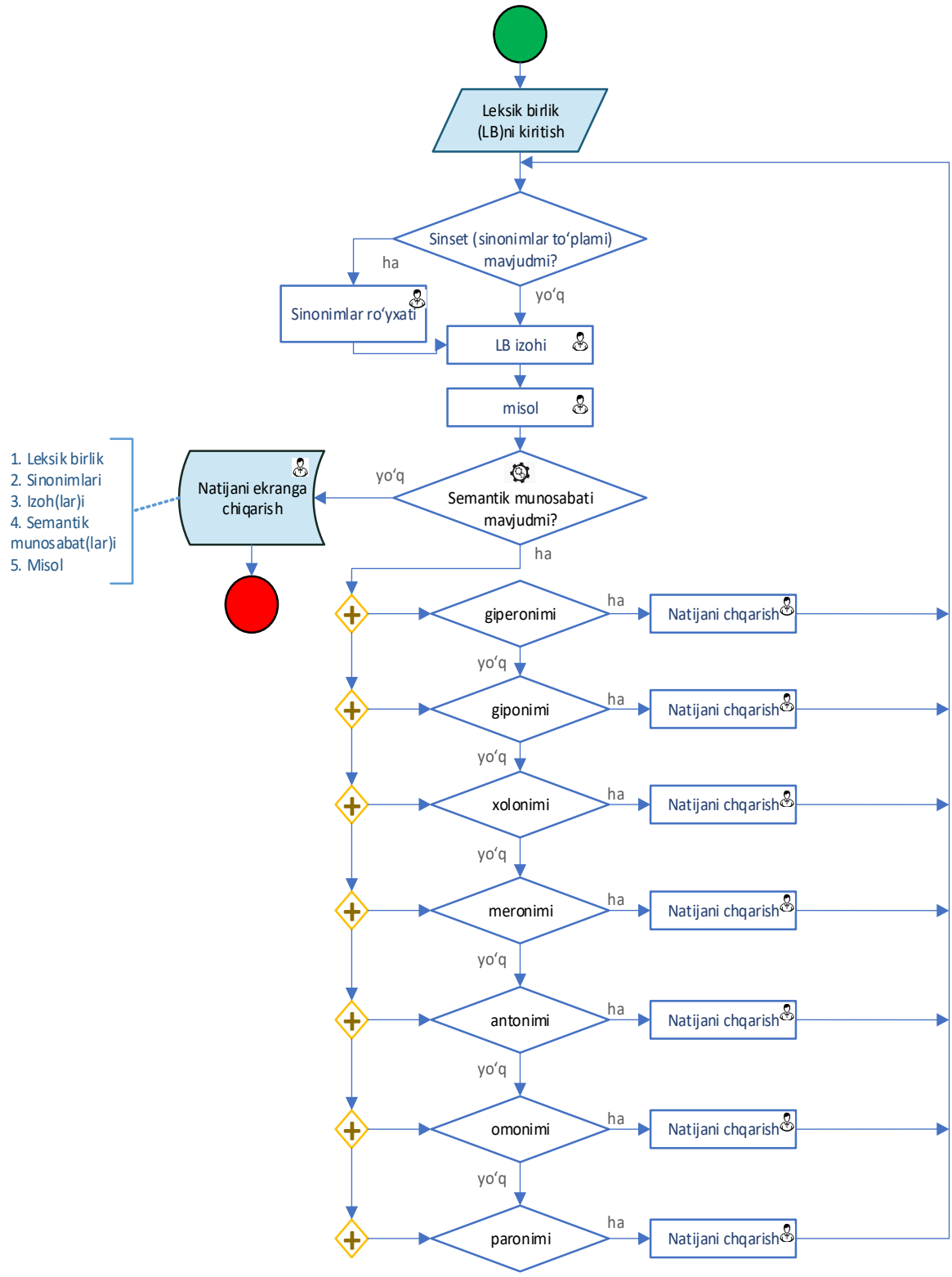
Xolonimi (qisman): Yer, dunyo, olam, globus (quyosh sistemasining 3-yo'ldoshi);

Meronimi: bulut (suv/muz bo'laklarining balandlikda ko'rinadigan massasi); kamalak (Quyosh nurining yomg’ir, favvora tomchilarida sinishi natijasida havoda turli rangda yarim doira shaklida ko’rinadigan yo’l);

Antonim(lar)i: yer, zamin, arz [a].

Ma'lum bo'lganidek, osmon so'zi o'ziga ko'k rangni va antonimi hisoblanmish yer so'zini bog'laganligi uchun osmon orqali ko'k va yer sinsetlariga o'tish mumkin.

Tizimning biznes-jarayon modeli esa graflar nazariyasidagi rekursiv algoritmlar asosida quyidagicha bo’ladi:

3-chizma. O?zbek tili ontologiyasi biznes-protsess modeli

WordNet tipidagi lingvistik resurlar tilshunoslik an'analariga muvofiq tilning lug'at boyligini tavsiflash uchun yaratilgan. Biroq har qanday axborot tizimi nafaqat umumiy lug'at, balki muayyan fan sohasi va uning terminologiyasi bilan ham shug'ullanadi. WordNet asosida terminologik resurslarni yaratishga urinishlar tahlil qilinganda xulosa shunday bo'ldiki, WordNet strukturasi terminologiyalarni tavsiflash uchun

moslashtirilmagan. So'z turkumlarining alohida tavsifi, bir-biriga bog'liq bo'lmagan ma'nolarning juda katta to'plami, ko'p tarkibli ifodalarni kiritish tamoyillarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi - bularning barchasi WordNet modeli asosida yaratilgan terminologik resurslarni ishlab chiqish va ulardan foydalanishda muammolarni yuzaga keltiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, lingvistik ontologiyalar mashina tarjimasi, savol-javob tizimlari, ma'lumot qidirish, bilimlarni olish tizimlari, kompyuter va shaxs o'rtasidagi muloqotni o'tkazish tizimlari, tilni tushunish tizimlari, shuningdek, bilimlarni namoyish qilish, sun'iy intellekt va kompyuter ma'lumotlarini qayta ishlash bilan bog'liq ko'plab muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, tilshunoslik sohasida ontologiyalardan matn korpusining semantik annotatsiyasi, mashina tarjimasi, ko'p ma'nolilikni avtomatik hal qilish va kontekstga asoslangan omonimiyani aniqlash, quyi darajadagi ontologik turdagi resurs, lug'at va tezauruslarni yaratishda foydalaniladi. Bundan tashqari, ko'p tilli ontologiyalardan tarjimonlar tomonidan bilimlar va tegishli lug'atni o'z ichiga olgan ma'lumot manbalari sifatida foydalaniladi. Shu bois UzNet o'zbek tili ontologiyasini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqot jarayonida UzNet ontologiyasini yaratishda WordNetga butunlay tayana olmaslik va undagi boshqa resurslarga murojaat qila olmaslik ma'lum bo'ldi. Sababi WordNet resurslarini yaratishda ko'p bosqichlarning avtomatik bajarilishi katta muammolarni yuzaga keltiradi. Chunki bir tabiiy til (ingliz tili) xususiyatlari boshqa bir tabiiy til (jumladan, o'zbek tili) xususiyatlari bilan mos emas. Shuning uchun UzNetni yaratishda dastlabki bosqichlarni qo'lda bajarilishga to'g'ri keladi. Bu jarayonda qoidalarga asoslangan metodga tayaniladi, aksariyat ma'lumotlar qayta ishlangandan so'ng stoxastik metod asosida baza boyitiladi.

Iqtiboslar / Сноски / References

1.Abjalova M., E. Adal? and O. Iskandarov, "Educational Corpus of the Uzbek Language and its Opportunities," 2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Burdur, Turkiye, 2023, - pp. 590-594, doi: 10.1109/ UBMK59864.2023.10286682.
2.Abjalova M., Yuldashev A. Methods for Determining Homonyms In Homonymy And Linguistic Systems.ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 11, Issue 2, February 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 (https://saarj.com). ISSN: 2249-7137.
3.Abjalova M.A. Linguistic modules of the program of editing and analyzing texts in the Uzbek language. Monograph. - Tashkent: Nodirabegim, 2020. - 176 p. ISBN 978-9943-6939-0-6
4.Abjalova M.A. O?zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. -Toshkent: Nodirabegim, 2021. - 215 b. ISBN 978-9943-7804-5-3
5.Buenaga Rodriguez M., Gomez-Hidalgo J., Diaz-Agudo B. 1997 Using WordNet to complement training information in text categorization // In Proceedings of the 2nd International Conference on Recent Advances in Natural Language Processing (RANLP 1997), Bulgaria. 1997. - pp. 150-157.
6.Burgun A., Bodenreider O., Aubry M., Mosser J. Dependence relations in Gene Ontology: A preliminary study. Workshop on The Formal Architecture of the Gene Ontology.- Leipzig, Germany, May 28-29.2004.
7.Corcho O, Gomez-Perez A. A Roadmap to Ontology Specification Languages / Rose Dieng and Oliver Corby (eds). Knowledge Engineering nad Knowledge Management. Methods, Models and Tools. Springer: 2000, 80-96.
8.Dadaboyev H., Abjalova M., Rashidova U. O'zbek tili sinonimlarining o'quv lug'ati. [Matn]: o'quv-uslubiy lug'at / H.Dadaboyev, M.Abjalova, U.Rashidova. - Toshkent: Bookmany Print, 2023. - 810 b.
9.Eiji Aramaki, Takeshi Imai, Masayo Kashiwagi, Masayuki Kajino, Kengo Miyo and Kazuhiko Ohe. Toward medical ontology using Natural Language Processing. //URL: http://www.m.u-tokyo.ac.jp/medinfo/ont/paper/2005-aramaki-1.pdf
10.Fellbaum Ch. A Semantic Network of English Verbs. - In: Fellbaum, C (ed) WordNet - An Electronic Lexical Database. - The MIT Press. 1998. - pp. 69-104.
11.Gruber T.R. A translation approach to portable ontologies. Knowledge Acquisition, 5(2). 1993. - pp. 199-220.
12.Guarino N., Giaretta P. Ontologies and Knowledge Bases: Towards a Terminological Clarification. In N. Mars (ed.) Towards Very Large Knowledge Bases: Knowledge Building and Knowledge Sharing 1995. IOS Press, Amsterdam. 1995. - pp. 25-32.
13.Kunze C., Wagner A. Integrating GermaNet into EuroWordNet, a multilingual lexicalsemantic database. In: Sprache und Datenverarbeitung - International Journal for Language Data Processing. Bonn. 1999.
14.Miller J. Modifiers in WordNet. In: Fellbaum, C (ed) WordNet - An Electronic Lexical Database. - The MIT Press. 1998. - pp .47-68.
15.To'rayev B.O. Borliq: mohiyati, shakllari, xususiyati: monografiya/ B.O.To'rayev; maxs. muharrir M.N.Abdullayeva, O'zR FA I.Mo'minov nomidagi Falsafa va huquq instituti. - Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti (FHIN), 2011. - B. 5.
16.Азарова И.В., Синопальникова А.А., Яворская М.В. Принципы построения wordnet-тезауруса RussNet. Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Труды Международной конференции Диалог'2004. М., 2004. - С. 542-

547.
17.Андреев А.М., Березкин Д.В., Рымарь В.С., Симаков К.В. Использование технологии Semantic Web в системе поиска несоответствий в текстах документов
18.Гладун А.Я., Рогушина Ю.В. Онтологии в корпоративных системах. Часть II / / Корпоративные системы №1. 2006. //URL: http://www.management.com.ua/ims/ims116.html
19.Добров Б.В., Лукашевич Н.В. Лингвистическая онтология по естественным наукам и технологиям для приложений в сфере информационного поиска. // URL: http://fccl.ksu.ru/issue_spec/docs/oent-kgu.doc
20.Добров Б.В., Лукашевич Н.В. Онтологии для автоматической обработки текстов: описания понятий и лексических значений. Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции "Диалог'2005 / Под ред. И.М. Кобозевой, А.С. Нариньяни, В.П. Селегея. - М.: Наука, 2005. - С.138-142.
21.Добров Б.В., Лукашевич Н.В., Невзорова О.А. Технология разработки онтологий новых предметных областей. Труды Казанской школы по компьютерной лингвистике TEL-2002. Выпуск 7. / Под ред. В.Г.Бухараева, В.Д.Соловьева, Д.Ш.Сулейманова - Казань: Отечество, 2002. - С.90-106.
22.Загоруйко Н.Г. и др. Система "Ontogrid" для построения онтологий // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Тр. междунар. конференции Диалог'2005 . М., 2005. - С. 146-152.
23.Лукашевич Н.В. Тезаурусы в задачах информационного поиска. - М., 2010. - 396 с.
24.Нариньяни А.С. Кентавр по имени ТЕОН: Тезаурус+Онтология. Труды Международной конференции ДИАЛОГ-2001. - Т.1. - М., 2001.- С.184-188.
25.Соссюр, Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр ; пер. с фр. ; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н. А. Слюсаревой. - М. : Прогресс, 2000. - С. 171.
26.Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В. В. Бибихина. - Харьков: Фолио, 2003. - С. 187.

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Faleeva Anastasiya
Senior teacher, PhD,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
faleyevanastya97@mail.ru

THEORETICAL AND PRACTICAL RESEARCH OF THE FORMATION OF COLLOQUIALISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN LEVEL INTERPRETATION

ABSTRACT

The article raises issues of studying the lexical features of English colloquialisms, taking into account the characteristics of cultural realities, the gender factor and sociolinguistic prerequisites. The author pays attention to the analysis of modern theoretical research conducted by leading experts in spoken English in terms of various levels of the English language, including linguistic and extralinguistic features. Special attention is devoted to the specifics of the formation of colloquialisms with implicit meaning, as well as colloquial phraseological units. In the article, the author focuses on the study of such problems as: thematic groups of colloquialisms, lexical-stylistic and functional-stylistic features of colloquial words and expressions, strengthening the role of substandard synonymy in modern colloquialism, saving linguistic space in colloquial syntax through a brief analysis. The influence of professional, socio-cultural activity of female and male individuals on linguistic reality, the interaction between the identical sex and the opposite, and the specificity of linguistic means characteristic of a particular sex are studied. The problems of the linguoculturological factor are addressed in the construction of stable structures, taking into account territorial and temporal factors, as well as sublanguages. The author of the article describes the main problems of the orthographic superlevel and morphological-syntactic level of English colloquialism.

Keywords: colloquial layer of the English language, substandard synonyms, interethnic communication, colloquial stable units, hiding taboo lexis, non-standard phraseological units, linguocultural features, modern spoken language, synonymic rows of substandard lexemes and colloquialisms, various subcultures.

Faleyeva Anastasiya Vadimovna
Katta o'qituvchi, PhD,
Samarkand davlat chet tillar instituti,
Samarqand, O'zbekiston
faleyevanastya97@mail.ru

INGLIZ TILI KOLLOKVIALISTIKASI SHAKLLANISHI DARAJAVIY TALQINING NAZARIY VA AMALIY TADQIQOTLARI

ANNOTATSIYA

Maqolada ingliz tilidagi so'zlashuv so'zlarining leksik xususiyatlarini madaniy voqelikning xususiyatlarini, gender omilini va sotsiolingvistik shartlarni hisobga olgan holda o'rganish masalalari ko'tariladi. Muallif og'zaki ingliz tili bo'yicha yetakchi mutaxassislar tomonidan olib borilgan zamonaviy nazariy tadqiqotlarni ingliz tilining turli darajalari, jumladan, lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlar nuqtai nazaridan tahlil qilishga e'tibor beradi. Yopiq ma'noli so'zlashuv, shuningdek, so'zlashuv frazeologik birliklarining shakllanishiga alohida e'tibor beriladi.Maqolada muallif qisqacha tahlil orqali: so'zlashuv so'zlarining tematik guruhlari, so'zlashuv so'z va iboralarining leksik-stilistik va funksional-stilistik xususiyatlari, zamonaviy so'zlashuv nutqida nostandart sinonimiyaning rolini kuchaytirish, so'zlashuv so'z birikmalarining leksik-stilistik va funksional-stilistik xususiyatlari kabi muammolarni o'rganishga e'tibor qaratadi. so'zlashuv sintaksislarida lingvistik makonni tejash. Ayol va erkak individlarning kasbiy, ijtimoiy-madaniy faoliyatining lingvistik voqelikka ta'siri, bir jins va qarama-qarshi jins o'rtasidagi o'zaro ta'sir, muayyan jinsga xos bo'lgan lingvistik vositalarning o'ziga xosligi o'rganiladi. Lingvokulturologik omil muammolari hududiy va vaqtinchalik omillarni, shuningdek subtillarni hisobga olgan holda barqaror tuzilmalarni qurishda hal etiladi. Maqola muallifi ingliz tili so'zlashuv nutqining orfografik yuqori daraja va morfologik-sintaktik darajasining asosiy muammolarini bayon qiladi.

Kalit so'zlar: ingliz tilining so'zlashuv qatlami, nostandart sinonimlar, millatlararo muloqot, so'zlashuv barqaror birliklari, yashirin tabu lug'ati, nostandart frazeologik birliklar, lingvistik va madaniy xususiyatlar, zamonaviy so'zlashuv nutqi, nostandart leksemalar va turli xil so'zlashuvlarining sinonimik turkumlari.

Фалеева Анастасия
Старший преподаватель, PhD
Самаркандский государственный институт иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
faleyevanastya97@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛОКВИАЛИСТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УРОВНЕВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В статье поднимаются вопросы изучения лексических особенностей английских коллоквиализмов с учётом особенностей культурологических реалий, гендерного фактора, социолингвистических предпосылок. Автор уделяет внимание анализу современных теоретических исследований, проводимых ведущими специалистами по разговорному английскому языку в плане различных уровней английского языка с включением лингвистических и экстралингвистических особенностей.

Отдельное внимание посвящается специфике формирования коллоквиализмов с имплицитным значением, а также разговорным фразеологическим единицам. В статье автор посредством краткого анализа акцентирует внимание на изучении таких проблем, как: тематические группы коллоквиализмов, лексико-стилистические и функционально-стилистические особенности разговорных слов и выражений, усиление роли субстандартной синонимии в современной коллоквиалистики, экономии лингвистического пространства в разговорном синтаксисе. Изучается влияние профессиональной, социально-культурной активности индивидов женского и мужского пола на языковую действительность, взаимодействие между идентичным полом и противоположным, специфика лингвистических средств, характерных для определённого пола. Затрагиваются проблемы лингвокультурологического фактора при построении устойчивых структур с учетом территориального и темпорального факторов, а также субязыков. Автор статьи описывает основные проблемы орфографического надуровня и морфолого-синтаксического уровня английской коллоквиалистики.

Ключевые слова: разговорный пласт английского языка, субстандартные синонимы, межэтническая коммуникация, коллоквиальные устойчивые единицы, скрытая табуированная лексика, нестандартные фразеологические единицы, лингвокультурные особенности, современная разговорная речь, синонимические ряды субстандартных лексем и коллоквиализмов, различные субкультуры.

Colloquialisms of the English language are characterized by increased expressiveness, spontaneity when they are used in oral and written speech. Compression, as the main requirement for the lexical composition of colloquial vocabulary, becomes one of the leading factors in the formation of the colloquial layer of the English language.

In modern linguistic science, there is a wide interest in identifying individual thematic groups and describing semantic features both at the level of the word itself and the interpretation in dictionaries (Belova, Pavlova, Berkner, Varganova, Redkozubova, Shkuropatskaya, Mitchell, Lipka, Celepidis, Turashbek, Shvayko, Savage, Shvayko, Vakhitova, Sadretdinova, Lane, Dickson, Fox, Fertelman, Cahill, Palmer) [15, 193].

The colloquial vocabulary of individual variants of the English language is illuminated through the prism of specific lexico-semantic fields.

Compare:

a) lexical-semantic analysis of the field "nature and natural phenomena of Australia" [10, 105] and

b) lexical-semantic field "money" in common American slang [8, 103].

In recent years, the presentation of the main problems of the lexical and semantic features of spoken English has been carried out in the study of the structural and semantic features of the English substandard, taking into account:

1) special/general slang (Aguzarova, Gamov, Aminova, Yule, Labov);

2) the formation of synonymous and antonymic relations in the colloquial vocabulary of the English language (Kozlova);

3) prediction and analysis of the lexical and semantic potential of colloquial vocabulary in the media, in fiction (Bugaeva, Uskova, Hewitt), etc.

In this context of the lexical and stylistic characterization of spoken English, works are presented to clarify:

1) some parameters of the expressive aspect of the semantics of spoken words (Pryamilova, Aarts, McMahon, Hinrichs);

2) functional and stylistic characteristics of the general English colloquial slang sphere in one or several variants of the English language (Belenko, Gevorgyan);

3) linguistic features, taking into account lexical-semantic fields and the evaluative potential of individual colloquialisms of youth slang (Ukhova, Tambovtseva, Kaverina) [5, 41], etc.

Research by E.A. Kozlova "Место субстандартного синонима в структуре синонимического ряда" ("The place of a substandard synonym in the structure of a synonymic row") is devoted to a detailed analysis of the synonymic rows of substandard lexemes and colloquialisms with expressive coloring.

M.A. Chernova, using a continuous sample of examples from lexicographic sources, analyzes colloquial nouns, verbs, adjectives in the description of positive and negative evaluation, taking into account the morphological form of words and their semantic features [17, 104].

Exploring scientific works in the field of studying the lexical and semantic features of the English spoken layer of the language, we often come across scientific works with a certain thematic orientation. For example, colloquialisms with the theme of family relations, ecology, military slang, youth slang, etc.

So, I.V. Belova and Yu.E. Pavlova, within the framework of the work "Лексико-семантические особенности военного сленга в американском варианте английского языка" ("Lexico-semantic features of military slang in American English"), considers some thematic series of military slang: interstate relations between the military, communication in everyday life, appeals and relationships depending on the rank, position, activities during and outside the service, as well as thematic groups related to military equipment, uniforms, food, etc.

Compare: to police the barracks with the meaning "inducing frequency in the barracks", bug juice - "alcoholic drink" [2, 35].

Successful attempts to systematically present changes in the semantics of the marginal subcultures of the English language from the standpoint of sociolinguistics, sociolectology, sociolexicology, and linguoculturology were made in the work of Yu.Yu. Lokteva.

Here is a large-scale analysis of the historical and sociolectal variability of the lexicon of marginal subcultures of the English language in Great Britain from the 14th to the 21st century and in the USA from the 18th to the 21st century [9, 200].

Lexico-phraseological features of the colloquial system of the English language are analyzed through the prism of:

1) cultural realities (Bondarenko, Fakhrutdinova, Proshina, Yakunina);

2) gender factor (Nasrullaeva, Redkozubova);

3) a linguo-cognitive study of lexico-phraseological units with thematic orientation of phraseological units in the English substandard system (Brukvina);

4) professional orientation (Avetyan), etc [16, 74].

M.V. Bondarenko and Yu.R. Fakhrutdinova analyze colloquial phraseological units with determinants nerd, slut, whore, etc., and also consider the semantics of some colloquial phraseological units with verbal vertices to do, to hit, to talk [4, 241].

The analysis of stable colloquial vocabulary with components of Canadian, American and Chinese nationality reveals positive and negative characteristics in terms of interethnic communication. Thus, the authors reveal a large degree of anthropocentricity of North American colloquial phraseology.

T.A. Proshina in her work "Номинация американского сленга посредством фразеологии" ("Nomination of American slang through phraseology") analyzes the cultural specifics of colloquial phraseological units of the American English, based on the classification of A.V. Kunina [12, 151].

The author confirms the structural similarity of colloquial stable units with phraseological units related to the literary language, while focusing on the main difference

in the increased emotional and expressive load of non-standard phraseological units.

Increasing attention to the problem of the gender factor in the formation of colloquial phraseological units is primarily associated with the establishment of the influence of gender stereotypes in the speech of various subcultures and society as a whole, the establishment of specific criteria for gender behavior in modern society, the interdependence of the influence of culture and gender on the formation of phraseological units with specific topics [14, 144].

E.A. Redkozubova notes antonymous and common characteristics when comparing the phraseological units of the literary language and slang phraseological units.

So, although colloquial phraseological units are mainly used to characterize the female gender, the introduction and formation of data phraseological units are identified mainly with the male gender due to the wider professional, social, economic employment of men in various fields.

Slang phraseological units are mainly aimed at describing the external parameters of the female, while literary language phraseological units are diverse in terms of describing the nature of the female.The terminological base of kinshi p is extremely poorly reflected in slang phraseological units.

Here are some phraseological units with stereotypical characteristics from the work of E.A. Redkozubova: mardy cow [14, 141] in the sense of "a female representative with a difficult character", basic white girl [14, 141] - "girls who overly look after themselves, adhere to the latest fashion".

In the study "Субстандартная лексическая номинация в английском полицейском субъязыке (социолексикологический подход)" ("Substandard lexical nomination in the English police sublanguage (sociolexicological approach)") N.S. Avetyan considers the following variations of the substandard lexical-phraseological system of the police sublanguage:

a) areal-national;
b) geolect;
c) temporal-historical and
d) ethno-cultural [1, 201].

The study of word-formation tendencies of English colloquialisms is mainly based on the same word-formation methods as in the literary language. Thus, in modern linguistics, special attention is paid to:

1) the consideration of synergistic processes in substandard semantic derivation (Ponomareva);

2) the basic ways of word formation of the colloquial layer of the English language (Gamov, Konopleva, Abrosimova, Bogdanova, Alimemaj);

3) methods of derivation of certain variants of the English language (Tambovtseva, Zenina);

4) analysis of the ways of word formation of certain parts of speech in the traditional/ cognitive plan (Reznichenko, Ponomareva, Ashurova, Aznaurova);

5) demonstration and analysis of the distinctive characteristics of rhyming slang (Emelyanov, Ignatov, Mitchell, Redkozubova);

6) comparative study of structurally unmarked and structurally marked expressive colloquialisms of the English language (Dunaevskaya);

7) word-formation processes in slangisms, colloquial neologisms and on the material of newspapers, TV programs [6, 10].

T.A. Proshina considers semantic derivation as the most productive way to replenish colloquial vocabulary by expanding the semantic load of not only existing colloquialisms, but also words from the literary language.

The author briefly characterizes some of the most productive affixes, namely suffixes and prefixes that convey certain stylistic shades, some semantic load, within the framework of the work "Нестандартная лексика английского языка" ("Non-Standard Vocabulary of the English Language"):

1) the suffix -er (for the formation of a noun).

Cp.: jumper - "a person penetrating into a dwelling through a window to steal" and greener "an inexperienced, immature person";

2) the -ie suffix, often used to convey a reduced rating.

Cp.: baddie - "bad person, anti-hero";

3) the prefix no-, serving to convey a negative load, the absence or presence of something that is not fully.

Cp.: no-name - "an insignificant person";

4) -aholic - suffix with meaning.

Cp.: workaholic - "workaholic").

The study also presents a number of examples from slang formed with the help of semi-affixes, i.e. affixes that can act as full-fledged words and at the same time carry the characteristics of a suffix.

T.A. Proshina considers colloquialisms with such semi-affixes as: head, hood, man, land, etc. The author offers examples of a word formation model through: nominal stems.

Cp.: nutbox - "hospital for people with psychiatric disorders".

Moreover, the author also mentioned the formation of colloquialisms through such word-formation methods as: reduplication (repetition), abbreviation.

The author expresses the opinion that it is impossible to consider only the literary language for learning English. T.A. Proshina argues the need to study a non-standard layer of language for a comprehensive presentation of linguistic phenomena carried out in the process of direct everyday communication, involving the analysis of words and expressions used in such media as: radio broadcasting, television, newspapers, as well as an in-depth study of new trends in use non-standard vocabulary in works of modern literature and the formation of new words both in the speech of representatives of various subcultures, and in ordinary communication at home, in work [11, 119], etc.

Yu.K. Voloshin in his work "Общий американский сленг: Состав, деривация и функция. Лингвокультурологический аспект" ("General American Slang: Composition, Derivation and Function. Linguistic and cultural aspect") provides a study in the field of studying the word-formation features of American slang, focusing on both the internal base of the formations of the English language and borrowings.

The author summarizes the theoretical experience in the study of linguocultural features of American slang. The main content of the study is the analysis of such methods of derivation as:

1) affixation (based on English and borrowed suffixes),
2) semantic derivation and
3) borrowings [7, 301].

Some scientific works of E. Mattiello plays a special role in the study of derivational processes in the modern spoken language. The author analyzes such methods of word formation as:

1) suffixation;
2) final combining forms;
3) infixation;
4) conversion;
5) back-formation;
6) reduplicatives;

7) acronyms and initialisms;
8) blending;
9) clipping;
10) elliptic rhyming slang;
11) reversed forms;
12) variation [18, 21].

I.V. Belova and Yu.E. Pavlova distinguishes two main processes in the formation of military slang:

a) by transferring the meaning and
b) using other methods of derivation: abbreviation, compounding, conversion, etc.

The authors demonstrate the most productive patterns of compounding using components: jockey, happy, etc. Compare: bomb-happy, tank-jockey [19, 24].

T.N. Razuvaeva in her work "Сленгизмы в американском варианте современного английского языка: особенности образования и функционирования" ("Slangisms in the American version of the modern English language: features of education and functioning") characterizes the main goals of using various kinds of abbreviations in American slang:

a) hiding taboo vocabulary;
b) ensuring the economy of language means and
c) creating a playful tone [13, 152].

The author gives a number of examples of various ways of forming slangisms:

a) formation by creating a rhyme.

For example, "How is your fork and knife?" [13, 151] - fork and knife = wife;

b) metaphorization.

For example, maggot in the meaning of "cigarette butt" [13, 150];

c) reverse slang.

For example, good ? doog by inverting the word [3, 15]), etc.

Problems of the orthographic level include features of changing the order of letters in colloquialisms (direct and reverse order), increasing or decreasing consonants and/or vowels in colloquial words and expressions (duplication of individual letters, omission, inclusion of borrowed graphic elements), establishing boundaries between options spelling of one word (the presence of two or more alternative spelling options) and erroneous spelling of others (intentional distortion to give gradation (for example, in the speech of fictional characters) or accidental typos, speech of low social strata), different versions of the variant (American, British, New Zealand, hybrid variants of the English language) and dialectal design of slangisms and colloquialisms, etc.

Problems at the morphological-syntactic level include features of changes in morphological categories due to linguistic and extra-linguistic factors (socio-economic changes, integration of linguistic-cultural communities), features of the use and order of themes and rhema, inclusion of several parcels in the basic sentence, i.e. individual intonationally complete utterances, consolidation of a redundant component in colloquial sentences (expletive words), eleptic structure of construction (omission of main and secondary members of a sentence, auxiliary elements), inverse order of sentence members in conversational constructions, introduction of a significant amount of questioning and repetitions into dialogue communication, etc.

Thus, in recent years, the attention of linguists to the development of not only printed, but also electronic lexicographic sources of the English language has increased. Inclusion of words with dictionary markings coll. (colloquialism), low coll. (low colloquialisms), c. (cants), vul. (vulgarism), infml. (informal), sl. (slang), j. (jargon) is becoming an important part of the vocabulary of many dictionaries.

Иқтибослар / Сноски / References

1.Аветян Н.С. Субстандартная лексическая номинация в английском полицейском субъязыке (социолексикологический подход). - Пятигорск: ПГЛУ, 2015. - 208 с. (Avetyan N.S. Substandartnaya leksicheskaya nominaciya v anglijskom policejskom subyazyke (socioleksikologicheskij podhod). - Pyatigorsk: PGLU, 2015. - 208 s.).
2.Белова И.В., Павлова Ю.Е. Лексико-семантические особенности военного сленга в американском варианте английского языка // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. - Челябинск: ЮУрГУ, 2008. - №1 (101). - С. 33-38. (Belova I.V., Pavlova Yu.E. Leksiko-semanticheskie osobennosti voennogo slenga v amerikanskom variante anglijskogo yazyka // Vestnik YuUrGU. Seriya: Lingvistika. - Chelyabinsk: YuUrGU, 2008. - №1 (101). - C. 33-38.).
3.Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. - Л: Издательство Ленинградского Университета, 1985. - 136 с. (Belyaeva T.M., Homyakov V.A. Nestandartnaya leksika anglijskogo yazyka. - L: Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1985. - 136 s.).
4.Бондаренко М.В., Фахрутдинова Ю.Р. Основные пути развития фразеологизмов в североамериканском континууме современного английского языка // Вестник СамГУ. - Самара: Самарский университет имени академика С.П. Королёва, 2012. - №8 (1). - С. 236-241. (Bondarenko M.V., Fahrutdinova Yu.R. Osnovnye puti razvitiya frazeologizmov v severoamerikanskom kontinuume sovremennogo anglijskogo yazyka // Vestnik SamGU. - Samara: Samarskij universitet imeni akademika S.P. Korolyova, 2012. - №8 (1). - C. 236-241.).
5.Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. - 2021. - С. 40-46. (Bushuj T.A. Kratkij ekskurs v sovremennuyu nemeckuyu leksikografiyu //Yazyk i kultura. - 2021. - S. 40-46.).
6.Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. - 2023. - Т. 1. - №. 1. - С. 10. (Bushuj T.A. Sovremennyj slovar kak produkt opredelennoj nauchnoj koncepcii //IQRO. - 2023. - T. 1. - №. 1. - S. 10.).
7.Волошин Ю.К. Общий американский сленг: Состав, деривация и функция. - Краснодар: КГУ, 2000. - 341 с. (Voloshin Yu.K. Obshij amerikanskij sleng: Sostav, derivaciya i funkciya. - Krasnodar: KGU, 2000. - 341 s.).
8.Котылева Ю.В. Выражение социальных отношений в общем американском сленге. - Москва: МПГУ, 2007. - 163 с. (Kotyleva Yu.V. Vyrazhenie socialnyh otnoshenij v obshem amerikanskom slenge. - Moskva: MPGU, 2007. - 163 s.).
9.Локтева Ю.Ю. Лексиконы англоязычных маргинальных субкультур деклассированных элементов Великобритании и США в социолингвистическом освещении. - Пятигорск: ПГЛУ, 2014. - 466 с. (Lokteva Yu.Yu. Leksikony angloyazychnyh marginalnyh subkultur deklassirovannyh elementov Velikobritanii i SShA v sociolingvisticheskom osveshenii. - Pyatigorsk: PGLU, 2014. - 466 s.).
10.Назарова О.Б. Формирование и функционирование неформальной лексики австралийского варианта английского языка: на материале лексико-семантического поля "природа и природные явления Австралии": Дисс. ... канд. филол. наук. - Москва: ООО "Компания Спутник+", 2008. - 199 с. (Nazarova O.B. Formirovanie i funkcionirovanie neformalnoj leksiki avstralijskogo varianta anglijskogo yazyka: na materiale leksiko-semanticheskogo polya "priroda i prirodnye yavleniya Avstralii": Diss. ... kand. filol. nauk. - Moskva: OOO "Kompaniya Sputnik+", 2008. - 199 s.).
11.Прошина Т.А. Нестандартная лексика английского языка // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. - Майкоп: АГУ, 2010 а. - №1. - С. 116-119. (Proshina T.A.

Nestandartnaya leksika anglijskogo yazyka // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie. - Majkop: AGU, 2010 a. - №1. - S. 116-119.).
12.Прошина Т.А. Номинация американского сленга посредством фразеологии // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. - Майкоп: АГУ, 2010 б. - №4. - С. 148-151. (Proshina T.A. Nominaciya amerikanskogo slenga posredstvom frazeologii // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie. - Majkop: AGU, 2010 b. - №4. - S. 148-151.).
13.Разуваева Т.Н. Сленгизмы в американском варианте современного английского языка: особенности образования и функционирования // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2016. - №12-3 (66). - С. 149-152. (Razuvaeva T.N. Slengizmy v amerikanskom variante sovremennogo anglijskogo yazyka: osobennosti obrazovaniya i funkcionirovaniya // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. - Tambov: Gramota, 2016. - №12-3 (66). - S. 149-152.).
14.Редкозубова Е.А. Функционирование гендерно маркированных фразеологизмов в английском сленге // Гуманитарные и социальные науки. - Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2017. - №5. - С. 137-144. (Redkozubova E.A. Funkcionirovanie genderno markirovannyh frazeologizmov v anglijskom slenge // Gumanitarnye i socialnye nauki. - Rostov-na-Donu: YuFU, 2017. - №5. - S. 137-144.).
15.Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. - 2021. - №. 9 (455). - С. 192-199. (Faleeva A.V. Otrazhenie leksiko-semanticheskih osobennostej skrytogo smysla kollokvializmov-zoonimov v leksikograficheskih istochnikah // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2021. - №. 9 (455). - S. 192-199.).
16.Фалеева Е.В. Неологический бум в английском языке: проблемы и перспективы //International scientific review. - 2022. - №. LXXXVI. - С. 70-74. (Faleeva E.V. Neologicheskij bum v anglijskom yazyke: problemy i perspektivy //International scientific review. - 2022. - №. LXXXVI. - S. 70-74.).
17.Чернова М.А. Семантическое пространство американских оценочных коллоквиализмов. - Барнаул: БГПУ, 2007. - 275 с. (Chernova M.A. Semanticheskoe prostranstvo amerikanskih ocenochnyh kollokvializmov. - Barnaul: BGPU, 2007. - 275 s.).
18.Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. - С. 19-28. URL: https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613 (Bushuy, T., & Khayrullaev, K. Life of Word during Coronavirus. Evrazijskij zhurnal socialnyh nauk, filosofii i kultury, 2(8), 2022. - C. 19-28. URL: https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613).
19.Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przysz?o?ci, 39, 23-26. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Mamirova Dilnoza
PhD, dotsent
Samarqand davlat chet tillar instituti,
Samarqand, O'zbekiston
mamirova.d@bk.ru

REKLAMA MATNLARIDA PARSELLYATSIYANING O'RNI

ANNOTATSIYA

Matnning nutqiy xususiyati haqida ko'p gapirilgan, biroq lisoniy mohiyati hanuzgacha to'la ochib berilmagan. Demak, matnga ta'rif berishda ehtiyotkorlik bilan yondashish talab qilinadi. Chunki berayotgan ta'rifimizda matnning lisoniy mohiyati va nutqiy xususiyatlari birday qamrab olinishi kerak. Ushbu maqolada reklama matnlarini bo'laklanishida ham matnning nutqiy va lisoniy jihatlarini hisobga olgan holda tahlil qilishga harakat qildik. Reklama matnlarida bo'laklanishning bir ko'rinishi sifatida parsellyatsiya, segmentatsiya hodisalarini keltirishimiz mumkin. Parsellyatsiya kommunikativ, ekspressiv sintaksisda, xususan, reklama matnida benihoya muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik-kommunikativ hodisa bo'lib, uning mohiyati yaxlit butunlik bo'lgan gapni mantiqiy ta'kid va ekspressiyani kuchaytirish maqsadida ikki (yoki undan ortiq) kommunikativ birlikka ajratib gapdan tashqariga chiqarishdan iborat.

Kalit so'zlar: parsellyatsiya, segmentatsiya, mantiqiy ta'kid, ekspressiya, dislokatsiya, separatizatsiya, matn.

Mamirova Dilnoza
PhD, Associate Professor
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
mamirova.d@bk.ru

THE ROLE OF PARCELLATION IN ADVERTISING TEXTS

ABSTRACT

A lot has been said about the speech nature of the text, but its linguistic essence has not yet been fully revealed. Therefore, a careful approach is required when interpreting the text. Because our definition must simultaneously cover the linguistic essence and speech features of the text. In this article we tried to analyze advertising texts, taking into account the rhetorical and linguistic aspects of the text. As a form of fragmentation of advertising texts, we can name the phenomena of parcellation and segmentation.

Parcellation is a syntactic-communicative phenomenon of great importance in communicative, expressive syntax, especially in advertising text, its essence is to separate the whole sentence into two (or more) communicative units in order to increase logical emphasis and expression.

Keywords: parcellation, segmentation, logical emphasis, expression, dislocation, separation, text.

Мамирова Дилноза
PhD, доцент
Самаркандского государственного
института иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
mamirova.d@bk.ru

РОЛЬ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

АННОТАЦИЯ

О речевой природе текста сказано немало, но его языковая сущность до сих пор не раскрыта до конца. Поэтому требуется внимательный подход при интерпретации текста. Потому что наше определение должно одновременно охватывать языковую сущность и речевые особенности текста. В данной статье мы попытались проанализировать рекламные тексты, принимая во внимание риторический и лингвистический аспекты текста. В качестве формы фрагментации рекламных текстов можно назвать явления парцелляции и сегментации. Парцелляция - синтаксически-коммуникативное явление, имеющее большое значение в коммуникативном, экспрессивном синтаксисе, в частности, в рекламном тексте, его суть состоит в том, чтобы разделить все предложение на две (или более) коммуникативные единицы с целью повышения логической выразительности и выразительности.

Ключевые слова: парцелляция, сегментация, логическое выделение, выражение, дислокация, разделение, текст.

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi o'zbek tilining ravnaq topishiga imkoniyat yaratib berdi. Zero, prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin" [1.1.].

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida zamonaviy yo'nalishdagi tadqiqot ishlarini olib borishga e'tibor yanada kuchaydi. Shu sababli til birliklarining semantik strukturasini tekshirish, uslubiy-semantik ma'nolarini chegaralash, bu ma'nolarning nutqda reallashuvida til vositalarining o'rnini belgilash kabi qator masalalar turli ilmiy ishlarining o'rganish obyektiga aylandi. Xususan, muayyan so'z san'atkorining tildagi fonetik, leksik, morfologik va sintaktik birliklardan betakror uslub yaratish vositasi sifatida foydalanishi, takrorlanmas uslub yaratishdagi o'ziga xosliklar reklama matnlarini ham stilistik aspektda o'rganishga qiziqishni oshirmoqda.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida reklama tili muammolari, xususan, bir qancha reklama matni masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lami kengaydi. Jumladan, birinchilardan bo'lib Chiniqulov N.J. "Peshlavhalarning lisoniy xususiyatlari" nomli

mongrafiyasining nashr etilishi bu boradagi muammoli masalarning yechilishiga xizmat qildi.

Ma'lumki, ilmdagi barcha fanlar tizimlardan, ya'ni katta va kichik bo'lgan sistemalardan tashkil topgan. Jumladan, tilshunoslik ham fanlar sistemasining bir bo'g'inidir. Tilshunoslik fanga nisbatan mikrosistema hisoblansa, matnga nisbatan esa makrosistemadir. Umuman olganda, barchasi umumiy bir yirik sistemaning tarkibiy qismlari, boshqacha aytganda, bir zanjiming turli xalqalaridir. Bu xalqalar bir xillikni, jumladan, sistemaga xos bo'lgan umumiylikni taqazo qiladi. Mazkur umumiyliklardan biri - har bir sistema ma'lum bir maqsadni ko'zda tutadi. Demoqchimizki, fanlar sistema bo'lsa, ular ham har biri, o'z navbatida, muayyan maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Biz tilga olgan tilshunoslik bo'limlari ham, shu jumladan, matn ham ma lum bir maqsadni ko'zlab amalga oshiriladi. Shuningdek, sistemaning yana bir xususiyati - zamon va makon izchilligida ham namoyon bo'ladi. Fanlar ham, soha-yu bo'limlar ham tekshirilishi lozim bo'lgan masalalarning ma'lum bir davlatda va joyda, ya'ni, muayyan makon va zamonda ro'y berganliklarini nazardan qochirmaydi. Reklama matnlari makon va zamon deyksisining dominant xronotopik modelidir, chunki reklama xronotopida aniq kelajak tasviri ifodalanadi. Reklama qilinayotgan maxsulotni iste'moli shu matn va tasvirlari orqali kelajakda yuz beradi. Bunday matnlar orqali reklama iste'molchida xayol va istaklar dunyosini shakllantiradi.

Ma'lumki, obyekt masalasi ham sistemaning umumiy jihatlaridan biridir. Chunki ilmda, umuman, fanlarni tekshirishda, obyekt ham muhim ro'l o'ynaydi. Mazkur umumiy jihat reklama matnida ham voqelanadi. Bunday matnlar axborot uzatar ekan, muayyan bir obyektga tegishli ekanligini tinglovchiga sezilib turadi. Bilish nazariyasidan ma'lumki, umumiylik va xususiylik masalasi sistemaning butunligi va yaxlitligini ko'rsatib berishda namoyon bo'lib, mazkur jihatlar ham matnning sistemaga mansubligini ta'minlashga xizmat qiladi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, matn ham ma'lum ma'noda makro va mikrosistemani hosil qiladi. Ya'ni o'zidan katta sistemaga, jumladan, tilga nisbatan mikrosistema, tarkibiy qismlari - so'z, gap, abzas, bob va bo'lim kabilarga nisbatan makrosistema bo'ladi. Shu o'rinda, matnning sistemaviylik xususiyatlari qatorida yana bir masala xususida fikr bildirish joiz. Sababi, matnning sistemaviylik harakatida uning nutqiy va lisoniy xususiyatlari ham aks etadi. Natijada, biz matnga batafsil va to'liq ta'rif berishimizda tilshunoslikdagi til va nutq dixotomiyasiga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi.

Til va nutq dixotomiyasi matnning qanday birlik ekanligini ko'rsatib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biz bilamizki, ko'pchilik tilshunos olimlar matnni nutq hodisasi sifatida e'tirof etadilar. Kimdir matnga nutq parchasi, deya ta'rif bersa, yana kimdir nutq faoliyatining mahsuli yoxud o'zi deb tushunadi. Bularning barchasida matnning nutq bilan bog'liq bo'gan jihatlari ko'zga tashlanadi. Ya'ni so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi o'zaro muloqot jarayonidagi kommunikativ xususiyatlari tushuniladi. Lekin matnning bugungi yondashuvlar natijasida eng yirik til birligi' deb e'tirof etilishi lingvistik jihatini ochib berishga undaydi. Bunda yuqoridagi ta'riflar o'zini oqlamaydi. Ko'rinadiki, matn faqat nutqiy birlik bo'lmay, lisoniy birlik hamdir. Aniqroq aytadigan bo'lsak, matn ham boshqa sath birliklari kabi umumiylik-xususiylik dialektikasi asosida sharhlanishi kerak.

Matnning til va nutq dixotomiyasidagi o'rni masalasi nisbatan keyinroq o'rtaga qo'yildi. Matnning nutqiy xususiyati haqida ko'p gapirilgan, biroq lisoniy mohiyati hanuzgacha to'la ochib berilmagan. Demak, matnga ta'rif berishda ehtiyotkorlik bilan yondashish talab qilinadi. Chunki berayotgan ta'rifimizda matnning lisoniy mohiyati va nutqiy xususiyatlari birday qamrab olinishi kerak. Reklama matnlarini bo'laklanishida ham matnning nutqiy va lisoniy jihatlarini hisobga olgan holda tahlil qilishga harakat qildik.

Reklama matnlarida bo'laklanishning bir ko'rinishi sifatida parsellyatsiya, segmentatsiya hodisalarini keltirishimiz mumkin.

Parsellyatsiya kommunikativ, ekspressiv sintaksisda, xususan, reklama matnida benihoya

muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik-kommunikativ hodisa bo'lib, uning mohiyati yaxlit butunlik bo'lgan gapni mantiqiy ta'kid va ekspressiyani kuchaytirish maqsadida ikki (yoki undan ortiq) kommunikativ birlikka ajratib gapdan tashqariga chiqarishdan iborat. Reklama matnida aynan mijozni qiziqtirgan jumlalar ajratilib ko'rsatiladi. Unutdik, qahva ichishni. Kel, unda yana bir kun qola. qolaylik (kofe reklamasi). Bu hodisa sodda, qo'shma gaplarda, murakkab sintaktik butunliklarda namoyon bo'ladi. "Parsellyatsiya" terminining lingvistik adabiyotlarda qo'llanila boshlaganiga ham yarim asrdan oshdi. Mazkur hodisaning sintaktik tabiati, shakliy-mazmuniy ko'rinishi va xossalari o'zbek tilshunoslari tomonidan bir qator fundamental tadqiqot, maqola, o'quv hamda metodik qo'llanmalarda turli darajada tadqiq etilgan, yoritilgan [2;80].

"Parsellyatsiya" gapning shunday bo'linishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion ma'noviy nutqiy birliklarda anglashiladi[3;60]. Bunday birliklar biri ikkinchisidan so'ng ketma-ket keladi. Shunga ko'ra, ularni asos va partsellyat sifatida ikki qismga ajratib tekshirish maqsadga muvofiqdir. Ular ayni paytda "parsellyatsiya" termini fransuzcha "bo'laklamoq, qismlarga ajratmoq, maydalamoq" ma'nosidagi parceller so'zidan olinganligi va matnni bo'laklash usulini ifodalash uchun qo'llanishiga urg'u berib, parsellyatsiyaning ekspressiv sintaksisga oid ekanligini ta'kidlaydilar [4;10].

Bu o'rinda shuni ham qayd etish joizki, lug'atlarda "parsellyatsiya" so'zining fransuz tilida "dehqon o'z xo'jaligini yuritishi uchun yerni kichik qismlarga (partsellalarga) bo'lish" tarzidagi ma'nosi mavjudligi aytiladi [5;374]. Reklama matnida bu termin gapning ekspressiv maqsad bilan bo'laklanishi, gapning ta'kidlanishi nazarda tutilgan muayyan qismining gap tashqarisiga chiqarilishiga nisbatan qo'llaniladi. Masalan: Choyning har bir qismi alohida germetik paketga qadoqlanadi. Tabiiy ingredientlardan iborat. (Choy reklamasi). Bu gap sintaktik me'yor bo'yicha Tabiiy ingredientlardan iborat choyning har bir qismi alohida germetik paketga qadoqlanadi shaklida bo'lishi kerak. Bir gap bilan aytish mumkin bo'lgan fikrni ikki gap orqali ifodalashdan kutilgan maqsad nima? Bu haqda shunday fikr bildirish mumkin: "Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda, mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi.

Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda partsellyativ tuzilmalar - matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Yoki "partsellyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funktsional-semantik munosabatlar tarkib topadi." Yuqorida keltirilgan gapdagi qaysi informatsiya eng muhim hisoblanadi? Choyning har bir qismi alohida germetik paketga qadoqlanishimi yoki tabiiy ingredientlardan iboratligimi? Bizningcha, har ikkisi ham muhim. So'zlovchi pozitsiyasidagi qahramon nazdida Choyning har bir qismi alohida germetik paketga qadoqlanishiga ko'ra qanday ta'lim maskanida o'qiyotganligini ta'kidlash muhimroq (Agar uning qaysi shaharda tarkibga ega ekanligini ta'kidlash zaruriyati bo'lsa, mazkur partsellyat pozitsiyasiga choy nomi ham chiqarilishi mumkin, ya'ni: Tabiiy ingredientlardan iborat. Yalpizli o'simlik choyi. Ayniqsa, uning Tabiiy ingredientlardan iborat ekanligini aytish barobarida mahsulotning afzalligini uqtirish sezilib turadi. Yalpizli o'simlik choyi shunchaki choy emas, tabiiylikka ega ekanligini ta'kidlashni istaydi. Bu istak ayni so'zni gap ichidan ajratib olish orqali qondiriladi. Demak, Yalpizli o'simlik choyining tabiiy ingredientlardan iborat ekanligi haqidagi xabar standart shakl orqali, ya'ni Tabiiy ingredientlardan iborat

choyning har bir qismi alohida germetik paketga qadoqlanadi tarzida departsellyativ shaklda berilganida, mazkur jumlaga emotsional ta'kid singmagan va tabiiy tarzda iste'molchi ham buni sezmagan bo'lar edi. Buni sezdirishning yo'llari ko'p, masalan, kopireyter o'zi bu haqda izoh berishi yoki boshqa kengaytiruvchi birliklardan foydalanishi mumkin edi.

Biroq muallif ortiqcha izohlarsiz ayni effektga erishishning yo'lini topadi. Ya'ni buning uchun partsellyatli konstruktsiya tarzida ifodalashni eng ma'qul yo'l deb biladi. Muayyan bir fikr muallifning niyatiga ko'ra atayin gap tarkibidan ajratib olinib, alohida gap tarzida berilishi mumkin. Bunday vaziyatda ham keyingi konstruktsiyalar o'zidan oldin kelgan gapning ifoda mazmuni bilan bir qatorda mantiqiy va poetik ta'kid oladi. Masalan: VOLVO - tasavvuringizning yo'ldoshidir. VOLVO - go'zallik hissiyoti rivojlanganlar uchun. VOLVO - hayotni sevuvchilar uchun. Ushbu parcha uchta gapdan iborat. Biroq mazkur gaplarda aytilgan fikrlarni odatdagi tartib bilan bir gap doirasida berish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazkur uchta gapni osonlik bilan bitta gapga birlashtirish, ya'ni murakkab qo'shma gapga aylantirish mumkin: VOLVO - tasavvuringizning yo'ldoshi, go'zallik hissiyoti rivojlanganlar uchun, hayotni sevuvchilar uchun. Agar shunday qilinganida, jonli nutqqa xos ixchamlik, tabiiylik sezilarsiz darajaga tushgan hamda ifoda ta'sirchanligi bu qadar yuqori aks etmagan bo'lar edi. Ta'kidlovchi omil yordamida xaridorga samarali ta'sir ko'rsatish maqsadida mahsulot nomi takrorlanadi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, muayyan gap strukturasini biror maqsad bilan o'zgartirish tarzidagi sintaktik-stilistik hodisa dunyo tilshunosligi tarixida juda ancha ilgaridan anglab yetilgan va turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, mashhur rus tilshunosi Yu.V. Vannikov parsellyatsiyaga quyidagicha ta'rif beradi: "Biz parsellyatsiya hodisasini yagona sintaktik tuzilmaning nutqiy bo'linish usuli, ya'ni bir emas, balki bir nechta intonatsion-semantik nutq birliklarida mujassamlangan jumlalar, ya'ni, iboralar deyishimiz mumkin" [6;5].

Yu.V. Vannikovning tushuntirishicha, so'zlovchi, masalan, "Noyabr oyida Misr sizni mayin quyosh va iliq dengiz bilan quvontiradi" (ta'tillar uchun reklama) gapida ifodalangan fikrni emotsional bir tarzda ifodalamoqchi bo'lsa, jumladagi holni kesimga tobelikdan chiqaradi, ya'ni: "Noyabr oyida Misr sizni ayniqsa quvontiradi. Yumshoq quyosh. Issiq dengiz." Buning natijasida bitta jumla sintaktik jihatdan uchta jumla maqomini oladi, ular alohida-alohida jumlalar sifatida ajratilgan holda idrok qilinadi. Hatto ularning o'rnini alamashtirish ham mumkin bo'ladi, ya'ni: "Yumshoq quyosh. Issiq dengiz. Noyabr oyida Misr sizni ayniqsa quvontiradi". Bizningcha, parsellatsiyadan foydalanish quyidagi afzalliklarni beradi. Birinchidan, bu qisqa jumlalardan foydalanishga imkon beradi, katta jumlalar reklamani idrok etishni qiyinlashtiradi. Ikkinchidan, bunday konstruktsiyalar umumiy nutq oqimidan ajralib turadi, ekspressiv hissiy rangga ega, nutqni kuchaytiradi, reklamani yanada qiziqarli qiladi va eng muhimi, asosiy g'oyani ta'kidlashga xizmat qiladi: "Meva ta'mi. Har doim xohlaydilar" (sharbat reklamasi).

Dislokatsiya haqidagi fikrlarini rivojlantiradi, emotsional sintaksis hodisasi bo'lmish dislokatsiyaning turli ko'rinishlarini tahlil qiladi va parsellyatsiyalangan konstruktsiyalar ham ayni shu dislokatsiya hodisasining [7;355-357] mahsuli ekanligini, dislokatsiyaning bir ko'rinishi ekanligini aytadi (dislokatsiya so'zining ma'nosi "joylashtirish, qayta joylashtirish" degan ma'nolarini beradi [8;627]). Gap sintaktik strukturasining bunday nutqiy bo'laklanishi E.V.Guliga, A.A.Andrievskaya, V.G.Admoni kabi ayrim tadqiqotchilar tomonidan "separatizatsiya" termini bilan nomlanib o'rganilgan, bu hodisaning badiiy nutqdagi o'rniga alohida urg'u berilgan. Separatizatsiya (separatsiya) so'zining "ajratish, tarkibiy qismlarga bo'lish" ma'nosidan kelib chiqilsa, mazkur termin ayni hodisaning mohiyatini ifodalay olishini ta'kidlash mumkin. Ammo aytish joizki, bu tilshunoslarning ba'zilari, masalan, nemis tili sintaksisining taniqli tadqiqotchisi V.G.Admoni "separatlashtirilgan konstruktsiyalar" ("сепаратизованные конструкции")ni

ilova konstruktsiyalar bilan bir xil hodisa sifatida talqin qiladi. U bunday konstruktsiyalarning mohiyati elementar gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning uzilishi, buzilishidan iboratligini aytadi. Hamonki, "separatizatsiya"ning mohiyati gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning buzilishidan iborat ekan, uni ilova konstruktsiyalar bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki "ilova"da keyin qo'shilganlik ta'kidi hamisha mavjud, ya'ni oldin tayyor gap bor, keyin unga qo'shimcha qilib, boshqa tuzilma tirkaladi. Separatizatsiyada esa mohiyatan muayyan sintaktik tuzilmaning mavjudligi, ayni shu tuzilmaning o'zini qismlarga ajratish nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, separatizatsiya butunni qismlarga ajratish, ilova esa muayyan butunga boshqa qismni qo'shishdan iborat hodisalardir. Ana shu ma'noda separatizatsiya parsellyatsiyani o'z ichiga oladi.

Gapning nutqiy bo'laklanishi nemis tilining E.I.Shendels, E.Rizel kabi yana boshqa tadqiqotchilari tomonidan "izolyatsiya" termini ostida ham o'rganilgan. Bunda, albatta, muayyan gapdan ma'lum bir qismni ajratib alohidalashga urg'u berilgan [9;1]. Shubhasizki, bunday alohidalash parsellyatsiyaning mohiyatiga ham xosdir.

Gapni nutqda muayyan qismlarga - segmentlarga ajratish hodisasi tilshunoslikda "segmentatsiya" nomi bilan ham yuritiladi. Sh.Ballidan boshlangan segmentatsiya nazariyasi turli tilshunoslar tomonidan rivojlantirildi, bu hodisaning matnni ekspressiv bo'laklash, ekspressiv konstruktsiyalarni shakllantirish va shu asosda tegishli birliklarning mantiqiy va poetik aktuallashtirish uchun juda katta imkoniyatlar manbai ekanligi turli tillar materiallarida tahlil etildi. Tabiiyki, segmentatsiya deyiladigan bu nutqiy hodisa turli-tuman kommunikatsiya jarayonlarida so'zlovchining u yoki bu estetik maqsadiga uyg'un holatda xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'ladi, albatta, parsellyatsiyani ham segmentatsiyaning ana shunday ko'rinishlaridan biri deb qarash mumkin.

Sintagmalarni ta'kidli pozitsiyaga chiqarish, ya'ni muayyan sintagmalarni gapning yo boshiga, yoki oxiriga chiqarish yo'li bilan sintagmalar aktualizatsiyasi voqe' bo'ladi. U shunday yozadi: "Eng ta'sirchan usul sintagmani alohida gaplarni ajratishga xizmat qiladigan pauza bilan ajratib, gap oxiriga chiqarishdir. Bunday ajratib olish ayni sintagmaga nisbiy mustaqil ma'no beradi [10;61]. Bu hodisa ... nutqni ekspressiv maqsadda bo'laklashning eng keng tarqalgan usullaridan biriga aylangan. Bu ta'sirchan usul esa, albatta, parsellyatsiyaning o'zidir. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, parsellyatsiya sintaktik hodisaning o'zini ifodalaydi, Sintagmalar aktualizatsiyasi esa ayni hodisa natijasida voqelanadigan poetik-stilistik oqibatni ta'kidlaydi. Shuning uchun ham mazkur sintaktik hodisani ifodalash uchun N.Yu.Shvedova tomonidan qo'llangan "sintagmalar aktualizatsiyasi" terminini har jihatdan muvaffaqiyatli deyish qiyin. Parsellyatsiya yagona sintaktik strukturaning - muayyan gapning bir necha kommunikativ mustaqil birliklar, ya'ni jumlalar tarzida nutqiy tasavvur qilish usuli sifatida nutq universaliyalaridan biri ekanligi - deyarli barcha tillarga xosligi tilshunoslar tomonidan, yuqorida aytib o'tilganidek, ko'p bor ta'kidlangan.

Nutq jarayonida adresantning adresatga munosabati, berilayotgan axborotning muhimligiga qarab kommunikativ maqsad bilan gapni qayta tuzish natijasida shakllanadigan sintaktik qurilmalarni o'rganish, ularda so'zlovchi pragmatik intensiyasi, baho munosabatining aks etishi, bunday sintaktik qurilmalarning matnlardagi o'rni va emotsionallikni ta'minlashdagi ahamiyati masalasini yoritish dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Adresant kommunikativ jarayonda o'zi muhim deb hisoblagan o'ringa adresatning diqqatini tortish uchun turli vositalardan foydalanadi. Tilshunoslikda gapni qayta tuzish, bo'laklash natijasida hosil bo'lgan qurilmalarning asosan uch turi farqlanadi: segmentasiya, parsellyatsiya, antisipastiya- oldindan sezish, keyingi tovushning avvalgisigata'siri; oldingisini talaffuz qilishda keyingisining ta'siri[11;48].

Segment qurilmalar asosan og'zaki nutqqa xos bo'lib, reklama matnlarida so'zlashuv nutqiga xoslikni berishda keng foydalaniladi. Masalan, Pikovit- Farzandingiz muvaffaqiyati

uchun vitamin va minerallar (Vitamin haqidagi reklama). Adresant nutqini o'zi muhim deb bilgan qismdan boshlashi mumkin, bunda so'zlovchi muhim deb hisoblagan qism mantiqiy jihatdan ajratilib, gapning oldingi qismiga chiqariladi hamda fikrning temasi vazifasini bajaradi. Bunda mantiqiy jihatdan ajratilgan qism og'zaki nutqda intonatsiya, yozma nutqda tinish belgilari yordamida ajratiladi. Segment bo'lak tema sifatida kelar ekan, tinglovchining diqqatini ma'lum bir o'ringa qaratish uchun xizmat qiladi hamda ta'kid ma'nosini kuchaytiradi, uni izohlab kelgan gap tarkibida esa olmosh bilan almashadi yoki ba'zi o'rinlarda o'zi takror keladi. Masalan, Taylol-xot - Gripp va shamollash alomatlarini yengishga yordam beradi, Taylol-xot. Segment bo'lak so'zlovchining kuchli his-hayajonini ifoda etadi [12;45]. Bunday holatlarda segment bo'lakdan keyin undov belgisi qo'llaniladi. Masalan: Qadam bosing, gigabaytlar oling. Sizdan qadamlar -bizdan giglar. Qadamlar uchun giglar. (Beeline uyali aloqa kompaniyasi tariflari reklamasi) Yetakchi, ishonchli, innovasion! Keltirilgan reklamada segment bo'lak sifatida ajratilgan so'z giglar bo'lib, bu misolda uch o'rinda qo'llangan: birinchisi segment bo'lak, ikkinchi va uchinchisida uni izohlab kelayotgan gap tarkibidagi kesimdir.

Bunday holatda qo'llanilish ta'kid ma'nosini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. Segment bo'lak kuchli emotsionallikni ifodalash bilan birga adresatning diqqatini ma'lum bir obyektga qaratish vazifasini ham bajaradi. Ekspressivlikni ta'minlovchi, nutq jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan segmentasiyaga o'xshab ketadigan sintaktik figuralardan yana biri sifatida biz yuqorida ko'rib o'tgan parsellyativ qurilmalardir. Ta'kidlash kerakki, segmentasiyada ham, parsellyatsiyada ham muhim sanalgan bo'lak ajratib ko'rsatiladi. Tilshunoslikda ekspressiv sintaksisning usuli sanalgan bu hodisalar haqida turg'unlashgan qarashga asosan, segmentatsiya ajratilgan bo'lakni gapning oldiga chiqaradi va u har doim ot xarakteridagi so'zdan iborat bo'lib, bosh kelishikdagi so'z bilan ifodalanadi. Parsellyatsiyada esa parsellyat asosiy gapdan keyin kelib, morfologik jihatdan har xil bo'lib, turli gap bo'laklari maqomida bo'ladi. Parsellyatsiya ham, segmentatsiya ham og'zaki nutqqa xos bo'lib, yozma nutqda ular, asosan, tinish belgilari vositasida ifodalanadi. Segmentatsiyaga xos bo'lgan asosiy xususiyat uning, asosan, monologik nutqda uchrashi bo'lsa, parsellyatsiya ham monologik nutqda, ham dialogik nutqda uchraydi[13;42].

Parsellyatsiya dialogik nutqda personajlarning o'ziga xos so'zlashuv uslubini ko'rsatishda, nutq jarayonida so'zlovchining ruhiy holati - quvonchi, g'azabi, ro'y bergan voqyelikdan esankirash, voqyelikka shaxsiy munosabatini ifodalash, qo'shimcha axborot berish kabilarni ifoda etishda, asar tilini jonli so'zlashuv tiliga yaqinlashtirishda, badiiy asar tilining o'ziga xosligini ta'minlashda asosiy vosita sifatida ishtirok etadi. Segmentatsiyada esa bu holat kuzatilmaydi. Parsellyatsiyadan farqli ravishda segmentatsiya so'zlashuv nutqini kitobiy nutqqa yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Segment bo'lakda ham qahramonning ruhiy holatlari bilan bog'liq o'zgarishlar ifoda etiladi, parsellyatsiyadan farqli ravishda segment bo'laklar nutqqa ko'tarinkilik, ulug'vorlik, o'ziga xos ohang, ba'zan sokinlik berishda qo'l keladi. Segmentatsiyada segment bo'lak og'zaki nutqda intonatsiya yordamida aniqlanadi, segment bo'lakdan keyin to'xtash, bir oz tin olish intonasiyasining yo'qligi segment bo'lakni ajratib olish imkonini yo'qqa chiqaradi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-ozbek-tili-xalqimiz-uchun-milliy-ozligimiz-va-mustaqil-davlatchilik-tim
2.Ҳожиев А. Тилшунослик термиияларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2001. -Б. 80.
3.Yo'ldoshev M., S.Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent: "ISHONCHLI HAMKOR", 2021. - B.60.
4.Ҳайдаров Ш. Бадиий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Филол.фан.докт...дис.-Тошкент, 2011.
5.Словарь иностранных слов. - 16-е изд., исправл. -М.: Русский язык, 1988. - С.374.
6.Vannikov Yu.V. Rus tilidagi nutqning sintaktik xususiyatlari (parsellyatsiya hodisasi). M.: 1969, 5-bet
7.Balli Sh. Fransuzskaya stilistika. -M.: Izd-vo inostrannoy literaturi , 1961. -S.355 - 357.
8.O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 1-jild. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. -B.627.
9.https://web.archive.org/web/20201205220639id_/https://vestnik.mgpu.ru/pdf/2149.pdf
10.Шведова Н.Ю. Русская грамматика. - М.: Наука, 1980.-С.61.
11.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 598 с.
12.Розенталь Д.Э., Кохтев Н.Н. Язык рекламных текстов. - Москва, 1981. - 104 с.
13.М.Э.Умурзоқованинг "Ўзбек тилида сегмент қурилмаларнинг лингвопрагматик тадқиқи" мавзусидаги Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси. -Т. 2019. -Б. 142

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Худайберганов Шухрат
заведующий кафедрой русского языка
и литературы НОУ "Университет Маъмуна"
qwertyshuha.sas@mail.ru

ОБ ИЗУЧЕНИИ ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В АСПЕКТЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос об исследовании идиоматических выражений в рамках лингвокультурологической науки. В качестве основных факторов данного подхода к исследованию идиом отмечаются культурный поворот, межкультурная коммуникация, развитие переводоведения, изучение лингвистических аспектов культуры. Указывается, что большинство идиом имеют свои корни в исторических событиях или легендах, которые оказали влияние на культуру народа и даётся классификация идиом в этимологическом аспекте. Подробно останавливается на идиомах, восходящих к историческим событиям, фактам; идиомах, восходящих к фольклору; идиомах, восходящих к мифологии; идиомах, восходящих к литературным произведениям. По каждому типу приводятся конкретные примеры.

Ключевые слова: идиома, культура, лингвокультурология, фольклор, исторический факт, мифология, межкультурная коммуникация, переводоведение.

Худайберганов Шухрат
"Маъмун Университети" НТМ
Рус тили ва адабиёти кафедраси мудири
qwertyshuha.sas@mail.ru

ИДИОМАТИК ИБОРАЛАРНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИ ДОИРАСИДА ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

АННОТАЦИЯ

Мақолада идиоматик ибораларнинг лингвомаданиятшунослик (лингвокультурология) фани доирасида ўрганилиши масаласи ёритилган. Идиомаларни тадқиқ қилишга ушбу ёндашувнинг асосий омиллари сифатида маданий соҳадаги туб бурилиш, маданиятлараро мулоқот, таржимашуносликнинг ривожланиши ва маданиятнинг лисоний жабҳалари ўрганилиши кўрсатилган. Келиб чиқиши тарихий воқеа ва фактларга, халқ оғзаки ижодига, мифологияга, адабий

асарларга бориб тақалувчи идиомаларнинг хусусиятлари батафсил ёритилган. Ҳар бир ушбу тур бўйича аниқ мисоллар келтирилган.

Калит сўзлар: идиома, маданият, лингвокультурология (лингвомаданиятшунослик), фольклор, тарихий факт, мифология, маданиятлараро мулоқот, таржимашунослик.

Khudayberganov Shukhrat
Head of the Department of Russian Language
and Literature of the NGEI "Mamun University"
qwertyshuha.sas@mail.ru

ON THE STUDY OF IDIOMATIC EXPRESSIONS IN THE ASPECT OF LINGUOCULTURAL SCIENCE

ABSTRACT

This article discusses the issue of studying idiomatic expressions within the framework of linguistic and cultural science. The main factors of this approach to the study of idioms are the cultural turn, intercultural communication, the development of translation studies, and the study of linguistic aspects of culture. It is indicated that most idioms have their roots in historical events or legends that influenced the culture of the people and a classification of idioms is given in an etymological aspect. Dwells in detail on idioms that go back to historical events and facts; idioms dating back to folklore; idioms dating back to mythology; idioms dating back to literary works. Specific examples are given for each type.

Keywords: idiom, culture, linguoculturology, folklore, historical fact, mythology, intercultural communication, translation studies.

При рассмотрении языка с позиции лингвокультурологического подхода, т.е. во взаимосвязанности с культурой необходимо учитывать и такие факторы, как естественно-географические, социально-исторические, религиозно-философские условия, влияющие на формирование языковой картины мира, отображающей особенности мышления народа.

Если углубиться в вопрос о причинах и факторах, обусловивших зарождение лингвокультурологической науки, то следует остановиться на следующих основных факторах:

Культурный поворот. В середине и второй половине XX века произошел поворот в гуманитарных науках в направлении изучения культуры и ее влияния на различные аспекты жизни человека, включая язык [1, с. 14]. Исследователи поняли, что язык является основным носителем культурной информации и отражает культурные ценности, обычаи и традиции определенного сообщества.

Межкультурная коммуникация. В условиях глобализации и увеличения межкультурных контактов появилась потребность в понимании и изучении языка не только с точки зрения его грамматических и лексических аспектов, но и в контексте культурных различий [12]. Лингвокультурология стремится объяснить, какие культурные нюансы передаются через язык и как они влияют на межкультурное взаимодействие.

Развитие переводоведения. Перевод является ключевым элементом межкультурной коммуникации. Лингвокультурология возникла как ответ на вызовы, связанные с переводом и интерпретацией культурно-специфических значений и идиоматических выражений [11]. Исследователи начали изучать языковые и

культурные особенности с целью перевода и передачи культурного контекста.

Изучение лингвистических аспектов культуры. Исследование лингвистических аспектов культуры позволяет углубить понимание конкретных народов и их истории [7, с. 181]. Лингвокультурология способствует выявлению и описанию уникальных черт, обычаев и ценностей определенных этнокультурных групп.

В целом, зарождение науки лингвокультурологии было обусловлено потребностью в интегративном и комплексном подходе к изучению языка и культуры, учетом влияния культурных факторов на

Рассмотрим вопрос об изучении идиоматических выражений в аспекте лингвокультурологической науки. Следует отметить, что исследование идиом в рамках лингвокультурологии имеет ряд преимуществ.

1.Исследование идиом дает возможность глубочайшего понимания культурной специфики народа-носителя определенного языка по той причине, что они являются неотъемлемой частью языковой и культурной идентичности. Исследование идиом в рамках лингвокультурологии позволяет углубленно понять культурные особенности, ценности, убеждения, обычаи и традиции определенного сообщества или региона. Обратив внимание на идиоматические выражения, лингвисты получают возможность изучать глубинные слои культуры, которые зачастую заключены в этих выражениях.

Идиомы имеют свои собственные лексические и грамматические особенности, которые отличают их от других сочетаний слов. Эти особенности отражают культурные нормы и специфическую организацию мышления, что делает каждую единицу уникальной и отражающей определенную культурную идентичность.

Идиомы могут представлять уникальные концепции, ценности и образы, которые характерны для определенного языкового и культурного сообщества [10, с. 23]. Они могут выражать традиционные представления о морали, этике, уважении, семье, природе, времени и других аспектах жизни, эмоций или мышления и служат средством сохранения, передачи и укрепления культурного наследия и коллективной памяти. Исходя из этого, они могут иметь различное восприятие и интерпретацию в разных языковых и культурных контекстах.

Добавим, что есть идиомы, которые могут совпадать по "внешности", но различаются по внутреннему содержанию. Например, выражение вставлять палки в колеса, употребляющееся в русском языке, и to throw a spanner in the works - в английском. В первом языке оборот означает "действовать намеренно так, чтобы создать трудности, помешать прогрессу или нарушить планы". Однако, в английской идиоме употребляется фраза "spanner in the works" (гаечный ключ во внештатных ситуациях), что подчеркивает физическое препятствие, в то время как в русской идиоме используется образная метафора. Существуют также эквивалентные идиоматические выражения, употребляющиеся носителями указанных двух языков: гореть желанием что-то сделать / to be burning to do something, которое идентично описывает сильное желание или неутолимую страсть совершить какое-либо действие. Обе идиомы используют образ "горения" в выражении сильной внутренней мотивации.

Подобное можно сказать и по поводу понимания и употребления идиом носителями русского и узбекского языков. В частности, русская идиома смотреть сквозь пальцы означает "сознательно не обращать внимания на что-либо предосудительное, попустительствовать кому-либо" [3], а внешне идентичное выражение узбекского языка панжа орасидан қарамоқ употребляется и в значении "допускать что-либо до некоторого момента". Можно отметить, что сопоставляемые идиомы совпадают семантически. Полностью совпадают и идиомы русского и

узбекского языков нести воду в решете / элакда сув қатнамоқ, которые описывают бесполезное или бессмысленное действие, которое не приводит к практическому результату. Оба выражения имеют оттенок разговорности.

Не менее интересным нам показалось выражение буниси ҳали ҳолва узбекского языка (букв. это ещё халва), которое заключает в себе единицу ҳолва (сладость в Средней Азии, которая обычно изготавливается из обжаренных семян кунжута, подсолнечника и т.д., которые далее смешиваются с взбитой карамелью), что может быть квалифицирована в качестве лингвокультуремы. Подобные идиомы не поддаются дословному переводу на другой язык, в частности на русский, т.к. нет аналогичного понятия, передающего сущность указанной единицы. В русском языке данной идиоме соответствует по семантике выражение это еще цветочки, ягоды будут впереди, обозначающее "то, что только начинает проявляться в самом начале чего-либо, преимущественно плохого, нежелательного" [1]. Рассматриваемые единицы по семантике могут полностью совпадать, несмотря на отсутствие ключевого понятия (стержневого слова) идиомы.

Следовательно, идиомы играют важную роль в формировании идентичности языкового и культурного сообщества. Они помогают носителям языка выражать свою принадлежность к определенной культуре, а также общаться и взаимодействовать внутри этой культуры. Поэтому изучение идиом способствует более глубокому пониманию языковой и культурной идентичности и важности сохранения и преемственности в культуре и языке.

2.Отражение коллективного опыта. Идиомы имеют своеобразный коллективный опыт, отражающий историческое, фольклорное, мифологическое и литературное наследие [8, с. 76]. Исследование идиом позволяет ученым взглянуть на эти выражения и раскрыть ценности, обычаи, жизненные ситуации или события, связанные с определенным сообществом. Таким образом, изучение идиом предоставляет возможность погрузиться в историю и культуру определенного языкового сообщества.

Многие идиомы имеют свои корни в исторических событиях или легендах, которые оказали влияние на культуру народа. Изучение этих идиом помогает нам понять, какие события или личности сильно повлияли на коллективное сознание и культурную память.

Приведем примеры идиом, восходящих к историческим фактам, фольклору, мифологии, а также литературным произведениям.

- Идиомы, восходящие к историческим событиям, фактам. Исторические события и факты часто вызывают сильные эмоциональные отклики у людей, связанные с их исторической значимостью или чувствами солидарности. Выражения, связанные с этими событиями, получают специальное значение и становятся идиомами, позволяя выразить эти эмоции или подчеркнуть связь с историей и национальными ценностями.

В качестве примера к идиомам данной подгруппы можно привести выражение Пусть ненавидят, лишь бы боялись. Цитируя древнеримского писателя, историка, учёного-энциклопедиста Светония, авторы отмечают, что данное выражение любил повторять римский император Калигула [6, с. 462]. Оно ныне употребляется для характеристики правителя, который держит в страхе своих подчинённых. К данной подгруппе можно отнести и выражение а все-таки она вертится, которое приписывается итальянскому ученому Галилео Галилею. Ученый был привлечен к суду инквизиции за приверженность к "еретическому" учению Коперника о движении земли. Он вынужден был, стоя на коленях, поклясться в отречении от ереси. После этого, согласно преданиям, Галилей добавил: "Eppur si muove" ("А

все-таки она вертится") [6, с. 10]. Выражение в русском языке употребляется в значении "отречься от своих убеждений, не соглашаясь с этим на самом деле".

- Идиомы, восходящие к фольклору. Фольклорные истории, песни и сказки традиционно передавались устно из поколения в поколение. Благодаря своей меткости, популярности и универсальному характеру, некоторые из них стали известными и узнаваемыми для широкой аудитории и в результате стали широко использоваться и идиоматизировались. Яркий пример - выражение за тридевять земель. Идиома восходит к русскому фольклору, в частности, является медиальной формулой (традиционные формулы, используемые в самом тексте сказки, что отличает их от инициальных формул, отмечающих начало сказки, и финальных, ипользующихся в конце [9, с. 137]) народных сказок. Слово тридевять - это сложение числительных три и девять. В средние века на Руси наряду с десятеричной системой исчисления была в обиходе и девятеричная. Буквально слово обозначало 27, а само выражение в тексте сказок употреблялось в значении "очень далеко". Подобных выражений, вышедших за рамки фольклорных произведений, в русском языке несколько десятков. Сюда же могут примыкать идиомы мальчик с пальчик, избушка на курьих ножках и т.д.

- Идиомы, восходящие к мифологии. Идиоматические выражения из мифологии позволяют людям использовать общепринятые символы и значения для общения, передачи эмоций и выражения своей культурной принадлежности. Выражения из мифологии обогащают язык и культуру, отражая их уникальные аспекты и историческое наследие. В качестве примера приведем выражение Кануть в Лету. Данная идиома восходит к греческой мифологии. Лета - это название реки забвения в подземном царстве. Души умерших по прибытии к Аиду пили воду с данной реки и забывали всю свою прошлую жизнь. Данное название стало символом забвения, а идиома "кануть в Лету" употребляется в значении "навсегда исчезнуть, быть забытым" [6, с. 295]. Другие примеры данной группы: авгиевы конюшни, Ахиллесова пята, поклонение Бахусу и многие другие.

- Идиомы, восходящие к литературным произведениям. Выражения из литературных произведений становятся идиомами в результате их уникальности, популярности, эстетической ценности, связи с произведением и способности передать переносный смысл. Они становятся неотъемлемой частью языка и культуры, вкладывая в себя эмоциональное и символическое значение, которое привлекает и вдохновляет людей. Примером может послужить идиома А судьи кто? Выражение относится к комедии А.С.Грибоедова "Горе от ума". Принадлежит центральному персонажу указанного произведения А.А.Чацкому. В современном русском языке данное выражение подверглось семантической трансформации и выражает презрительное отношение к мнению людей, которые выступают в качестве судей будучи ничем не лучше, чем те, кого они критикуют, "судят" [2]. Выражение "Александр Македонский герой, но зачем же стулья ломать?" восходит к комедии "Ревизор" Н.В.Гоголя и в современной речи используется при осуждении чрезмерной эмоциональности. Одной из популярных во всех языках идиом считается выражение Фигаро здесь, Фигаро там, восходящее к пьесе-комедии известного французского драматурга П.Бомарше"Севильский цирюльник". Указанная идиома характеризует чрезмерную проворность человека, который одновременно справляется с несколькими делами.

3.Межкультурное понимание и коммуникация. Исследование идиом помогает в развитии межкультурного понимания, помогая определить различия и сходства между языками и культурами. Знание идиом способствует лучшему пониманию культурных норм, ценностей и социальных практик, что отражается в

коммуникации между людьми разных культур. Идиоматические выражения порой являются ключом к осознанию тонких оттенков и смыслов, которые могут быть пропущены при обычном общении.

Использование идиоматических выражений может добавлять образность и эмоциональный оттенок к выражаемым идеям или ситуациям. Они могут иллюстрировать культурные особенности, исторические ссылки, общепринятые представления или метафорические сравнения. Понимание этих идиом позволяет говорящему лучше улавливать нюансы в коммуникации и точнее выразить свои мысли и эмоции. Общеизвестно, что, если не знать или неправильно интерпретировать идиоматическое выражение, это может привести к недоразумениям или неправильному пониманию. Приведем пример из романа "1984" Дж.Оруэлла. В данном удивительном антиутопическом произведении герой У.Смит встречается с представителем режима, О'Брайеном, который использует выражение "Big Brother is watching you" ("Большой Брат следит за тобой"), чтобы выражать контроль и наблюдение за каждым шагом граждан. Вначале У.Смит воспринимает это буквально и понимает как простое утверждение, но позже он осознает, что это является символом всеохватывающего контроля государства.

Таким образом, идиоматические выражения действительно являются ключом к осознанию тонких оттенков и смыслов, которые могут быть пропущены при обычном общении, и способствуют более глубокому и точному взаимодействию на языковом уровне.

4.Практическое применение. Изучение идиом в рамках лингвокультурологии имеет практическое применение в переводе, обучении языкам и межкультурной коммуникации. Знание и понимание идиом позволяет переводчикам более точно передавать культурно-специфический смысл и нюансы, связанные с идиомами, в другие языки. Оно также обогащает образовательные программы по изучению языков, способствуя более глубокому пониманию языка и культуры, а также позволяет улучшить межкультурные навыки и коммуникативную компетенцию.

Важно отметить, что идиомы являются неотъемлемой частью языка и культуры определенного сообщества. Изучение и понимание идиоматических выражений позволяет переводчику передать культурно-специфические нюансы и особенности оригинального текста. При переводе идиом, переводчик должен не только обратиться к прямому значению, но и учесть социокультурный контекст и символику, связанную с данным выражением. Это помогает сохранить культурную аутентичность текста и уловить тонкости, которые могли бы быть утеряны в простом буквальном переводе. Например, английскую идиому "It's raining cats and dogs" переводчик, не знающий ее происхождение, может перевести некорректно. В буквальном смысле оно переводится как идет дождь из кошек и собак. Сложность заключается именно в невозможности отражения метафорической природы данного выражения, кроющейся в ее этимологии. Интересно, что современное сочетание cats and dogs может быть трансформацией древнеанглийского слова catadupe, которое в позднем средневековье означало водопад [4]. Правильный перевод - дождь идет как водопад или подбор русского эквивалента дождь льет как из ведра.

Подчеркнем, что знание идиом позволяет людям, изучающим иностранные языки, глубже погрузиться в язык и культуру, которой он принадлежит. Это, в свою очередь, делает процесс обучения более занимательным. Люди, обладающие знаниями об идиоматических выражениях, способны строить более аутентичные и естественные фразы и проявлять более глубокое понимание культурной специфики языка.

К примеру, идиома брать быка за рога напоминает процесс агрессивного приручения быка, где берут за рога, т.е. за самую опасную часть животного. Знание этой идиомы позволяет придать русскому языку дополнительную красочность и сравнение с ситуацией, которую все могут легко представить. Русский язык весьма богат такими фразеологическими выражениями: сидеть в луже, бить баклуши, вешать лапшу на уши и другие. Действительно, знание содержания этих идиом поможет сделать процесс изучения русского языка более занимательным, так как они предлагают интересные и красочные образы, связанные с русской лингвокультурой и историей.

Кроме того, идиомы иногда могут быть сложными для перевода или понимания носителями чужого языка. Однако, при правильном их использовании, они могут служить в качестве "моста" для преодоления языковых и культурных барьеров в межкультурной коммуникации, помогая установить общую основу понимания и создать благоприятное пространство для успешного взаимодействия.

Таким образом, наличие в идиомах таких характеристик, как культурная специфика, когнитивно-лингвистическая связь, образность и символика, художественный потенциал, исторические особенности народа подтверждают необходимость изучения идиоматических выражений в рамках лингвокультурологии. Они позволяют расширить понимание культурной и когнитивной природы языка, обогатить общение и налаживать более глубокое взаимодействие между представителями различных языковых и культурных групп. Исследование идиом в рамках лингвокультурологии предоставляет широкий спектр знаний о культурных особенностях, когнитивных механизмах и социокультурных значимостях, способствуя развитию межкультурного понимания, образования и коммуникации.

Иқтибослар / Сноски / References

1.Jacobs M., Spillman L. Cultural sociology at the crossroads of the discipline // Poetics, 2005. - Vol. 33/1.
2.Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. - М.: Художественная литература, 1955.
3.Бобкова П.В. Лингвистические исследования явлений духовной культуры // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки, 2018. - №15 (810).
4.Мантурова А.С. Идиомы как вид фразеологизмов: основные признаки и особенности (на примере русского и корейского языков) // Материалы Национальной научно-практической конференции "Современные наука и образование: достижения и перспективы развития". Часть 2. - Керчь, 2021.
5.Островская К.З. Медиальные формулы как средство репрезентации фантастического хронотопа: на материале русских, немецких и английских народных волшебных сказок // Современное педагогическое образование, 2019. - №7.
6.Полякова Е.В. и др. Идиоматическая составляющая национальной самоидентификации (на материале идиоматических выражений русского и английского языков): Учебное пособи. - Ростов-на-Дону: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2020.
7.Саитбатталова Ю.А. Лингвокультурологический аспект переводов произведений современных англоязычных писателей на русский язык (на материале произведений И. Бэнкса, Г. Джойса и Д. Киза): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. - Уфа, 2020.
8.Тхорик В. И., Фанян Н. Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. - М.: ГИС, 2006.
9.https://kartaslov.ru/значениеслова/это+еще+цветочки%2C+а+ягодки+будут+впереди
10.https://ru.wikipedia.org/wiki/А_судьи_кто%3F#
11.https://ru.wiktionary.org/wiki/смотреть_сквозь_пальцы
12.https://www.merriam-webster.com/dictionary/catadupe

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Зайниева Мадина
Самарқанд давлат чет тиллар институти
таянч докторанти,
Самарқанд, Ўзбекистон.
mukhammad-kh@mail.ru

МАТННИНГ ГЛОБАЛ СИНТАКТИК ҚУРИЛМА СИФАТИДАГИ ТАБИАТИ ВА УНИНГ ИНГЛИЗ ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШИГА БИР НАЗАР

АННОТАЦИЯ

Мақолада XX аср тилшунослигида муаммоли ва мунозарали масалалардан ҳисобланган глобал синтактик структура тушунчаси ва унинг компонентлари хусусида айрим мулоҳазалар ва унинг илмий тадқиқи, тавсифи хусусида фикр юритилган. Лингвистикада глобал синтактик структура тушунчаси ва унинг компонентлари хусусида ҳамда унинг тавсифи билан боғлиқ олиб борилган ишлар, тадқиқотлар, уларнинг муҳим натижалари қайд этилган. Ушбу фикр ва мулоҳазаларга муаллиф ўз нуқтаи назаридан муносабат билдирган ҳамда тегишли хулосаларга келган.

Ишда тил ва нутқ бирликларининг шу кунгача белгиланиши ҳамда шу асосда глобал синтактик структура тушунчаси ва унинг компонентлари хусусида ўзига хос қарашлар баён этилган. Нутқнинг мукаммал ва мураккаб ҳосиласи бўлган глобал бирлик мақоми матн экани, унинг асосий белгиларинималарда намоён бўлиши қайд этилган. Бу борадаги бугунги кундаги қарашларнинг кенг кўламли бўлиши, фан тараққиёти динамикаси маҳсули сифатида далилланган. Буни ёритишда предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектларига таяниб иш кўрилган. Матнда жумланинг ўрни, унинг ўзига хос янги қирралари хусусида фикр билдирилган. Шу асосга кўра нутқнинг максимал глобал структураси ва унинг энг кичик бирлиги масаласида ўзига хос муносабатлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: матн, микроматн, макроматн, матн компонентлари лингвистик бирлик, тил, нутқ, тил ва нутқ бирликлари, тил ва нутқ сатҳлари, фонема, морфема ва сўз, мураккаб синтактик қурилма, глобал синтактик қурилма.

Zaynieva Madina
Doctoral student,
Samarkand State Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
mukhammad-kh@mail.ru

THE NATURE OF TEXT AS A GLOBAL SYNTACTIC DEVICE AND A REVIEW OF ITS STUDY IN ENGLISH LINGUISTICS

ABSTRACT

The article discusses the concept of globalsyntactic structure and its components, which is one of the most problematic and controversial issues in twentieth-century linguistics, and its scientific research and description, the results are recorded. The author reacted to these views and comments from his own point of view and came to the appropriate conclusions.

The study describes the definition of language and speech units to date, and on this basis the specific views on the concept of global syntactic structure and its components. It is noted that the status of a global unit, which is a perfect and complex product of speech, is the text, and what its main features are manifested. It is noted that the status of a global unit, which is a perfect and complex product of speech, is the text, and what its main features are manifested. The wide range of current views on this subject has been proven to be a product of the dynamics of scientific development. In illuminating this, work has been done based on the phenomenon of predicative and its objects of expression. The text discusses the place of the sentence, its specific new aspects. On this basis, a peculiar relationship has been put forward in the question of the maximum global structure of speech and its smallest unity.

Keywords: text, micro text, macro text, text components linguistic unit, language, speech, linguistic units, linguistic units, phoneme, morpheme, complex syntactic structure, global syntactic structure.

Зайниева Мадина
докторант
Самаркандского государственного института иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
mukhammad-kh@mail.ru

ПРИРОДА ТЕКСТА КАК ГЛОБАЛЬНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ПРИЕМА И ОБЗОР ЕГО ИЗУЧЕНИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается понятие глобально-синтаксической структуры и ее компонентов, которое является одним из самых проблемных и дискуссионных вопросов в языкознании XX века, его научное исследование и описание, их результаты записываются. Автор отреагировал на эти взгляды и замечания со своей точки зрения и пришел к соответствующим выводам.

В исследовании описывается определение языковых и речевых единиц на сегодняшний день, и на этой основе формируются специфические взгляды на понятие глобальной синтаксической структуры и ее компонентов. Отмечается, что статус глобальной единицы, являющейся совершенным и сложным продуктом речи, имеет текст, и в чем проявляются его основные черты. Отмечается, что

статус глобальной единицы, являющейся совершенным и сложным продуктом речи, имеет текст, и в чем проявляются его основные черты. Доказано, что широкий спектр современных взглядов на эту тему является продуктом динамики научного развития. При освещении этого была проделана работа, основанная на феномене предикатива и его объектах выражения. В тексте обсуждается место предложения, его конкретные новые стороны. На этом основании в вопросе о максимальном глобальном строении речи и его наименьшем единстве выдвигается своеобразная взаимосвязь.

Ключевые слова: текст, микротекст, макротекст, компоненты текста, языковая единица, язык, речь, языковые единицы, языковые единицы, фонема, морфема, сложная синтаксическая структура, глобальная синтаксическая структура.

Тилшуносликда матн ва унинг тузилиши, намоён бўлиши, шаклланиши, ундаги коммуникатив хусусиятларнинг барчаси кенг кўламда ўрганиш объекти бўлиб келмоқда. Мазкур қизиқишлар асососида тадқиқотларда матннинг коммуникатив, прагмалингвистик, когнитив, лингвокультурологик, психолингвистик, социолингвистик, этнолингвистик, систем, структур, композицион ва бошқа жиҳатларига эътибор қаратиб келинмоқда.

Қайд этилган ёндашувларнинг ҳар бири ўзига хос бўлган принциплар асосида тадқиқот объекти бўлган матн тушунчасининг тавсифини беришга ҳаракат қилинганинг далили бўла олади. Кўринадики, матн том маънода юқоридаги ёндашувлар асосида турли фанлар ва бу фанларнинг тилшунослик билан кесишиш чорраҳасида вужудга келган лингвистиканинг тармоқ ва йўналишлари учун ягона текширув объекти бўлиб қолмоқда.

Шу боис ҳам матн ва унинг тавсифи жаҳон тилшунослигида, хусусан, инглиз тилшунослигида ҳам алоҳида тавсифларга эга эканини кузатиш имконини беради. Бу хусусда фикр билдирганида Д.Бартон ва Л.Кармен тилни илмий жиҳатдан тадқиқ этишда, ўрганишда матн тушунчаси марказий ўрин тутади ва аксарият ижтимоий соҳаларда тил ўрганиш объекти сифатида ҳизмат қилишини қайд этади. Уларнинг назарида матн атамаси сифатида қаралаётган ижтимоий тушунча турли билим соҳаларида турлича талқин қилинишини инобатга олиш алоҳида аҳамият касб этиши шубҳасиз. Бу мутахассисларнинг фикрига кўра, тилшунослик соҳасида матн муҳокама қилинаётган тилнинг ҳар қандай изчил қисми сифатида қаралади. Матн ва у билан боғлиқ тасаввурлар, одатда, ёзма нутқга ишора қилади, бошқача айтганда, матн ёзув орқали намоён бўлади. Д.Бартон ва Л.Кармен оғзаки нутқда баён қилинган фикрларнинг график тасвирланиши матн, деган қарашни илгари суришади [2: 25].

Д.Бартон ва Л.Кармен матн хусусида фикр билдирар экан, улар бир сўздан иборат сарлавҳа, абзац, боб, ҳаттоки, бутун бир китоб ҳам матн сифатида қаралиши мумкинлигини баён қиладилар. Уларнинг қарашларига кўра, матнлар макон ва замонда шаклланади, намоён бўлади ва муайян маконда жойлашади, ўрин топади. Бу тилшуносларнинг қарашларида акс этган илмий қарашларнинг мазмуни шуни кўрсатадики, матнлар яратилиши ва ёзилиши мумкин. Улар деворларга пуркалиши, газеталарда чоп этилиши ёки кундаликларда ёзилиши мумкин. Шу билан бир қаторда, матнларнинг маълум мақсадда ишлатилиши, ўқилиши, шу асосда унга мунособат берилиши ва уларга амал қилиниши мумкинлиги Д.Бартон ва Л.Кармен қарашларида алоҳида ўрин тутади [2: 26].

Бундан ташқари, Д.Бартон ва Л.Кармен матнга кўпинча тилнинг маҳсули сифатида қаралишини, унда барқарорлик ва қатъийлик тушунчаси мавжудлигини кўрсатиб ўтишади. Уларнинг мавжуд қарашларида матн ўзаро мулоқот воситаси

ва таҳлилнинг бошлағич нуқтаси сифатида ҳам тадқиқ этилиши лозим. Чунки матн йўналтирувчи функциясига ҳам эга бўлиб, бунда хат, бадиий асар (роман ва бошқа шу кабилар) ёки газета матнлари кабилар ўз функцияси ва қийматини ўзгартириб, воқеликлар бўйлаб ҳаракатланиш ифодасини бериш вазифасини бажариб мақсад ва моҳиятга кўра, йўналтирилганлик белгиларига ҳам эга бўлади [2: 26].

Матн ва унинг илмий тавсифи хусусидаги қарашларда М.А.К.Ҳаллидай ва Ҳ.Руқайяларнинг қарашлари ҳам ўзига хосдир. Уларнинг фикрича, "Матн" атамаси мулоқот воситаси сифатида тилни билувчи шахс учун уни мантиқан тушунишга ёрдам берадиган ҳар қандай тил мисоли сифатида қаралади[4].

М.А.К.Ҳаллидай ва Х. Матчиессен қарашларида акс этган ҳақиқатга кўра, грамматика мутахассислари учун матн кўп қиррали муаммоларни ўзида мужассам этган мураккаб характерли, комплекс тадқиқни талаб этувчи кўп қиррали ҳодисадир. Шу боис, матнни турли ёндашув нуқтаи назардан ўрганиш мумкин. Бироқ, М.А.К.Ҳаллидай ва Х. Матчиессен ушбу ҳодисани илмий тавсифлашда иккита асосий ёндашувни ажратиб кўрсатишади. Бунда биринчи ёндашув - матнга мустақил объект сифатида қарашга асосланиши бўлса, иккинчисида унга қўшимча маълумот олиш воситаси, манбаси сифатида қарашдир.

Бизнингча, матн нафақат тил бирликларнинг қўлланиши макон, балки том маънода тил бирликларининг тил ситемассида яшаб қолиши, бу тизимда ўз ўрнини сақлаб қолиши учун ҳам мант заруратдир. Тилдан мақсад мулоқотни, коммуникацияни шакллантириш ва унга эришиш сифатида қараганимизда айни фикр исбот талаб қилмайди. Шунга ҳам эътибор қаратиш жоизки, матн шаклланиши, унинг замонавий тушунча ва қарашларнинг ифодаланишига қодир бўлиб бориши тил тараққиётининг асоси ҳамдир. Чунки тилнинг акуммилятив хусусияти айнан ушбу жараён билан боғлиқдир. Тилнинг бирлигига айланиш учун унинг лексик бирлиги сифатида ушбу қатламдан ўрин олиш учун кириб келган сўз ва ибора ва бошқа бирликлар, аввало нутқда қўлланади ва давр, ижтимоий муҳит ва тилнинг жамият билан боғлиқ томонларига кўра унинг системасидан қатъий ўрин олади. Албатта, матн шаклланиши учун грамматиканинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Бироқ, грамматик қоидаларда шаклланган қарашлар ҳар доим ҳам матннинг асосий мезонларини тўла белгилаб беришга қодир бўлмаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, грамматика умумийликка асосланса, ҳар бир матн нутқ вазияти, сўзловчининг субъектив мақсад ва муддаосига кўра ўзига хосликларга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ўринда мавжуд грамматик қоидаларимиз матн тавсифига эмас, балки унинг бирликларидан бири бўлган гап тавсифига асосланганлигини қайд этиш лозимлигини тақазо қилишида намоён бўлади.

Тилнинг грамматикаси билан шуғулланган мутахассислар матнга объект сифатида эътибор қаратганида ундаги коммуникатив, номинатив, предикатив, дискурсив, прагматик жиҳатларни комплекс тарзда эътиборга олмайдилар. Бу матн билан боғлиқ назарий масалаларни ҳам, у билан боғлиқ бўлган амалий масалаларни ҳам мажмуавий тасаввур этишга, унинг мажмуавий хусусиятларини тўла англашга монелик қилади.

М.А.К.Ҳаллидай ва Х.Матчиессен юқоридаги масалалар билан боғлиқ ҳолда фикр билдирганида, матнга восита сифатида эътибор қаратиб, грамматика мутахассислари матнда айтилган ёки ёзилаётган маълумотни тил тизими ҳақидаги тасаввурларни конкретлаштириш, унинг ишлаш тамойилларини аниқлаш, у нимани англатишини тавсифлаш ва буларнинг барчаси қандай омиллар билан узвийликда ва изчилликда эканини кўрсатиб беришга оид факторлар нималардан

иборатлигига эътибор қаратишнинг муҳимлигини кўрсатиб ўтишган[3].

Қайд этилган муносабатлар асосида хулоса қилиш мумкинки, бир-бирини тўлдирадиган мазкур қарашлар матнни бутун тил тизимига боғлашдан ташқари, унинг нутқ билан боғлиқ томонлари ҳам устиворлик касб этишини назардан четда қолдирмаслигимиз муҳимлигининг далилидир. Матннинг бирликлари ва бу бирликларнинг парадигматик, синтагматик ва иерархик муносабатларини том маънода тавсифига эга бўлмай туриб, шунинг баробарида ундаги семантик, коммуникатив, номинатив белги, аломатларни тўла илмий асосда комплекс тасаввур этмай туриб биз матн нима учун у англатиши лозим бўлган маънони англатишини унга берилиши мумкин бўлган ҳар хил таърифлар билан изоҳлай олмаймиз. Шунингдек, биз матнни у нимани англатишини ва нима сабабли у шу маъно беришини илмий жиҳаттдан англамаганимизча матннинг мажмуавий характерини шаффоф тавсифлай олмаймиз. Бироқ ҳар бир ҳолатда матн ҳар хил мақомга эга эканини кўриш мумкин. Айрим ўринларда инсон томонидан яратилган мавжуд лингвистик артефакт сифатида ёки намуна сифатида қабул қилинади.

Матннинг ўзи доимий ёки вақтинчалик, муҳим ёки аҳамиятсиз, эсда қоладиган ёки тезда унутадиган бўлиши мумкин. Қуйида инглиз тилида учта матн мисол келтирилган.

Text 1. Today all of us do, by our presence here, and by our celebrations in other parts of our country and the world, confer glory and hope to newborn liberty.

Out of the experience of an extraordinary human disaster that lasted too long, must be born. a society of which all humanity will be proud. Our daily deeds as ordinary South Africans. must produce an actual South African reality that will reinforce humanity's belief in justice, strengthen its confidence in the nobility of the human soul and sustain all our hopes for a glorious life for all. All this we owe both to ourselves and to the peoples of the world who are so well represented here today.

Text 2. Cold power is the ideal brand for any family.

We understand that there is more than one thing you want to achieve out of every wash load.

As such, we have developed a formula capable of achieving a wide range of benefits for all types of wash loads.

Text 3. 'And we've been trying different places around the island that - em, a couple of years ago we got on to this place called the Surai in East Bali and we just go back there now every time. It is -'

'Oh I've heard about this.'

'Have you heard about it? Oh.'

'Friends have been there.'

'It is the most wonderful wonderful place. Fabulous.'

Матн ва унинг турлари хусусида фикр билдирилганида, энг аввало, унинг моҳиятида нима мужассамлиги билан бир қаторда, матннинг шаклланиши ҳолати, юзага келиш шакли ҳақидаги масалаларга ҳам эътибор қаратиш ўринли бўлади. Бу борада олимларнинг қарашларида турлича тавсифлар мавжуд эканини кузатиш мумкин.

Айни масала хусусида фикр билдирилганида, М.А.К.Ҳаллидай ва Ҳ.Руқайя уч хил матнни намуна сифатида келтирадилар ва уларни қуйидагича тавсифлайдилар. Учинчи матн тўсатдан айтилган матн бўлиб, уни ёзма шаклга ўтказиш мумкин, чунки у аудио тасмага ёзилган. Иккинчи матн ёзма матн бўлиб, агар лозим бўлса (агар хоҳласак) уни овоз чиқариб ўқишимиз мумкин бўлади. Биринчи матн анча мураккаб: у ёзма шаклда тузилган бўлган бўлиши, эҳтимол оғзаки машқлар билан ҳам мустаҳкалманган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ мазкур матн оғзаки нутқда жуда

муҳим оммавий йиғилишда сўзлаш учун ёзилган (Нелсон Манделанинг президент сифатида инаугурация нутқи, 1994 йил 10-май) [3: 4].

Келтирилган матнлар грамматик нуқтаи назардан тенг деб баҳоланиши мумкин. Чунки грамматика мутахассислари М.А.К.Ҳаллидай ва Ҳ.Руқайялар қайд этганидек, матнлар тенг эканлигини таъкидлашганида, улар матнни намуна сифатида кўришади. Агар инглиз тили грамматикасини тушунтиришга мақсад қилинган бўлса, унда ушбу учта матн тилнинг кўплаб грамматик хусусиятларини мазмунли функционал контекстларда акс эттиришини кўришимиз ва уларни бир хил даражада эътиборга олишимиз керак бўлади. Бироқ, бошқа томондан, яъни матнга артефакт сифатида қаралганида бу матнлар ўзаро тенг эмаслиги кузатилиши мумкин. Жумладан, намунада келтирилган биринчи матн замонавий инсоният тарихидаги муҳим лаҳза бўлиб, тилда ўз изини қолдирган бўлиши мумкин бўлган жуда қимматли матн сифатида қаралиши мумкин. Аммо бу йерда ҳам бир-бирини тўлдириш мавжуд. Бунда матнни ташкил этувчи бирликлардан қандай шаклда ва қандай мақсадда фодаланиш билан боғлиқдир. Айни пайтда келтирилган матнларнинг ҳар учаласида ҳам гап ва жумлалардан фойдаланилмоқда. Бироқ ҳар қандай матнни ажратиб турадиган нарса бу манбалардан қандай фойдаланилишидадир[3: 4].

Матннинг маъноси ўта муҳим бўлган камида учта нарсага боғлиқдир. Биринчиси - бу матннинг тили, иккинчиси - уни ким яратгани ва учинчиси - унга ким жавоб бераётганидир [1: 6]. Матннинг тили дейилганида реалликда айтилган ёки ёзиладиган сўзлар, матндаги лексик бирикмалар, синтактик ва риторик тузилмалар назарда тутилади. Маънолар матн тилига боғлиқ ҳолда ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Баъзи маънолар сўзларнинг ўзи ва уларнинг кузатиладиган ўзаро боғлиқлиги орқали ҳосил бўлади. Бироқ, баъзи маънолар муаллифнинг нуқтаи назаридан келиб чиқиши, унга боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу борада муаллифнинг фикрини билиш муҳим ўрин тутади. Матннинг қачон, қайерда ва ким томонидан яратилганига қараб, бу билан боғлиқ ҳолда ҳамма нарсани бирини бошқасидан бошқача талқин қилишга тўғри келиши мумкин. Масалан, бунда маърузачи ёки ёзувчининг мақоми ёки ваколати қандай эканидан келиб чиққан ҳолда, кўчадаги одам, эксперт, ҳукумат вакили, мактаб дарслиги муаллифи, судда ҳукм чиқарувчи судя ва бошқалар бўлиши мумкин. Матнга баъзи маънолари еса ўқувчилар ёки тингловчилар томонидан киритилади. Бу уларнинг махсус билимларига, маданий тахминларига ёки бошқа тегишли матнлар билан танишлигига асосан вужудга келиши мумкин. Ўқувчилар ва тингловчилар ҳам ўзлари эга бўлган турли нуқтаи назарлар асосида матнларга турлича жавоб бериши, муносабатда бўлиши мумкин.

Матннинг синтактикаси сўзлар ва унга тенг бўлган бошқа бирликларнинг синтактикасидан фарқ қилади. Зотан матн тил бирликларининг нутққа кўчирилиши доирасида содир бўлмайди. Унинг юзага келиши ва зоҳир бўлиши ўзгача хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар унинг нутқ бирликларининг синтактикаси билан боғлиқдир. Матнни синтактик тавсифлашга ҳаракат қилар эканмиз, унинг айни хусусиятлари тил бирликларининг тилдан нутққа кўчиши билан муштарак эмаслигида кўзга ташланади. Бошқача айтганда, нутқнинг минимал бирлиги сифатида гап ва, умуман, жумлалар назарда тутилар экан, уларнинг синтактик қурилма сифатида шаклланиши тил бирликларининг актуаллашувини тақазо этаётгани шубҳасиз [5]. Бироқ, матннинг синтактик жиҳатдан шаклланишида қурилиш материали сифатида унинг конститутив компонентлари сифатида нутқ бирликлари, хусусан, гаплар, мураккаб синтактик қурилмалар, абзацлар ташкил этади. Шуни ҳисобга олган ҳолда масала моҳиятига ёндашиш, шу асосда матнни тавсифлаш матннинг синтактикасида содда, мураккаб ва буларнинг реаллашуви

учун макон вазифасини бажараётган улардан катта ҳосила структура шаклланган кузатилади. Шундай экан, матн ўзининг мазкур табиати билан содда синтактик қурилмалардан ҳам, мураккаб синтактик қурилмалардан ҳам кескин фақ қилиши рўйи рост аён бўлади. Шу боис ҳам матн ўзида синтактик структура сифатида глобал синтактикани мужассам этаётганини қайд этиш имконини беради.

Албатта, юқоридаги фикримиз матннинг тўғридан-тўғри формал синтактик структурасига тегишли бўлса, бундан ташқари, унинг семантик, коммуникатив-прагматик, когнитив-дискурсив сингари бошқа хусусиятлари ҳам бир вақтнинг ўзида унда мужассамдир.

Шу боис, матн том маънода мажмуавий система ва структурани тақазо этишга қодирлиги шубҳасиз. Унинг бу хусусияти мазкур қурилмаларнинг синтактикаси орқали вужудга келади. Матннинг ушбу лингвистик табиати тилшуносликда уни глобал синтактик қурилма мақомида ўрганилишига асос бўла олади.

Iqtiboslar/ Сноски/ Referencis

1.Aarts B. & McMahon A. The handbook of English linguistics. Oxford: Blackwell. 1996. - 369 p.
2.Barton David and Carmen Lee. "Language Online: Investigating Digital Texts and Practices. " Routledge, 2013. - 216 p.)
3.M.A.K. Halliday and Christian Matthiessen. An Introduction to Functional Grammar. - Great Britain. Arnold, a member of the Hodder Headline Group. 2004. - 689 p.
4.M.A.K. Halliday, Ruqaiya Hasan. Cohesion in English. London. Routledge. 2013. - 392 p.
5.Xayrullayev X. Об особенностях изучения объекта речевой лингвистики. Иностранная филология: язык, литература, образование. 2019. (2 (71), 17-20. https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/921

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Xamrayev Fozilbek
Doktorant,
Qarshi davlat universiteti,
Qarshi, Uzbekiston
xamrayev-fozil@mail.ru

TILNING O'ZIDAGI NOMLASH AN'ANASI VA UNING TARIXIY ILDIZLARI XUSUSIDA

ANNOTATSIYA

Maqolada tilning o'zidagi nomlash an'anasi va uning tarixiy ildizlari haqida fikr yuritilib, yangi nomlar yaratishda, avvalo, jonli xalq tiliga murojaat etish, shuningdek, tilning tarixiy nomlash an'analariga tayanish lozimligi asoslab berilgan. O'zbek tilining yangi tushunchalarni nomlash borasidagi imkoniyatlari juda yuqori bo'lib, o'zining kamida ming yillik tarixiy asoslariga ega. Turli davrlardagi ayrim ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar tufayli bir qancha o'zbekcha (turkiy) so'zlar va qo'shimchalar o'z o'rnini o'zga til birliklariga bo'shatib bergan. Ayniqsa, rus tilining kuchli ta'siri tufayli o'zbek tilining hozirgi so'z yasash imkoniyatlari biroz cheklanib qolgan. Shuning uchun o'zbek tilining o'ziga xos tarixiy nomlash an'anasini chuqur o'rganish va tahlil qilish bugungi tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: nomlash an'anasi, til tarixi, o'z so'zlar, o'zlashma so'zlar, tillar aralashuvi, tilning boyishi, so'zlar etimologiyasi

Khamraev Fozilbek
Doctoral student,
Karshi State University,
Karshi, Uzbekistan
xamrayev-fozil@mail.ru

ON THE TRADITION OF NAMING ITSELF IN THE LANGUAGE AND ITS HISTORICAL ROOTS

ABSTRACT

The article reflects on the naming tradition of the language itself and its historical roots, and it is justified that in creating new names, first of all, it is necessary to refer to the living folk language, as well as to rely on the historical naming traditions of the language. The possibilities of the Uzbek language to name new concepts are very high, and it has its historical foundations of at least a thousand years. Due to some socio-political changes in different periods, a number of Uzbek (Turkic) words and suffixes

gave way to other language units. Especially, due to the strong influence of the Russian language, the current word-making possibilities of the Uzbek language are somewhat limited. Therefore, in-depth study and analysis of the unique historical naming tradition of the Uzbek language is one of the important issues of today's linguistics.

Keywords: naming tradition, language history, own words, borrowed words, language mixing, language enrichment, etymology of words

Хамраев Фозилбек
Докторант,
Каршинского государственного университета
Карши, Узбекистон
xamrayev-fozil@mail.ru

О ТРАДИЦИИ ИМЕНОВАНИЯ В САМОМ ЯЗЫКЕ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКИХ КОРНЯХ

АННОТАЦИЯ

В статье размышляют о традиции именования самого языка и его исторических корнях, а также обосновывается необходимость обращения к живому просторечию при создании новых названий, а также опора на исторические традиции именования языка. Возможности узбекского языка для обозначения новых понятий очень высоки, и он имеет свои исторические основы, насчитывающие не менее тысячи лет. Вследствие некоторых общественно-политических изменений в разные периоды ряд узбекских (тюркских) слов и суффиксов уступили место другим языковым единицам. Тем более, что из-за сильного влияния русского языка современные словообразовательные возможности узбекского языка несколько ограничены. Поэтому углубленное изучение и анализ уникальной исторической традиции именования узбекского языка является одним из важных вопросов современного языкознания.

Ключевые слова: традиция именования, история языка, собственные слова, заимствованные слова, языковое смешение, языковое обогащение, этимология слов

Til shunday ijtimoiy hodisaki, yaratuvchisi bo'lgan xalq unda paydo bo'layotgan yangi tushunchalarga o'zida nom topish uchun harakatda bo'lib keladi. Tildagi bunday nomlash an'anasining tadrijan uzoq o'tmishi mavjud bo'lib, uning tarixiy ildizlari til paydo bo'lgandan buyon bardavom bo'lib kelayotganini taxmin qilish qiyin emas.

Bir qancha rivojlangan tillar qatori turkiy tillar, xususan, o'zbek tili ham bir necha ming yilliklarga borib taqaluvchi o'zining mustahkam asosiga ega. Turkiy tilli xalqlarning XI asrgacha bo'lgan lug'at boyligini o'zida jamlagan "Devoni lug'ot at-turk" asari, shubhasizki, ushbu fikrni quvvatlovchi eng muhim manbalardan biridir. Asar yaratilish maqsadiga ko'ra lug'at maqomida bo'lsa-da, unda turkiy tillarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini ko'rsatib beruvchi muhim ma'lumotlar keltirilgan, shu bilan birga bir qancha qabilalarning til xususiyatlari, geografiyasiga doir qimmatli ma'lumotlar aks etgan. Aytish mumkinki, ushbu noyob me'ros o'z davrining til xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi manba sifatida e'tirof etilishi joiz.

Yana bir e'tiborli tomoni shundaki, Mahmud Koshg'ariyning ushbu asari yozma adabiy tilni emas, ko'proq o'sha davrdagi turli turkiy qavmlarning shevalaridan tarkib topgan dialektal leksikani ham o'zida jamlagan. Bu haqida adibning o'zi shunday yozadi: "Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirqizlarning shaharlarini, qishloq

va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli xil so'z xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim" [1, 14]. So'zlar izohidan so'ng keltilgan qadimgi xalq maqollari, xalq dostonlari va qo'shiqlaridan olingan parchalar, iboralar, shuningdek, sheva materiallari asarda illyustrativ misol vazifasini bajargan. Bundan tashqari izohlanayotgan so'zning ma'nosini aniqlashtirish uchun xalq ijodidan saralab olingan tarixiy va etnografik ma'lumotlar, so'z bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlar ham keltirib o'tilgan. Shunga asoslanib aytish mumkinki, ushbu asar eski turkiy yozma adabiy til hamda jonli xalq tilini o'zida aks ettirgan.

Mazkur davr tilining mavzu doirasi xalqning turmush tarzi, urf-odatlari va madaniyatiga bog'liq holda rang-baranglik kasb etgan. Vaqt o'lchovlari, osmon jismlar, qarindoshlikni ifodalovchi nomlar, tana a'zolari, kiyimlar, o'simliklar, hayvonlar, ranglar - umuman, muloqoti uchun ahamiyatli hisoblangan har bir narsaga nom berishga harakat qilingan. Bunda ular o'zigacha mavjud bo'lgan nomlar va nomlash an'anasidan foydalangan. Masalan, hayvonlar turkiy qavm hayotida muhim o'ringa ega bo'lganligi tufayli muhim tarixiy voqealarni qayd etib borishda hayvonlardan yil nomlari sifatida foydalanishgan. Natijada o'n ikki yilni qamrab olgan, odatda 22-martdan boshlanadigan yil hisobi (muchal) paydo bo'lgan. Ular: sichg'an (sichqon), ud (sigir) bars (yo'lbars), tavishg'an (quyon), nek (timsoh), yilan (ilon), yund (ot), qo'y, bichin (maymun), taqag'u (tovuq), it va to'ng'uz (to'ng'iz).

Hozirda arabcha yoki yevropacha nomlar bilan ataluvchi yulduz (sayyora, yulduzlar turkumi)larning ham qadimda turkiy muqobillari mavjud bo'lgan. Jumladan, Erantuz (Yupiter), Qaraqush (Mezon), Ulkar/Hulkar (Surayyo), Yetikan (Yetti qaroqchi), Temurqazuq (Qutb yulduzi), Baqirsoqim (Mars/Mirrix) va boshqalar. Ularning barchasini etimologik jihatdan tadqiq qilish imkonsiz bo'lsa-da, ayrimlarining nomlanish tarixi haqida ma'lumotlar mavjud: Qutb yulduzining Temurqazuq (temir qoziq) deb nom olishiga uning doim bir nuqtada turishi, "osmon uning tevaragida aylanishi" sabab bo'lgan bo'lsa, Mars sayyorasining Baqirsoqim deb atalishiga uning "qizillikda mis (baqir)ga o'xshashligi" asos bo'lgan.

Diniy atamalar turkiy tilga, asosan, islom dini bilan birga arab tilidan (ayrimlari fors tilidan) kirib kelgan. Shunga qaramay, ichki imkoniyatlar asosida ham bir qator mazkur mavzudagi nomlar yaratilgan, shuningdek, islom dinidan oldin tilda mavjud bo'lgan so'zlardan ham foydalanilgan: Tangri (Olloh / Xudo; islom dinidan oldin ham mavjud bo'lgan), savchi / yalavach (nabiy, payg'ambar), tabug', (toat-ibodat qilish), yukunch (namoz), uchmaq (jannat) qarg'aq (qarg'ish), qabirchaq (tobut), qara o'run / tublu / yerchu (qabr, go'r) kabi.

Savchi so'zi sovchi ko'rinishida hozir ham o'zbek tilida faol qo'llanadi, lekin uning etimologiyasi allaqachon unutilgan. Bu so'z sav (so'z, xabar) + chi qismlaridan tarkib topib, "xabar yetkazuvchi shaxs", ya'ni forscha payg'ambar so'ziga turkiy muqobil sifatida qo'llangan. Uning "kuyov bilan kelin tomon orasida xat bilan yuruvchi elchi" ma'nosi dastlab o'g'uzlar tilida mavjud bo'lgan va o'g'uzlardan boshqa turkiy qavmlar tiliga, jumladan, o'zbek tiliga o'tgan.

Yalavach (yalavoch) so'zi ham "Tangri-taoloning elchisi" ma'nosida, payg'ambar so'ziga sinonim hisoblangan. "Shoh elchisi" ma'nosini ifodalash ehtiyoji bilan ushbu so'zning yalavar shaklidan foydalanilgan. Keyinchalik bu ikkala ma'no birgina yalavoch orqali ifodalangan. Shunga o'xshash holat qarg'aq so'zida ham kuzatiladi, ya'ni Xudo qarg'asa, qarg'adi, kishi qarg'asa, qirg'adi deyilgan va shu asosda qarg'aq (qarg'a+q: Xudo qarg'ishi) hamda qirg'ag' (qirg'a+g': kishi qarg'ishi) so'zlari yuzaga kelgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, qadimda ajdodlarimiz Xudo - inson va inson - inson munosabatlarini bir-biridan farqlashga harakat qilishgan va bunga ayni bir so'zni ikki xil ko'rinishda ishlatish orqali erishishgan.

Kishilarning tana a'zolarini bildiruvchi so'zlarning deyarli barchasi sof turkiycha bo'lgan: bash (bosh), soch, engak, irin (lab), tish, til, qulaq (quloq), bug'az (bo'g'iz), tamg'aq (tomoq), egin (yelka, kift) ko'kuz (ko'krak, ko'ks), ko'sri (ko'krak qovurg'alari), bilak, qo'l, erngak (barmoq), suq erngak (ishorat barmoq), jijalaq (jimjiloq), talaq (taloq), qurug'saq (me'da), o'pka, bag'irsuq (ichak) bugur (buyrak), qavuq (qoviq) kabi.

Qizig'i, hatto hozirgi paytgacha "nomi yo'q barmoq" sifatida e'tirof etiladigan jimjiloq yonidagi barmoqqa bundan ming yillar oldin jijamuq deb nom berilgan, shuningdek, kamdan kam uchraydigan "olti barmoqli odam" uchun ham alohida nom - eringayu so'zidan foydalanilgan.

Kiyim-kechaklar bilan bog'liq nomlar ham turkiy tilda alohida o'ringa ega bo'lgan. "Devon"da kiyinish madaniyatiga oid 225 ta atamaning mavjud ekanligi [2, 81] turkiy xalqlarning mazkur sohaga naqadar jiddiy e'tibor qaratganini ko'rsatadi. Xususan, nikoh kechasi kelinga kiydiriladigan toj (qimmatbaho toshlar tog'nalgan bosh kiyimi) - didim, xotinlarning yengi yo'q ust kiyimi - terinchak, xotinlar kiyadigan etik, mahsi - bukum / bukum etuk, qo'zi terisidan qilingan po'stin - ichmak, burun artadigan dastro'mol - ulatu deb atalgan.

To'n so'zi keng ma'noda qo'llanib, umuman "kiyim" tushunchasini ifodalashga xizmat qilgan. Masalan, tikan to'nqa ilindi (tikan to'nga ilindi), chim o'l to'n (juda ho'l kiyim), kedindi to'n (ko'p kiyilgan kiyim), to'n kedildi (to'n va boshqa kiyimlar kiyildi), tikiglig to'n (tikilgan kiyim) kabi. Alisher Navoiy asarlarida ham ushbu so'zning turli ma'nolarda kelganini kuzatish mumkin. Xususan, quyidagi baytda "ochilgan gul barglari" ma'nosini ifodalagan:

Bulbul aning anduhidin dardnok,
Andin o'lub gul to'ni yuz yerda chok. [3, 269]

Ishton so'zining ham tarixan ichto'n ko'rinishida bo'lgani e'tiborga olinsa, uning ich va to'n so'zlarining qo'shiluvidan hosil bo'lganini sezish qiyin emas.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, hayvonlar qadimda turkiy xalqlar turmush tarzining ajralmas qismi hisoblangan. Xususan, otga bog'liq tushunchalarni ifodalovchi yuzlab atamalar mavjud bo'lgan. Bu esa turkiy xalqlarning nomlar yaratishga bo'lgan e'tibori va uquvinining naqadar yuksak bo'lganini yana bir bor isbotlaydi. Ulardan ayrim namunalar:

orat - to'q qizil va sariq ranglar orasidagi ot;
uluq - ot kuragining old qismi;
aran / atluq - otxona;
ichlik - egarning tagidan qo'yiladigan ichki to'qim;
arqun - yovvoyi otdan qochgan xonaki baytal bolasi;
ulag' - bekning buyrug'i bilan yuruvchi pochtachining ma'lum bekatlardan ayirboshlab miniladigan oti;
iqilach - sho'x, uchqur ot;
to'kuz at - peshonasida tangadek oqi bo'lgan ot, qashqa ot;
bulaq at - bo'yi qisqa, usti keng ot;
qulun - ayg'ir, toycha;
ko'mulduruk - otning ko'kragiga taqiladigan ziynat bezagi;
tug'rag' - shoh tomonidan jang vaqtida askarlarga berilib, tinchlikda qaytarib olinadigan ot;
yabitaq - ustida egari, to'qimi yo'q yaydoq ot.

O'z davrida Alisher Navoiy ham o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida fors tilidan farqli ravishda turkiy tilda otning yoshiga ko'ra farqlanuvchi toy, g'onan, do'nan, tulan, chirg'a, lang'a kabi nomlari mavjudligi, bundan tashqari ot anjomlarini ifodalovchi jibilgir, hano, to'qum, jazlig', o'lang, g'anjug'a, jilbur, qushqun, qantar, tufak, to'qa kabi so'zlarning ko'pini forslar turklardan olib ishlatishini, hatto turkiylar qamchining

qismlarini (dastasi va o'rilgan qayish qismi) buldurg'a va chubchurg'a tarzida alohida nomlar bilan atashini ta'kidlab o'tgan. [4, 522-523]

Bir qancha so'zlar borki, tarixning muayyan davridagi kuchli ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar oqibatida o'z o'rnini begona til so'zlariga bo'shatib bergan yoki ma'nosi torayib qolgan. Xususan, bilga (olim, oqil), erin (lab), ajud/ochun (dunyo), o'zlak (zamon, vaqt), esruk (mast, sarxush), endik (ahmoq, befahm), erdam (odob, axloq, tarbiya), sufra / tevchi (dasturxon) kabi yuzlab so'zlarda ayni holat kuzatiladi.

Eski turkiy tilda "shamol" ma'nosini ifodalaydigan yel, esin, tan, talg'ag', qasirqu, qad kabi nomlar mavjud bo'lgan va ular ayrim ma'no xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlangan: yel - eng faol qo'llanuvchi bosh (dominanta) so'z hisoblangan; esin - shabada, ya'ni yengil, mayin shamol (es fe'lidan -in qo'shimchasi orqali yasalgan); tan - tongdagi va kechki sovuq shamol; tupi - qor bo'roni, ya'ni qor yog'ayotgan paytdagi daraxtlarni yiqitadigan darajadagi kuchli shamol; qasirqu - quyun, aylanma shamol, talg'ag' - har yoqdan esgan qattiq, izg'irin shamol; qad - kishini o'ldiradigan qattiq bo'ron. Shamol (arabcha: shimoldan esgan shamol), shuningdek, nasim (arabcha), bod (forscha) kabi so'zlarning o'zlashishi natijasida yuqorida keltirilgan turkiy so'zlar iste'moldan chiqib ketgan. Birgina yel so'zi bugungacha saqlanib qolgan, lekin faolligini yo'qotgan.

"Devon"da "qarz" ma'nosini bildiruvchi kamida 6 ta so'z (shaxsiy kuzatishlarga ko'ra) mavjud:

1) Alim - al (ol) fe'lidan -im ot yasovchi qo'shimcha orqali yasalib, "kishilarda olinadigan qarz" ma'nosini bildirgan: Ol alimin aldi - u qarzini oldi.

2) Alg'u - al (ol) fe'lidan -g'u ot yasovchi qo'shimcha orqali yasalib, alim so'ziga sinonim hisoblangan: bizning anda bir chart alg'umiz bar - bizning undan biroz oladigan narsamiz (qarzimiz) bor.

3) Berim - ber fe'lidan -im ot yasovchi qo'shimcha orqali yasalib, "olingan qarz, beriladigan narsa" ma'nosini ifodalagan: Alimchi - arslan, berimchi - sichg'an - Oluvchi - arslon, beruvchi - sichqon (maqol).

4) Bergu - ber fe'lidan -gu ot yasovchi qo'shimcha orqali yasalib, "beriladigan qarz" ma'nosini ifodalagan, ya'ni berim so'ziga sinonim sifatida qo'llangan: Aning menga bir at bergusi bar - U mendan bir ot qarzdor.

5) O'tnu - qarz (umumiy ma'noda): Men yarmaq o'tnu berdim - Men tanga qarz berdim.

6) O'tunch - qarz (umumiy ma'noda): Men angar yarmaq o'tunch berdim - Men unga tanga qarz berdim.

O'tnu va o'tunch so'zlari tarixan bir asosdan kelib chiqqanini taxmin qilish, shuningdek, ularni hozirgi o'tinmoq va o'tinch so'zlari bilan bog'lash mumkin.

Keltirilgan misollardan ko'rish mumkinki, turkiy tilda o'z davrida "qarz" tushunchasini nomlashda o'zga tillarning "ko'magi"ga umuman ehtiyoj bo'lmagan, aksincha, arabcha qarz, nasiya so'zlarida to'la anglashilmaydigan "olinadigan qarz" va "beriladigan qarz" tushunchalari turkiy tilda yaqqolroq ifodalangan. Umuman, shu kabi tushunchalarni nomlashda turkiy til yetarlicha salohiyatga ega bo'lgan, ko'plab arabcha va forscha so'zlarining turkiy tilda o'rnashib qolishiga esa ko'proq ushbu tillarning o'sha davrlardagi nufuzi hamda qisman siyosiy bosim sabab bo'lgan, deb baholash mumkin.

Rus tilining o'zbek tiliga o'tkazgan ta'siri borasida ham shunga o'xshash to'xtamga kelish mumkin. Mustabid tuzum ta'siri ostida bo'lishganiga qaramay, XX asrning 30-yillariga qadar o'zbek ma'rifatparvarlari o'zbek tilining sofligi, milliylik me'zonlari asosida taraqqiy etishi yo'lida bor kuch-g'ayratlarini safarbar qilishgan.

30-yillarning boshiga kelib totalitar tuzum o'z mavqeini mutlaqo mustahkamlagan edi. Kimki millat, turk degan bo'lsa, "millatchi"ga, "panturkist"ga aylantirildi. Millat ma'naviyatining tayanchlari A.Qodiriy 1926-yilda hibsga olindi, Fitrat, Cho'lponlar o'z

"millatchiliklarini" e'tirof etdilar. Munavvarqori qatl qilindi. [5] Boshqacha aytganda, milliylik uchun qilingan sa'y-harakatlar kuch bilan bostirildi, ruscha so'z va andozalar kuch bilan singdirildi.

Tilning o'zidagi nomlash an'anasi hozirgacha muayyan darajada saqlanib qolgan. Xususan, adabiy tilda mavjud bo'lmagan, "bemorning vena tomirlari orqali yuborishga mo'ljallangan, shisha yoki plastik idishdagi kattaroq hajmdagi dori vositasi (ruscha kapelnitsa)" xalq tilida tomchi yoki osma deb ataladi. Har ikkala nom mazkur tibbiy dori vositasining mohiyatiga mos keladi. Uning tomchi deb atalishiga dori vositasining tomchilatib quyilishi asos bo'lgan bo'lsa, osma deb atalashiga uning bemor tanasidan balandroq nuqtaga osib qo'yilishi asos bo'lgan.

Hatto bolalar va o'smirlar tilida ham o'ziga xos nom yaratish usuli borligiga guvoh bo'lish mumkin. Masalan, bir so'zni takrorlash orqali hosil qilingan kichik yoshdagi bolalar o'yinlari ("Xola-xola", "Mehmon-mehmon" kabi) bolalar tasavvurida o'yin yaratish ko'nikmasini shakllantiradi va ular shu asosda keyinchalik "Poyezd-poyezd", "Askar-askar" kabi o'yinlarni mustaqil ravishda "kashf qilishadi". Shuningdek, taqlidga asoslangan "Poq-poq", "Daga-daga" (o'q ovozidan kelib chiqqan; o'g'il bolalarning odam yashamaydigan binolar atrofida o'ynaydigan harbiy o'yini) kabi o'yinlarning shunday nomlanishini bolalarning shaxsiy ijod mahsuli sifatida baholash mumkin.

Aslida o'yinlarga bunday usulda nom qo'yishning ham o'z tarixiy ildizlari mavjud bo'lib, ushbu an'ana ming yillardan beri bolalardan bolalarga o'tib kelyapti, deyish mumkin. Xususan, Mahmud Koshg'ariyning shunday o'yinlardan biri - "Mo'nguz-mo'nguz" (mo'nguz - hayvonlar shoxi) o'yini haqida ma'lumot berib o'tgani ushbu fikrning dalili bo'la oladi.

Muayyan bir tilning nufuzini, yashovchanligini belgilashda uning lingvistik imkoniyatlaridan tashqari, lug'at fondi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olimlarning qayd etishicha, "Devoni lug'ot at-turk" asarida 8,5 mingdan ortiq turkiy so'z arabcha izohlab berilgan. [6, 229] Lekin, tabiiyki, bu miqdor asar yozilgan davrdagi turkiy til egalarining lug'at boyligini to'la qamrab olmagan, chunki Xitoydan Xorazmga qadar yoyilgan turkiy qabila va urug'larning tilini bir butun holda tadqiq qilib, yagona kitob holida jamlash birgina ijodkor uchun deyarli imkonsiz. Qolaversa, adib o'z kitobida faqat iste'moldagi so'zlarnigina tahlil qilib, eskirgan so'zlarni unga kiritmagan: "Kitobni tuzish oldida Xalil ibni Ahmadning "Kitabu-l-'ayni" asarida tutgan tartibini qo'llash, iste'moldan chiqqan so'zlarni ham bera borish fikri menda tug'ilgan edi. Bu tartib arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib o'zib borayotgan turk tilini to'liqroq yoritish jihatdan ham yaxshi edi. Lekin men o'quvchilarning foydalanish masalasiga asoslandim. Men iste'moldagi so'zlarnigina berdim, iste'moldan chiqqanlarini tashladim. Men tutgan tartib to'g'riroqdir". [1, 15] Yana bir muhim jihat shuki, asar yozilgan davrda kitobiy adabiy tilga ko'plab forscha va arabcha so'zlar o'zlashib ulgurgani, shuningdek, asar arab tili lug'atchiligi qonuniyatlari asosida yozilib, so'zlarning izohi arab tilida keltirilganiga qaramay, lug'at so'zliklari (ya'ni 8,5 ming so'z) ichida arabcha va forscha so'zlar deyarli uchramaydi. "Devon" tarjimasi ustida ishlab, uni o'zbek tilida nashr ettirgan, asar leksikasini tadqiq qilgan olim S.Mutallibov ham buni e'tirof etgan: "Mahmud Koshg'ariy o'z asarida faqat turkiy tillar so'zlarinigina izohlashni o'z oldiga prinsip qilib qo'ygan. Shuning uchun u o'z asarida u davr tilidagi qo'shni xalqlar so'zlarini o'z prinsipiga muvofiq qastdan ko'rsatmagan". [7, 157] Bundan ma'lum bo'ladiki, "Devon" o'z davridagi turkiy til lug'at boyligining faqat faol iste'moldagi qismini, shuningdek, faqat o'z qatlam so'zlarinigina o'zida jamlagan. Agar muayyan bir til leksikasining umumiy hajmi shu tildagi barcha qatlam (eski, zamonaviy, yangi; o'z, o'zlashma) so'zlarini qamrab olishi e'tiborga olinsa, turkiy til bundan ming yillar avval ham leksik jihatdan katta salohiyatga ega bo'lganligi oydinlashadi.

Ushbu masalani Alisher Navoiy yashab ijod etgan XV asrdagi turkiy til leksikasi

bo'yicha tahliq qilish ham foydadan xoli bo'lmaydi. Navoiy ijodini leksik tadqiq etgan olim B.Bafoyev uning badiiy va ilmiy asarlari tili 26035 ta so'zni tashkil etishini qayd etadi. [8, 19] Albatta, keltirilgan bu ma'lumot Navoiyning faqat adib sifatidagi so'z boyligini aks ettiradi, uning umri davomida oddiy inson sifatida muloqot jarayonida ishlatgan so'zlari o'z ifodasini topmagan. Shuningdek, o'sha davrdagi umumturkiy leksika tarkibida Navoiy umuman foydalanmagan, uning uchun mutlaqo notanish so'zlarning ham mavjud bo'lganini tasavvur qilish qiyin emas. Masalan, chegaralangan leksika (ilmiy va kasbiy atamalar, shevalar va hokazo)ga oid so'zlar barchaga barobar xizmat qilmaydi. Bu esa Navoiy yashagan davr (XV asr)da turkiy tilning umumiy lug'at fondi yuqorida keltirilgan raqamlardan ancha ko'p bo'lgan deb xulosa qilish imkonini beradi.

Umuman, o'rganilayotgan davrlarda turkiy til ko'proq o'z ichki imkoniyatlarini ishga solgan holda taraqqiy etishida yetarlicha salohiyatga ega bo'lgan.

Yangi nomlar yaratish usullarining taraqqiy etganligi har bir tilning muttasil rivojlanib, mustahkamlanib borishini kafolatlaydi. Ko'pchilik tilshunoslarning e'tiroficha, o'zbekcha so'zlar azaldan boshqa turkiy tillardagi kabi, asosan, bir bo'g'inli bo'lib, ko'pincha uch tovushdan (til, ko'z, yoz kabi), kam hollarda ikki tovushdan (oy, ov, ot kabi) tashkil topgan. Bu esa o'z o'rnida affiksatsiya va kompozitsiya usulida yangi nomlar yaratishda tilga katta qulaylik bergan.

Tarixiy so'z yasashning eng dastlabki va ommaviy ko'rinishlaridan biri bu bir turkumga mansub so'zni boshqasiga ko'chirish asosida yangi so'z yaratishdir. Tarixda bu jarayon ko'proq fe'l va ot turkumi doirasida, kam miqdorda fe'l va sifat hamda ot va sifat turkumlari doirasida kuzatilgan. Masalan, o'y so'zi 1) "yerdagi chuqurlik" (ot) va 2) "narsalarni o'ymoq, teshmoq" (fe'l) ma'nolarida qo'llangan. Yoki to'qush so'zi 1) "urushdi, jang qildi" (fe'l) va 2) "jang" (ot) ma'nolarini ifodalagan.

Tuz so'zi fe'l ("to'g'rilamoq", "tekislamoq" ma'nosida) va sifat ("to'g'ri", "tekis" ma'nosida) vazifalarida qo'llangan. Bu holatni tik so'zi misolida ham kuzatish mumkin. Tilshunos olim M.Mirtojiyev bunday "yasalish" so'zlarning genetik ma'nosini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab, buni o'ziga xos bir qonuniyat sifatida e'tirof etadi. Uningcha, ich, ket, tosh, ko'ch kabi so'zlarining fe'l va ot turkumi sifatidagi genetik ma'nolari o'zaro bog'liq, ya'ni biri ikkinchisidan kelib chiqqan. [9, 139] Bunda ko'proq fe'l turkumi sifatidagi ma'no asos vazifasini o'tagan, ot turkumi shunga tayanib hosil qilingan. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ko'ch(moq) fe'li va ko'ch otining dastlabki ma'nolari quyidagicha izohlangan:

KO'CHMOQ 1 Yashash joyidan ketmoq, boshqa joyga o'tmoq;

KO'CH I ko'chish paytida tashiladigan uy-ro'zg'or buyumlaridan iborat yuk. [10, 476-478]

O'zbek tili tarixida shu kabi fe'l va ot konversiyasi ancha faol bo'lgan. Hozirgi kunda bu jarayon deyarli to'xtagan. Buning asosiy sababi uzoq yillar davomida boshqa so'z yasash usullarining faollashuvi, shuningdek, tilga xorijiy so'z va qo'shimchalarning ko'p miqdorda o'zlashganidir. Faqat ot va sifat turkumlari orasida bunday aloqa hozirgacha davom etib kelmoqda. Cho'loq, chuqur, qahramon, sovuq kabi so'zlarni bunga misol sifatida keltirish mumkin. Lekin hozirgi o'zbek tilshunosligida bu kabi leksik birliklarning aniq bir maqomi belgilanmagan, ular turlicha nomlar bilan yuritiladi. Xususan, yuqorida keltirilgan ich, ko'ch, ket kabi so'zlar fe'l va ot omonimligi sifatida baholansa, cho'loq, chuqur, pakana kabi so'zlar ba'zi manbalarda ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar, boshqa o'rinlarda polifunksional yoki konversiya usulida hosil qilingan so'zlar, shuningdek, substantivatsiya [9, 78] nomlari bilan yuritiladi.

Ushbu masalaga boshqa tillarga qiyosan yondashish ham foydadan xoli bo'lmaydi. Hozirgi kunda dunyodagi eng nufuzli tillardan biri hisoblangan ingliz tilida ham ma'lum bir turkumdagi so'zni hech qanday qo'shimchalarsiz boshqa turkum vazifasida qo'llash hollari

mavjud va bu jarayon hozirgi paytda yanada faollashgan. Jumladan, show, water, park, picture, plant, e-mail, fax kabi so'zlarida ayni holat kuzatiladi. Quyida ulardan ayrimlari tahlil qilinadi.

Water so'zining dastlabki ma'nosi yomg'ir sifatida yog'adigan va ichish, yuvish uchun ishlatiladigan rangi, hidi va ta'mi bo'lmagan shaffof suyuqlikni atab kelgan, ya'ni ot turkumiga mansub bo'lgan, keyinchalik undan o'simliklarni yoki ular o'sayotgan yerni sug'orish, ularga suv quyish ma'nosini ifodalovchi fe'l turkumi hosil bo'lgan.

Yaqin o'tmishda ingliz tilida paydo bo'lgan e-mail (electronic mail) internetga aloqador ot turkumidagi atama bo'lib, dastlab "elektron pochta (manzil)" ma'nosini ifodalagan bo'lsa, oradan hech qancha vaqt o'tmasdan ushbu atama "elektron pochta orqali kimgadir xabar (ma'lumot) yuborish" ma'nosida fe'l turkumi sifatida qo'llana boshladi.

Umuman olganda, yuqoridagi kabi hech qanday shakliy o'zgarishsiz o'ziga xos yangi so'z yasash usuliga nisbatan tilshunoslikda qanday atamadan foydalanish yoki qaysi mavzu doirasidao'rganish masalasi u qadar muhim emas.Muhimi, bu qolip tilning o'z tabiatida tarixan mavjud va uni tilda doimiy yashab qolishini ta'minlash va rivojlantirish lozim. Shuningdek, uni eskirgan va yaroqsiz, deb ham bo'lmaydi. Yuqorida keltirilganidek, ingliz tilidabu qolip asosidaso'z yasashning yanadaommalashgani bungadalil bo'laoladi.

Turkiy tillarda yangi so'z yasashning barcha davrlarga xos bo'lgan asosiy turi, shubhasiz, qo'shimchalar orqali yasashdir va aytish mumkinki, o'tmishda bu usul hozirgiga qaraganda faolroq bo'lgan. Xususan, -sa qo'shimchasi hozirgi o'zbek tilida faqat suvsa so'zi tarkibida fe'l yasovchi qo'shimcha sifatida uchraydi, shuningdek, yangi so'z yasashdan to'xtagan. XI asrlarda esa uning harakat-holat yoki narsaga bo'lgan xohish-istakni ifodalovchi fe'l yasash vazifasi deyarli qonuniyat darajasida bo'lgan: baliqsadi (baliq tusadi), biligsadi (bilim olishga ishtiyoq tug'ildi), evsadi (uyini sog'indi), etsadi (go'shtsiradi, go'sht yegisi keldi) kabi.

O'rin-joy otlarini yasash vazifasida bugungi kunda ko'proq forscha -zor, -xona qo'shimchalaridan foydalanilayotgan bo'lsa, XI asrlarda bu vazifani asosan -turkiycha lik (-liq, -lig', -lug') qo'shimchasi bajargan: ashliq (hozirgi oshxona o'rnida), atluq (hozirgi otxona o'rnida), chechaklik (hozirgi gulzor o'rnida), o'rukluk (hozirgi o'rikzor o'rnida) kabi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining uzoq o'tmishiga nazar tashlash uning bugungi kunda biroz shubxa ostida qaralayotgan nufuzi va imkoniyatlari haqidagi yanglish tasavvurlarni butunlay o'zgartirib yuborishi tayin. Shunga ko'ra o'zbek tilining tarixiy nomlash imkoniyatlari va an'analarini chuqur o'rganish, tahlil qilish hamda keng jamoatchilikka yetkazish tilshunoslar oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.Девони луғот ат-турк. Маҳмуд Кошғарий. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. - Б. 14. (Devoni lug'ot at-turk. Mahmud Koshg'ariy. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. - B. 14.)
2.Назирова Ҳ. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит-турк" асарида кийим-кечаклар тавсифи // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2-қисм. Тошкент, 2005. - Б. 81. (Nazirova H. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida kiyim-kechaklar tavsifi // Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. 2-qism. Toshkent, 2005. - B. 81.)
3.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. - Тошкент: Фан, 1984. - Б. 269. (Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. - Toshkent: Fan, 1984. - B. 269)
4.Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. O'ninchi jild. - Toshkent: G'afur G'ulom, 2011. - B. 522-523. (Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. O'ninchi jild. - Toshkent: G'afur G'ulom, 2011. - B. 522-523.)
5.Xudoybrdiyev J. O'zbek tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Oyina. 17.11.2023.
6.Абдушукуров Б. Ўзбек тили тарихи. -Тошкент: Нодирабегим, 2021. -Б. 229. (Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. -Toshkent: Nodirabegim, 2021. -B. 229.)
7.Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қичқача очерк (XИ аср ёзма ёдгорликлари асосида). -Тошкент: ЎзФан, 1959. -Б. 157. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qichqacha ocherk (XI asr yozma yodgorliklari asosida). -Toshkent: O'zFan, 1959. -B. 157.)
8.Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент: Фан, 1983. - Б. 19. (Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasi. - Toshkent: Fan, 1983. - B. 19.)
9.Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. - Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. - Б. 139. (Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. - B. 139.)
10.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. II жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. - Б. 476, 478. (O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. II jild. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. - B. 476, 478.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Matyakubov Oybek
Urganch davlat universiteti akademik litseyi fransuz tili o?qituvchisi,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Xorazm, O'zbekiston
matyakubov.o@mail.ru

KOGNITIV LINGVISTIKADA MODALLIK KATEGORIYASINING TALQIN VA TADQIQOTI (FRANSUZ VA O'ZBEK ERTAKLARI VA NAQLLARI NAMUNASI ASOSIDA)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tilshunoslikda modallik kategoriyasi qo'llanishi va ifodalanishi haqida fikr yuritiladi, nazariy asoslari tadqiq etiladi va ishning dolzarbligi o'rganiladi. Tilshunoslikda mavjud bo'lgan modallik kategoriyasiga oid ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi, olimlarning nazariy qarashlari bir tizimga solinadi, modallik kategoriyasi ta'riflanadi. Modallik funksional-semantik kategoriyasi o'zining ko'p qamrovli tadqiqot obyekti hisoblanib, uning asosiy mohiyati va vazifasi shaxs va zamon kategoriyasi bilan birga gapning asosiy bo'laklarini shakllantirib, so'zlovchining real borliqqa bo'lgan munosabatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi, gap mazmunini baholashda subyektiv-modallik xususiyatlarini ochib berishda gapning emotsional-ekspressivlik mazmunini namoyon qilishda aksiologik modallik keng semantik maydonni egallaydi, matnlarni tahlil qilishda va ularning lingvokognitiv xususiyatlarini ochib berishda matn modalligi katta rol o'ynaydi va mazkur masalani o'rganish badiiy matn sharoitida o'ta dolzarbdir.

Kalit so'zlar: signifikativ, referensial, modus, diktum, lisoniy birlik, transliteratsiya, transkripsiya, tasviriy tarjima, imo-ishora tarjima, realiya, ekvivalent.

Matyakubov Oybek
Senior French language teacher of academic lyceum
under Urganch State of University
researcher of Bukhara State University
Khorezm, Uzbekistan
matyakubov.o@mail.ru

RESEARCH AND INTERPRETATION OF THE MODALITY CATEGORY IN COGNITIVE LINGUISTIC (BASED ON THE EXAMPLE OF FRENCH AND UZBEK FAIRY TALES AND SAYINGS)

ABSTRACT

This article highlights the use and expression of the modality category in linguistics,

researches its theoretical foundations, and examines the relevance of the work. Scientific studies on the category of modality existing in linguistics are analyzed, the theoretical views of scientists are put into one system, and the category of modality is defined. The functional-semantic category of modality is considered to be a comprehensive research object, and its main essence and function, together with the person and tense category, form the main parts of the sentence and play an important role in expressing the speaker's attitude to real existence. axiological modality occupies a wide semantic field in revealing the subjective-modality features in evaluating the content of a sentence, in revealing the emotional-expressive content of a sentence, in the analysis of texts and revealing their linguocognitive features, the textual modality plays a major role, and the study of this issue plays in the context of an artistic text is relevant.

Key words: significant, referential, mode, dictum, linguistic unit, transliteration, transcription, pictorial translation, sign translation, reality, equivalent.

Матякубов Ойбек
Старший преподаватель французского языка
академического лицея при Ургенчском государственном университете
исследователь Бухарского государственного университета
Хорезм, Узбекистан
matyakubov.o@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ (НА ПРИМЕРЕ ФРАНЦУЗСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗОК)

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается использование и выражение категории модальности в лингвистике, исследуются ее теоретические основы, а также рассматривается актуальность работы. Анализируются научные исследования по категории модальности, существующие в лингвистике, теоретические взгляды ученых сводятся в одну систему, определяется категория модальности. Функционально-семантическая категория модальности считается комплексным объектом исследования, а ее основная сущность и функция вместе с лицом и категорией времени образуют основные части предложения и играют важную роль в выражении отношения говорящего к реальному действительности. аксиологическая модальность занимает широкое семантическое поле при выявлении субъективно-модальных особенностей при оценке содержания предложения, при раскрытии эмоционально-экспрессивного содержания предложения, при анализе текстов и раскрытии их лингвокогнитивных особенностей текстовая модальность играет роль Большую роль, и изучение этого вопроса играет в контексте художественного текста, является актуальным.

Ключевые слова: значимое, референциальное, модус, изречение, языковая единица, транслитерация, транскрипция, изобразительный перевод, знаковый перевод, действительность, эквивалент.

Introduction

Le langage humain est incroyablement complexe et à la fois, il est très difficile d'imaginer tous ses aspects dans leur ensemble. Néanmoins, plusieurs siècles d'expérience dans l'histoire de la linguistique mondiale montrent que les représentants de différents courants considéraient la recherche linguistique comme la voie la plus appropriée et passèrent toute leur vie à indiquer clairement l'objet d'étude et son essence.

La science linguistique étudie en détail tous les changements qui s'opèrent dans la langue. Toute science, à son tour, naît et se développe par nécessité. Afin d'assurer son développement, la société a toujours accordé une attention particulière au développement de la science et à la recherche de ses problèmes. Après tout, "le rôle des sciences sociales dans la société et dans son développement est incomparable. Ils ont un grand impact sur la maturité intellectuelle d'une personne" [1, 504].

« Bien que l'essence et les lois de divers phénomènes de la nature et de la société reposent sur des principes primitifs, l'attention des premiers intellectuels qui ont tenté de les développer a été sérieusement occupée par les problèmes de langage, en particulier le vocabulaire divin et artistique. Bien que cette brillante conscience d'attention ait essayé mille et une façons de déterminer l'essence du langage depuis l'âge du tetapoya jusqu'à la maturité actuelle, elle n'a pas été en mesure d'atteindre pleinement cette essence » [21, 80-89].

La modalité est l'un des signes fonctionnels intégraux de la parole orale. La catégorie de modalité est l'un des aspects les plus complexes et les plus riches en contenu du langage. Cette catégorie est l'un des problèmes qui intéressent non seulement les scientifiques des sciences naturelles et sociales, mais aussi les linguistes, et est largement utilisée en lexicologie, phraséologie, formation de mots, morphologie, linguistique cognitive et textuelle.

Analyse de la littérature et méthodologie

« La modalité (du latin « modalis » - mesure, méthode) est une catégorie fonctionnelle-sémantique qui exprime différentes formes de rapport de la pensée à la réalité, ainsi que différentes formes de classification subjective des choses exprimées » [22, 38].

« Catégorie de modalité » fait référence à un certain nombre de catégories de modalités fonctionnelles-sémantiques (affirmation-négation, réel-irréel, interrogative, exclamation, temps, cause, but, comparaison, condition, intention, commandement, résultat, sans obstacle, lieu, négation, confirmation, présence, état, conseil, demande, exigence, possibilité, etc.) sont formés, développés, ajoutés à diverses subtilités de sens, et en train de former un large champ fonctionnel-sémantique, signifiant l'attitude du locuteur envers l'existence objective, fait référence à l'ensemble des significations sémantiques exprimées dans la mise en œuvre du dialogue communicatif entre le locuteur et l'auditeur" [13, 9-12].

Selon les données, Aristote a été l'un des premiers à introduire le concept de « modalité » dans la science. Depuis, la modalité a été le sujet principal de plusieurs études philosophiques, logiques et linguistiques. Sur la base de la nature de la catégorie de modalité, Aristote la divise en deux aspects - « la possibilité d'une action dans un être objectif ou son impossibilité (probabilité) ». Le scientifique dit à propos de l'essence de la modalité : « Ce sont les concepts logiques les plus élevés, les caractéristiques principales et importantes de l'existence objective sont reflétées dans des catégories et d'autres concepts sont formés sur la base d'elles. Parce qu'elles sont liées au monde matériel, les catégories représentent le lien entre les choses naturelles et leurs relations, et représentent la véritable essence des phrases » [4, 25-30].

Ch. Balli inclut « diverses subtilités du jugement », « l'intuition et le désir » dans la composition des significations modales et définit la catégorie de modalité comme suit : « La modalité est le cœur, le cœur du discours. Elle s'exprime par des verbes, des modes, des intonations, des formes de questions et de commandes : action modale (geste), mots exclamatifs, atash et de nombreuses méthodes" [5, 44-60].

Selon M. K. Halliday, « la modalité est une caractéristique fonctionnelle importante de la communication, une fonction entre les individus, une forme d'expression du locuteur participant à la communication » [27, 197].

La modalité peut être objective et subjective. « La modalité objective fait référence à la relation de la pensée exprimée avec la réalité (comme le réel et l'irréel, la possibilité et l'impossibilité, la nécessité et la probabilité) et s'exprime à l'aide de moyens grammaticaux et lexicaux (inclinaison, mot modal, chargement, intonation). La modalité subjective montre l'attitude du locuteur à l'égard de l'opinion exprimée (confiance ou méfiance, accord ou désaccord, évaluation expressive) et comprend l'ordre des mots, l'intonation, la répétition lexicale, le mot modal, la charge, l'exclamation, le mot d'introduction, est représentée par une phrase et des phrases d'introduction. [22, 42-45] ».

Selon lui, M.M. Bikel considère la modalité comme un concept ni objectif ni subjectif, mais relativement objectif : « La modalité est une compréhension de la réalité du point de vue du sujet parlant, le « je », mais ce point de vue est « la première et dernière fois « pour l'état actuel de la langue, elle est généralisée, incarnée par le biais de la langue elle-même [6, 17] ».

T.I. Krasnova a déclaré que les catégories de modalité objective et subjective sont inextricablement liées: « Les catégories de modalité objective et subjective sont interdépendantes et ne peuvent être séparées les unes des autres que par une approche théorique [16, 189] ».

Lorsque l'on se réfère aux catégories de modalité objective et subjective dans les dictionnaires encyclopédiques: « La modalité objective signifie la relation de la pensée exprimée avec la réalité (telle que réel et irréel, possibilité et impossibilité, nécessité et probabilité) et les outils grammaticaux et lexicaux (inclination, mot modal, chargement, exprimé par l'intonation). La modalité subjective montre l'attitude du locuteur face à l'opinion exprimée (confiance ou méfiance, accord ou désaccord, évaluation expressive) et comprend l'ordre des mots, l'intonation, la répétition lexicale, le mot modal, la charge, l'exclamation, le mot d'introduction, nous avons observé qu'elle est exprimée par phrase et phrases d'introduction [22, 46]".

En analysant le rapport à la catégorie de modalité la plus complexe et la plus complète de la langue et la représentation de la catégorie de modalité, la diversité du rapport à cette catégorie se manifeste clairement.

V.V. Panfilov a déclaré : « Il n'existe aucune catégorie dans le langage qui ait une opinion aussi diverse et contradictoire, et la nature colorée de ses significations individuelles dans le langage, qui ait été interprétée autant de fois » [24, 80].

S'appuyant sur le principe du « du sens à la forme » existant en linguistique, F.Bruno a analysé les manières dont s'expriment les concepts modaux tels que le désir, l'hypothèse, la confiance, la demande, la négation, et a divisé la modalité en deux classes : réelle et éventuelle (estimation). Selon F.Bruno, « Les moyens d'exprimer la catégorie de modalité comprennent le ton (s'il vous plaît, la haine, l'approbation, la surprise, la joie, la nécessité, le refus, la permission, etc.), le temps (verbes modaux, compléments modaux: ravir, phrase adverbiale, auxiliaires, conjonctions avec des propositions connexes ou adverbiales), l'ordre des mots et les modes verbaux [26, 81]».

V. G. Gak fonde la généralisation de la relation entre le locuteur et l'informateur sur le type de modalité. Selon V. Gak, «La modalité se divise en trois étapes: 1) selon la nature du reportage - modalité déclarative (Je dis que Pierre viendra) et performative (J'ordonne que Pierre vienne); 2) selon la nature de la connaissance de la réalité - fiabilité (Je sais) et probabilité (Je suppose), (fiabilité incomplète); 3) selon la nature de la relation - le désir (je veux qu'il vienne), (réticence et consentement) et le déplaisir sont liés à l'expression (éveil) des émotions du sujet [9, 44].

Ye.Ye.Kordi propose quatre types fonctionnels de phrases en tant que fragments de la catégorie de modalité : « 1) indication 2) question, 3) commande, 4) désir [15, 53] ».

Z.A. Getman et T.P. Arkhipovich ont étudié deux types de textes dialogiques et de textes de documents internationaux dans la catégorie des modalités logiques-grammaticales. Dans ces textes, la catégorie de modalité a été analysée comme une catégorie de texte générale dans le matériel de langues anglaise et espagnole sans rapport. Au lieu de matériel linguistique, ils ont utilisé des documents des Nations Unies sur les droits de l'homme en anglais et en espagnol et ont analysé la modalité du texte à cinq niveaux: «La catégorie de modalité est divisée en cinq types en tant que catégorie de texte générale: 1) modalité de motivation - modalité de transmission (transmission d'informations) et modalité répondant - destinataire de l'information; 2) artefact de modalité - fourniture de communication à l'aide de texte (matérialisation); 3) modalité cognitive - système de connaissance du monde; 4) modalité imposante - attaque contre l'esprit du défendeur; 5) modalité émotionnelle - compréhension du texte par les deux communicateurs et son évaluation expressive [10, 34 - 48] ».

S.O. Boymirzayeva étudie le problème de la modalité du texte basé sur le matériel de la langue ouzbèke. Détermine les caractéristiques communicatives-pragmatiques de la catégorie de modalité, indicateurs d'activation dans le domaine cognitif et spirituel du texte. En différenciant les types de contenu de la modalité de texte, on essaie de les décrire. Analysant la modalité du texte, le scientifique se concentre sur l'apparition de types de modalité subjective dans le texte: «… la modalité subjective est divisée en les types suivants : émotive, épistémique, déontique et axiologique [7, 151] ».

M.A. Abdurazakov explique la modalité déontique avec trois composantes: a) le caractère de la modalité; b) le contenu des modalités; c) condition de modalité. Le linguiste définit ainsi chaque type de modalité: « Le caractère de la modalité est

que l'action doit être exécutée (avec le verbe devoir), est possible (avec le verbe pouvoir) ou ne peut être exécutée (ne pas pouvoir faire avec la modalité) est exprimé selon les normes linguistiques. Au cœur du contenu de la modalité se trouve le participant à la situation, c'est-à-dire le sujet modal exprimant le désir [2, 28] ».

Le logicien Leibniz, qui a créé l'histoire de l'émergence des langues et de la classification généalogique en linguistique, a développé la doctrine de l'origine des noms, le fondateur de la phénoménologie, le logicien Leibniz, basé sur ses réflexions sur la science de la logique, approche logiquement la catégorie de modalité: « Le système de modalités comprend des catégories modales affirmatives, possibles, nécessaires et négatives. Sur cette base, la caractéristique modale de phrases générales affirmatives, de certaines phrases générales négatives et de certaines phrases affirmatives est expliquée en arithmétique en utilisant des nombres naturels [19,74] ».

D.P. Lopareva crée également un concept large de catégorie de modalité basé sur la logique et la psychologie, avance l'idée que la pensée exprimée est le texte, se concentre sur la formation de la modalité du dispositif subjectif: « Tout texte a un cadre modal, la modalité du dispositif subjectif est constituée d'opérateurs sémantiques qui ont un caractère émotif, épistémique, déontique et compositionnel, car ils servent à exprimer des relations subjectives et sont liés au contenu du texte. [20, 13-25] ».

J.A. Yakubov a tenté de révéler les caractéristiques sémantiques de la catégorie de modalité en reliant logique et linguistique dans ses recherches. Selon le scientifique, « la catégorie de modalité est analysée en relation avec la science de la logique, d'une part, et d'autre part, cette catégorie sémantique est représentée par les unités linguistiques en linguistique. Les liens actuels entre logique et langage montrent que la compatibilité des concepts théoriques dans ces deux disciplines constitue un facteur important dans le développement de différents langages [12, 62] ».

E.N. Aliyeva a étudié la catégorie de l'impossibilité de manière comparative et à grande échelle, et a également analysé la manière dont cette catégorie s'exprime dans les langues russe, anglaise et lezghine: « La modalité d'impossibilité est considérée comme la principale composante structurelle de la catégorie de modalité fonctionnelle-sémantique et fonctionne comme un microchamp modal. La sémantique des microchamps d'impossibilité décrit la situation linguistique. Ce microchamp constitue le cadre de la principale modalité d'évaluation et présente les caractéristiques d'une unité d'expression indépendante [3, 97] ».

A.D. Kaksin choisit davantage de phrases parlées comme matériel d'illustration pour l'expression de la modalité dans la langue Khanty. Dans la langue Khanty, il observe l'abondance de moyens d'exprimer des significations modales telles que la possibilité, le désir, l'intention, la nécessité, la nécessité et leurs nuances de sens. Selon A.D. Kaksin, «Dans la langue Khanty, le sens de possibilité et d'impossibilité est donné par des dispositifs plus spéciaux, et le contenu du verbe est véhiculé en utilisant la forme principale de l'infinitif. Il est intéressant de noter que la sémantique des mots les plus utilisés est pis – « possibilité » et « nécessité »

appropriée (mas). Les deux mots sont utilisés dans le discours oral et servent à exprimer des significations modales différentes. En particulier, le mot modal « approprié » a deux significations sémantiques différentes: 1) par le locuteur, ce mot exprime une affirmation sans prédicat, 2) par l'interlocuteur à la troisième personne, dans la plupart des cas, le mot modal « approprié » exprime le désir avec la nécessité représente également [14, 56-62] ».

J. Muir étudie la catégorie de modalité du point de vue de la langue anglaise, sépare les nuances du sens modal et les inclut dans la section modalité: « Les formes verbales sont appelées humeurs, et elles ont des significations modales telles que affirmation, question et le commandement représente [23, 66-84] ». Aussi, sur la base de la grammaire orale de la langue anglaise de J. Sinclair, il introduit quatre types de dispositifs au temps: « Dispositifs interrogatifs, démonstratifs, impératifs et tendus sans participes verbaux (par exemple, Yes; At once, Sir!; Good evening; certainly) les dispositifs avec des verbes modaux sont représentés dans la section modalité [28, 62-71] ».

En 1963, le germaniste A.T. Krivonosov [17, 47] a introduit le concept de « charges modales » dans la science.

On sait que « les prédicats modaux sont la fonction d'un nom, mais ils expriment la réalité (modal), expriment l'attitude du locuteur face à sa propre opinion et confirment ou infirment l'opinion, donnent des sens différents aux mots ou aux phrases (interrogatif, « enfant, renforcer, soustraire, limiter, simuler, comparer) est un groupe de mots auxiliaires qui servent à donner » [25, 27-33].

Un autre scientifique, S.I. Gorbatchevskaya, analysant les chargements de aber, auch, doch, ja dans la langue allemande, souligne que ces unités linguistiques sont plus largement utilisées dans la sémantique des textes. Le scientifique justifie que les chargements modaux, ainsi que l'évaluation de la réalité objective, expriment des caractéristiques pragmatiques et jouent un rôle majeur dans la révélation des significations grammaticales. Le scientifique évalue le caractère émotionnel et expressif de la phrase: «... tels que la surprise, le désir (aber), la méfiance et l'indicateur d'intention (auch), le reproche, l'accord (doch), l'approbation (ja) » appartiennent au type de chargements modaux largement utilisés dans la parole [11, 21-29].

E.B. Krilova explique les caractéristiques fonctionnelles-sémantiques des chargements modaux en danois: « Les chargements modaux sont divisés en trois groupes en termes de leurs propriétés fonctionnelles-sémantiques:

- chargements modaux problématiques (nok, vel, vist) ;
- chargements modaux représentant la modalité affirmative (da, jo, dog) ;
- chargements modaux représentant la modalité factuelle (bare, blot, kun, lige) » [18, 31-48].

En linguistique, le ton joue un rôle majeur dans la relation entre le locuteur et le sujet dans l'expression de cette catégorie. L'objectif principal de la communication est d'influencer le psychisme de l'auditeur et de modifier son état émotionnel. Par conséquent, l'impact émotionnel est considéré comme un facteur important dans la création du texte, dans la sélection des unités linguistiques. De plus, la véritable essence de la modalité se révèle dans la structure du texte et encourage l'interprétation en tant que phénomène cognitif-discursif.

Sur ce point, nous sommes d'accord avec l'opinion de V.V. Vinogradov: « Non seulement le niveau synchronique, mais aussi le niveau diachronique est lié à la modalité dans le texte. La catégorie de modalité doit être discutée comme une catégorie universelle, car elle apparaît sous différentes formes dans les langages de différents systèmes » [8,74]. De plus, la tâche principale du langage est d'assurer l'interaction et la communication humaines.

En exprimant la catégorie de modalité, les modes de définition, de commandement, de désir et de condition du verbe jouent un rôle important, les modes du verbe exprimant l'attitude de l'action envers la réalité sont combinés avec la catégorie de modalité pour révéler différentes caractéristiques du langue. Cela peut également être vu dans les exemples suivants :

En français	En ouzbek
Elle n'est pas revenue. Elle ***serait partie***.	U qaytib kelmadi. U ***ketgan bo'lsa kerak***.
Pourvu que le supermarché soit ouvert.	Ishqilib, savdo markazi ***ochiq bo'lsinda***! (désir)
Qu'elle prenne le livre à la bibliothèque !	U kitobni kutubxonadan ***olsin***! (ordre)
Nous sommes contents que vous ***soyez heureux***.	Biz sizni baxtli ***ekanligingizdan mamnunmiz***. (réel)
Vous ***devriez*** les aider.	Siz ularga yordam ***berishingiz kerak edi***. (confirmation)
Il est possible que nous partions demain.	Biz ertaga ***ketishimiz mumkin***. (possible)
Le professeur ***veut que*** nous écrivions sans fautes.	O'qituvchi xatosiz ***yozishimizni xohlaydi***. (interdiction)
Je doute qu'il fasse beau demain.	Men ertaga ob-havoning yaxshi ***bo'lishiga shubhalanaman***.

La présence d'un si large éventail de possibilités dans la manifestation de la catégorie de modalité indique sans aucun doute que cette catégorie est un phénomène linguistique général et que son étude est extrêmement importante pour comprendre l'essence de la construction du langage.

« L'apparition de la catégorie de modalité à chaque niveau linguistique prouve une fois de plus que les unités du système linguistique ont de larges possibilités » [7, 89].

Ici, J.A. Yakubov dit: « La raison pour laquelle on accorde une attention si sérieuse à la catégorie de modalité est, premièrement, la nature extrêmement complexe et globale de l'objet d'investigation, et deuxièmement, c'est l'un des problèmes permanents de la linguistique - une manifestation de la relation entre langage et pensée. » Nous sommes d'accord avec [13, 12]. De plus, le lien intégral entre la linguistique et la pensée détermine l'essence du langage et le rapproche le plus possible de la logique. Bien entendu, les caractéristiques de chaque langue sont prises en compte.

Dans les contes de fées français, la catégorie « possibilité-condition » s'exprime à travers des dispositifs linguistiques tels que le verbe modal *pouvoir*, le verbe modal *falloir*, le mot modal *possible*, ou le verbe modal dispositif *Il est possible*, et la catégorie du désir est la verbe modal vouloir, émotivité, possibilité, peut être donné par désir, nécessité, réalité: (FE) *«Cendrillon sourit et leur dit: «Elle était donc bien belle? Mon Dieu! que vous êtes heureuses! ne pourrais-je donc pas la voir! Hélas, mademoiselle Javotte, prêtez-moi votre habit jaune, que vous mettez tous les jours. Vraiment, dit Mlle Javotte, je suis de cet avis! Prêtez votre habit à un vilain comme cela! il faudrait que je fusse bien folle!» Cendrillon s'attendait bien à ce refus, et elle en fut bien aise, car elle aurait été grandement embarassée si sa soeur eût bienvoulu lui prêter son habit»* (CF.C p.17); *«Je voudrais bien...je voudrais bien...» Elle pleurait si fort qu'elle ne put achever. Sa marraine, qui était fée, lui dit:».; « Tu voudrais bien aller au bal, n'est-ce pas? – Hélas!oui, dit Cendrillon ensoupirant»* (CF.C p.12).

Dans ces exemples, de nombreuses catégories de modalités sont utilisées, telles que possibilité-ne pourrait-je, désir-tu voudrais bien, eût bien voulu, nécessité--il faudrait, qu'elle ne put achever, réalité-je voudrais. De plus, le verbe modal *pouvoir* est donné par un dispositif linguistique tel que le mot modal *can* ou un dispositif verbal modal au temps plus que parfait subjonstif (1), et la catégorie de désir est donnée par le verbe modal vouloir, qui s'exprime à différents temps, incluant Passé simple (2) et Conditionnel présent (2) est utilisé.

La catégorie de modalité apparaît dans la première phrase avec le verbe modal falloir (doit, nécessaire) et s'exprime dans la première proposition de la proposition complémentaire. Dans ce cas, le verbe modal est au Conditionnel présent (1).

En outre, la catégorie de modalité peut être représentée non seulement par des verbes modaux, mais également par d'autres unités linguistiques. Par exemple, la combinaison de l'intensité si (2) avec les adverbes fort, bien (3) sert à renforcer encore le sens sémantique de la phrase, tandis que la catégorie de réalité est donnée par le mot vraiment. Les exemples contiennent également les significations du conseil et de l'émotivité, qui servent à augmenter encore les caractéristiques modales des phrases.

Dans les contes de Ch. Perrault, la catégorie possibilité-conditionnelle est donnée par différentes unités linguistiques: 1. « Cendrillon a donné le meilleur conseil à ses demi-sœurs et a dit: « Si tu veux, je te peignerai moi-même » » (OG'E, 51); 2. « La pauvre fille ne pouvait s'empêcher de dire: « Je..., je... – « Viens-tu à la fête? » demanda la nounou. –« Oui, j'ai vraiment envie d'y aller », soupira Cendrillon » (OG'E, 52); 3. « Cendrillon sourit et leur dit: « Vous avez dit qu'elle est très gentille? Si vous n'êtes pas heureuses, mes sœurs ? Vous avez rencontré une si belle princesse. Puis-je le voir aussi ? Ma sœur Javetta, donne-moi la robe jaune que tu portes tous les jours » ; - « Honnêtement, « dit Javetta,» es-tu devenu fou en me donnant ma chemise si facilement ? « Même si Cendrillon n'attendait pas davantage de réponse, il était même content d'une telle réponse, car il ne voulait pas du tout porter la chemise de sa sœur » (OG'E, 57).

Les émotions, le désir et le désir, la joie et la tristesse, l'exigence et le commandement peuvent également être considérés comme représentant la catégorie des possibilités. Dans le conte de fées « Calme » de Ch. Perrault, les états mentaux tels que l'excitation, le désir et le désir, la joie et la tristesse, qui expriment la catégorie de possibilité, jouent un rôle important dans les exclamations.

Voir le tableau 1 :

Modalité	***En français***	***En ouzbek***
désir émotionnel	***1. Ah,*** *dit-il, voilàdonc comme tu* ***veux me tromper,*** *maudite femme! (ChP.PP.28).*	***1. Ha, badbaxt*** *xotin. Meni a****ldamoqchi*** *bo'ldinmi ? (OG'E, 81).*
État d'esprit, possible	***2.*** *La bonne femme* ***fut ravie de joie,*** *et leur porta bien à souper, mais ils* ***ne purent manger*** *tant ils étaient saisis de* ***peur****! (Ch.P.P.P.29).*	***2.*** *Bechora ayolning quvonchi ichiga sig'mabdi. U bolalariga yegulikovqat keltiribdi, lekin* ***qo'rquvdan dahshatga tushgan*** *bolalarning tomog'idan ovqat o'tmabdi (OG'E, 82).*

Les exclamations sont divisées en deux selon leur signification: 1) les exclamations exprimant une émotion, 2) les exclamations de commandement.

Dans les exemples donnés ci-dessus, on note le premier cas, dans lequel les significations de surprise, de colère et d'état mental (2) sont exprimées. La modalité de ces exemples montre que la catégorie de désir est donnée à l'indicatif présent du verbe vouloir (1), tandis que la catégorie de possibilité s'exprime au passé simple du verbe modal pouvoir.

Dans les contes de fées français, les émotions sont exprimées Ah (1) et l'état mental des personnages à l'aide des unités linguistiques ravie de joie, saisis de peur (2).

Dans la version ouzbèke des contes de fées français, cette catégorie sémantique est un mot exclamatif et l'unité impulsionnelle « Oui, badakht xotin » (1) et la catégorie de désir est la forme analytique du verbe, c'est-à-dire la base verbale alda + L'affixe moqchi + auxilaire est donné en utilisant le verbe bo'libsan. Dans la deuxième phrase, la catégorie du désir se reflète dans le contenu de la phrase. L'état mental des personnages est exprimé par des mots de joie et de peur. Selon le sens sémantique des exemples, le fait que l'action ait été réalisée dans la première phrase a conduit à l'insatisfaction, tandis que dans la deuxième phrase, il a été exprimé une situation qui pouvait être réalisée.

Par exemple: (FE)»Le jeune prince a tiré la bague et l'a montrée à son père:»J'épouserai la fille qui pourra passer cette bague à son doigt»(CP.PA); Mais comme elle avait beaucoup d'esprit elle ne pouvait prendre une résolution sur cette affaire»(CP.RH,30); Cendrillon les regardait.Elle a reconnu sa pantoufle et a dit:»Puis-je l'essayer?»(CP.C, 41); «Elle pouvait dire tout ce qui lui plaisait d'une manière fine et naturelle» (CP.RH, 30); 70); «Vous avez le don du pouvoir rendre beau un homme que vous aimerez. Vous pouvez tout faire». (C.P.R.H., 31).

Les temps de l'indicatif, du conditionnel présent et parfait, du subjonctif présent et parfait sont utilisés pour exprimer la catégorie de possibilité. Le mode indicatif est le plus courant dans ce cas de temps et de modes. On observe que le verbe modal ne s'utilise pas seul, mais s'accompagne d'un, parfois de deux verbes indépendants: « Il ne pu t'envenir à bout, car il trouve la porte de la maison fermée à double tour Somme il n'en pouvait plus de fatigue, il s'endormit après s'être reposé quelque temps(PPP, 181).

Résultats

Sur la base des opinions exprimées ci-dessus sur l'expression de la catégorie de modalité, il est possible de résumer les vues scientifiques et théoriques existant dans la linguistique mondiale et de réagir à la catégorie de modalité comme suit :

- la modalité est l'objet de recherche le plus complexe, le plus diversifié et le plus riche en contenu, scientifiquement significatif et complet du langage, qui montre les aspects riches en contenu de la communication;
- la catégorie de modalité joue un rôle important dans l'expression de l'attitude du locuteur face à l'existence réelle;
- les types d'unités catégorielles au sein de la modalité, les signes similaires et différentiels, il existe des cas d'intersection dans le champ sémantique, et la connexion de la modalité avec d'autres catégories sémantiques est considérée comme d'une grande importance scientifique;
- lors de la détermination de la fonction, des moyens d'expression, des conditions d'occurrence, des particularités de la catégorie de modalité, il faut faire attention à la catégorie de personne et de temps;
- la modalité textuelle joue un rôle majeur dans l'analyse des textes et la révélation de leurs caractéristiques linguocognitives et linguoculturelles;
- les modalités et les catégories d'évaluation sont interdépendantes, et l'étude de cette question est très pertinente dans le contexte du texte artistique;
- étudier la catégorie de modalité sous un aspect comparatif, c'est-à-dire dans le processus d'analyse croisée de différentes langues systématiques, cela aide beaucoup à révéler leurs caractéristiques similaires et différentes, à décrire la caractéristique unique de la langue interne et la caractéristique nationale du monde scène;
- le rôle des phraséologismes dans l'expression de la modalité est incomparable;
- en abordant les preuves en linguistique d'un point de vue psychologique, linguocognitif et linguoculturel, les catégories de modalités peuvent être divisées en 5 groupes: 1) connaissance et compréhension; 2) penser et exprimer des opinions; 3) communication et communication; 4) sentiment; 5) désir.

Lors de la révélation des aspects grammaticaux, il est important d'étudier la catégorie de modalité séparément, en particulier de prêter attention à son expression en tant qu'outil grammatical dans les modes verbaux.

Discussion

Définissons la catégorie de modalité du point de vue de la linguistique et des études littéraires: « La modalité est un monde entier, une mer immense et sans fond, une forêt sans fin, un désert sans fin, un espace sans frontières, un champ fertile, un feu inextinguible, une montagne majestueuse, grotte mystérieuse..., est un signe linguistique conditionnel qui sert à exprimer de nombreuses significations modales, signifiant diverses relations entre des objets et des phrases, les aspects les plus complexes, les plus colorés et les plus riches, les plus importants scientifiquement et les plus riches en contenu de communication, une catégorie primordiale qui se manifeste.

À la suite d'une recherche sur les caractéristiques linguistiques-cognitives et nationales-culturelles de la catégorie de modalité dans les contes de fées français et ouzbeks, les conclusions scientifiques et théoriques suivantes ont été tirées:

la présence de larges possibilités dans la manifestation de la catégorie de modalité indique que cette catégorie est un phénomène linguistique général et que son étude est extrêmement importante pour comprendre l'essence de la construction du langage. Ceci est prouvé par l'analyse de la catégorie de modalité dans les contes de fées français et ouzbeks. L'étude des caractéristiques linguocognitives et nationales-culturelles de la catégorie de modalité dans les contes de fées de deux langues indépendantes ouvre une large voie au développement de la linguistique croisée.

Conclusion

En bref, les concepts de mode et de dicton se manifestent dans les unités linguistiques de la catégorie de modalité, la modalité objective représente l'attitude du locuteur envers le dicton, et la modalité subjective représente l'attitude du locuteur envers le contenu objectif exprimé dans la phrase et fait partie du mode.

Sur la base des caractéristiques d'expression de la catégorie de modalité dans les contes de fées français et ouzbeks, elle peut être divisée en quatre groupes sémantiques spécifiques à la catégorie de modalité: la catégorie fonctionnelle-sémantique de modalité est considérée comme un objet de recherche global, et son l'essence principale, avec la catégorie de personne et de temps, est la partie principale de la phrase qui est importante pour exprimer l'attitude du locuteur envers l'existence réelle en formant ses parties; la modalité couvre quatre aspects pour révéler la sémantique d'une phrase, y compris les significations significatives, référentielles, modus et dictum; que la modalité axiologique occupe un large champ sémantique en révélant les caractéristiques de la modalité subjective dans l'évaluation du contenu d'une phrase; la modalité textuelle joue un rôle majeur dans l'analyse des textes et la révélation de leurs caractéristiques linguistiques; la modalité et les catégories d'évaluation sont interconnectées, et il est important d'étudier cette question dans le contexte du texte artistique.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. 8-том. - Тошкент: Ўзбекистон, 2000. - 504 б. (Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. 8-tom. - Toshkent: O?zbekiston, 2000. - 504 b.)
2.Абдуразаков М.А. Семантическая структура высказывания (Семантические типы субъектов и предикатов): Автореф. дис. докт. филолог. наук. - М., 1985. - 28 с.(Abdurazakov M.A. Semanticheskaya struktura viskazivaniya (Semanticheskie tipi sub'ektov i predikatov): Avtoref. dis. dokt. filolog. nauk. - M., 1985. - 28 s.)
3.Алиева Э.Н. О модальности невозможности в лезгинском языке в сопоставлении с русским и английским. - Филологические науки. - М., 2005. - 97-102 с.(Alieva E.N. O modalnosti nevozmojnosti v lezginskom yazike v sopostavlenii s russkim i angliyskim. - Filologicheskie nauki. - M., 2005. - 97-102 s.)
4.Аристотель. Категории. С приложением "Введения", Порфирия к Категориям" Аристотеля. - М., 1939. 25-30 с.(Aristotel. Kategorii. S prilojeniem "Vvedeniya", Porfiriya k Kategoriyam" Aristotelya. - M., 1939. 25-30 s.)
5.Балли Ш. Язык и жизнь. - М., 2003. - 44-60 с.(Balli Sh. Yazik i jizn. - M., 2003. - 44-60 s.)
6.Бикель М. М. Языковые средства выражения побудительности и их стилистическое значение (на материале немецкого языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Л., 1968. - 17 с.(Bikel M. M. Yazikovie sredstva virajeniya pobuditelnosti i ix stilisticheskoe znachenie (na materiale nemeskogo yazika) : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. - L., 1968. - 17 s.)
7.Боймирзаева С. Матн модаллиги. - Т.: Фан, 2010. - 89, -151 б.(Boymirzaeva S. Matn modalligi. - T.: Fan, 2010. - 89, -151 b.)
8. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Исследования по русской грамматике: избр. труды. - М.: Наука, 1998. - 321 с. (Vinogradov V.V. O kategorii modalnosti i modalnix slovax v russkom yazike. Issledovaniya po russkoy grammatike: izbr. trudi. - M.: Nauka, 1998. - 321 s.)
9.Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. - М.: Высшая школа, 1986. - 312, - 44 с. (Gak V.G. Teoreticheskaya grammatika fransuzskogo yazika. Morfologiya. - M.: Visshaya shkola, 1986. - 312, - 44 s.)
10.Гетман З.А., Архипович Т.П. Модальность как общетекстовая категория.
- Вестник МГУ. - Сер.19. - Лингвистика и межкультурная коммуникация.
- 2006.- № 2.- 34-48 с.(Getman Z.A., Arxipovich T.P.Modalnost kak obshetekstovaya kategoriya. - Vestnik MGU. - Ser.19. - Lingvistika i mejkulturnaya kommunikasiya. - 2006. - № 2. - 34-48 s.)
11.Горбачевская С.И. Немецкие модальные частицы как иллокутивные индикаторы (опыт сравнительно-сопоставительного анализа). Вестник МГУ. - Сер.19. - Лингвистика и международная коммуникация. - 2005. - №1. - Москва. - 21-29 с. (Gorbachevskaya S.I. Nemeskie modalnie chastisi kak illokutivnie indikatori (opit sravnitelno-sopostavitelnogo analiza).Vestnik MGU. - Ser.19. - Lingvistika i mejdunarodnaya kommunikasiya.- 2005. - №1. - Moskva. - 21-29 s.)
12.Ёқубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда ифодаланишининг семантик хусусиятлари. - Т.: Фан, 2005. - 224. - 62 б. (Yoqubov J.A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanishining semantik xususiyatlari. - T.: Fan, 2005. - 224. - 62 b.)
13.Ёқубов Ж.А. Модаллик категориясининг мантиқ ва тилда

ифодаланиш хусусиятлари. Доктр. дис. Т., 2007. - 315 б. (Yoqubov J.A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanish xususiyatlari. Doktr. dis. T., 2007. - 315 b.)
14.Каксин А.Д. К вопросу о средствах выражения модальности в хантыйском языке. - Вестник Московского университета. - Сер.9. Филология. - 2009. - №1. - 56-62 с. (Kaksin A.D. K voprosu o sredstvax virajeniya modalnosti v xantiyskom yazike. - Vestnik Moskovskogo universiteta. - Ser.9. Filologiya. - 2009. - №1. - 56-62 s.)
15.Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. - М., 2004. - 168, - 53 с. (Kordi E.E. Modalnie i kauzativnie glagoli v sovremennom fransuzskom yazike. - M., 2004. - 168, - 53 s.)
16.Краснова Т. И. Субъективность - модальность. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского госуд. ун-та экономики и финансов. 2002. - 189 с. (Krasnova T. I. Sub'ektivnost - modalnost. SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo gosud. un-ta ekonomiki i finansov. 2002. - 189 s.)
17.Кривоносов А.Т. О модальных частицах в немецком языке. - Иркутск. 1963. - 47-82 с. (Krivonosov A.T. O modalnix chastisax v nemeskom yazike. - Irkutsk. 1963. - 47-82 s.)
18.Крылова Э.Б. Роль модальных частиц в формировании семантики императивов в датском языке. - Вестник МУ. - Сер. 9. Филология. - 2009. -№ 2. - 31-48 с. (Krilova E.B. Rol modalnix chastis v formirovanii semantiki imperativov v datskom yazike. - Vestnik MU. - Ser. 9. Filologiya. - 2009. -№ 2. - 31-48 s.)
19.Лейбниц Г.В. Сочинения в четырех томах, том 3. - М.: Мысль, 1984. - 734 с. (Leybnis G.V. Sochineniya v chetirex tomax, tom 3. - M.: Misl, 1984. - 734 s.)
20.Лопарева Д.К. Авторская модальность: содержание и объем понятия (проблемы фразеологического знака). - Вопросы филологии. - 2005. - №3 (21). - С.13-25 с. (Lopareva D.K. Avtorskaya modalnost: soderjanie i ob'em ponyatiya (problemi frazeologicheskogo znaka). - Voprosi filologii. - 2005. - №3 (21). - S.13-25 s.)
21.Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Т.: Фан, 1992. - Б. 80-89 б. (Mahmudov N., Nurmonov A. va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - T.: Fan, 1992. - B. 80-89 b.)
22.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 6 т. - Т., 2000. - 38; 52 б. (O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 6 t. - T., 2000. - 38; 52 b.)
23.Мур Д.Э. Доказательство внешнего мира. Сост., вступит. ст. и коммент. А.Ф.Грязнова. - М., 1993. - 66-84 с. (Mur D.E. Dokazatelstvo vneshnego mira. Sost., vstupit. st. i komment. A.F.Gryaznova. - M., 1993. - 66-84 s.)
24.Панфилов В. З. Грамматика и логика. - М., 1963. - 80 с (Panfilov V. Z. Grammatika i logika. - M., 1963. - 80 s)
25.Шоабдураҳмонов Ш., Асқарова М. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. ... Т.: Ўқитувчи, 1980. 448 б. (Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. ... T.: O'qituvchi, 1980. 448 b.)
26.Brunot F.Lapensee et lalangue: Methode, principe et plan d'une theorie nouvelle du langage appliquee au francais. - P. : Masson, 1965. - 982 p.
27.Halliday M.K. System and function in language: Selected papers.Ed.ByG. R. Kress London. Oxford Univ.Press.1976.- 197 p.
28.Sinclair J. Beginning the Study of Lexis.-Londres: Longman, 1970. - 62-71 p.

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Nurmuxammedov Bahodir
mustaqil izlanuvchi,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Samarqand, O'zbekiston
bnurmuhammedov2020@gmail.com

TOPONIMIKAGA OID TERMIN VA TUSHUNCHALAR TAVSIFI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada toponomika sohasiga oid terminlar va tushunchalar tahlil qilingan. Shuningdek, Samarqand viloyati Qo'shrabot tumani toponimlarining leksik-semantik tahliliga oid kuzatishlar natijasida toponimlarni farqlashning bir nechta belgilari asoslangan. Toponimlar insoniyat va jamiyat taraqqiyotining ajralmas elementi ekanligi muhokama qilinib, atamalar izohlangan. Bundan tashqari, Qo'shrabot tumani toponimiyasining lug'aviy tarkibi, toponimlarning ti plari vaularning funksional belgilarini aniqlash maqsadida maqolada hudud toponimlarini qanday obyektning atoqli oti bo'lib kelishiga ko'ra guruhlarga ajratib tasniflangan. Lingvistik nuqtai nazardan toponimlar birinchi o'rinda tildagi so'z, atoqli otlari ekanligi, ular o'zlarida butun bir til qatlamlarini ifoda etishi va uning paydo bo'lishi va taraqqiyoti tarixini aks ettirishi o'rganilgan. Geografik nomlarning leksik element, lingvistik kategoriya sifatidagi maqomi ularni til qonuniyatlariga bo'ysindiradi va toponimika geografik nomlarning kelib chiqishi, evolyutsiyasi, o'zgarish sabablarini tadqiq etadi degan xulosalar izohlangan.

Kalit so'zlar: toponomika, termin, tushuncha, geonim, kosmonim, makrotoponim, mikrotoponim,oykonim, gidronim, tilshunoslik;

Nurmukhammedov Bahadir
scientific researcher,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
bnurmuhammedov2020@gmail.com

DESCRIPTION OF TOPONYMIC TERMS AND CONCEPTS

ABSTRACT

This article analyzes terms and concepts related to the field of toponomics. Also, as a result of observations related to the lexical-semantic analysis of toponyms of Koshrabot district of Samarkand region, several signs of distinguishing toponyms are based. It was discussed that toponyms are an integral element of the development of humanity and society, and the terms were explained. In addition, in order to determine the lexical

composition of the toponymy of Koshrabot district, the types of toponyms and their functional features, the article classified the toponyms of the area into groups according to the name of the object. From the linguistic point of view, it has been studied that toponyms are first of all the words and nouns in the language, they express the layers of a whole language and reflect the history of its emergence and development. The status of geographic names as a lexical element, a linguistic category makes them subject to the laws of language, and the conclusions that toponymy researches the origin, evolution, and causes of change of geographic names are explained.

Keywords: toponymy, term, concept, geonym, cosmonym, macrotoponym, microtoponym, oikonym, hydronym, linguistics;

Нурмухаммедов Бахадир,
исследователь,
Самаркандский государственный институт иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
bnurmuhammedov2020@gmail.com

ОПИСАНИЕ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются термины и понятия, относящиеся к области топонимики. Также в результате наблюдений, связанных с лексико-семантическим анализом топонимов Кошработского района Самаркандской области, обосновано несколько признаков различения топонимов. Было обсуждено, что топонимы являются неотъемлемым элементом развития человечества и общества, даны разъяснения терминов. Кроме того, с целью определения лексического состава топонимии Кошработского района, типов топонимов и их функциональных особенностей в статье топонимы местности классифицированы на группы по названию объекта. С лингвистической точки зрения изучено, что топонимы - это прежде всего слова и существительные в языке, они выражают пласты целого языка и отражают историю его возникновения и развития. Статус географических названий как лексического элемента, языковой категории подчиняет их законам языка, а также объясняются выводы о том, что топонимика исследует происхождение, эволюцию и причины изменения географических названий.

Ключевые слова: топонимия, термин, понятие, геоним, космоним, макротопоним, микротопоним, ойконим, гидроним, лингвистика;

Toponimika integral tabiatli ilmiy fan sohasi bo'lib, tilshunoslik, tarix va geografiyalarning kesishma nuqtasida vujudga kelgan. Lingvistik nuqtai nazardan toponimlar birinchi o'rinda tildagi so'z, atoqli otlardir. Ular o'zlarida butun bir til qatlamlarini ifoda etadi va uning paydo bo'lishi va taraqqiyoti tarixini aks ettiradi. Geografik nomlarning leksik element, lingvistik kategoriya sifatidagi maqomi ularni til qonuniyatlariga bo'ysindiradi. Toponimika geografik nomlarning kelib chiqishi, evolyutsiyasi, o'zgarish sabablarini tadqiq etadi.Toponimlar muayyan tarixiy davrda paydo bo'lish barobarida tarixiy voqeliklarning xronologik guvohi sanaladi. Etnik munosabatlar, aholi migratsiyasi, urushlar toponimiyada o'z izlarini qoldiradi. Ko'plab toponimlar tarixiy hujjatlarda qayd etiladi va shuning uchun ham ular ilmiy o'rganishning obyekti sanaladi. Toponimlarda muayyan hudud tabiatining o'ziga xos jihatlari aks etadi. Toponimlarni to'g'ri tushunish geograflarga tabiiy landshaftlarni, aholi xo'jalik faoliyatining xarakteri, etnik mansublikni bilish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Toponimlar insoniyat va jamiyat taraqqiyotining ajralmas elementi sanaladi. Geografik nomlarni yaratish ko'p asrlik xalq ijodining mahsuldir. Ular turli zamonga oid o'ziga xos toponimik qatlamlarni hosil qiladi. Geografik nomlar mamlakat, shahar, qishloq va tabiiy obyektlar bilan tanishish uchun tashrif qog'ozi hamdir. Geografik nomlarni o'rganish butun bir tadqiqotlar uchun kattagina ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Toponimika ilmiy paradigm bo'lib geografik nomlar, ularning genezisi, taraqqiyoti, hozirgi holati, ma'noviy ahamiyati, yozilishi va talaffuzini o'rganadi. Xullas, toponimiya muayyan hududdagi geografik nomlarning majmuini anglatadi . "Geografik nomenklatura", "toponikon" toponimiya terminining muqobillari hisoblanadi [2, B.54].

Geografik nomlar - toponimlarni o'rganuvchi toponimika (grekcha topos - "joy" va onyta - "nom"), etnik jamoalarni ifodalovchi - etnonim so'zlarni kelib chiqishi, yoyilishi, qo'llanishi (grekcha ethnos - "qabila, xalq" va onyta - "nom"), tillar va dialektlar nomlari - lingvonimlar, insonning aqliy, g'oyaviy va badiiy faoliyati obyektlarini o'rganuvchi - ideonimlar, insonlarning amaliy faoliyati obyektlari nomlarini o'rganuvchi - pragmonim bo'limlari onomastikaning murakkab tuzilishini namoyon etadi. Fanda muayyan makonning nomlari (aholi punktlari, daryo, ko'l va hokazolar nomlari) majmui toponimika (yun. topos - joy + onyma - nom) deb nomlanib, leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganadigan bo'limi sanaladi [O'TIL, 4:149].

Ma'lumki, toponimlar ikkita asosiy guruhlarga ajraladi:

1) geonimlar - Yer planetasidagi barcha geografik obyektlarning atoqli otlari;

2) kosmonimlar - Yer planetasidan tashqaridagi barcha kosmografik obyektlarning atoqli otlari;

Geografik toponimlarning turli tiplari quyidagicha:

- agronimlar - dala va adirlarning atoqli nomlari;
- xoronimlar - hudud va davlatlarning atoqli nomlari;
- dromonimlar - yer, suv va atmosferadagi yo'l va boshqa transport yo'nalishlarining atoqli nomlari;
- drimonimlar - o'rmon va to'qay kabilarning atoqli nomlari;
- ekonimlar - uylar, qishloqlar, katta-kichik shaharlarga o'xshash aholi yashaydigan makonlarning atoqli otlari sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:
- komonimlar - qishloqlarning atoqli otlari;
- astionimlar - katta-kichik shaharlarning atoqli otlari;
- gidronimlar - suvli makonlarning atoqli otlari sifatida quyidagi ostkategoriyalarni qamrab oladi:
- gelonimlar - botqoqlik kabi o'ta namli yerlarning atoqli nomlari;
- limnonimlar - ko'l va hovuzlarning atoqli nomlari;
- okeanonimlar - okeanlarning atoqli nomlari;
- pelagonimlar - dengizlarning atoqli nomlari;
- potamonimlar - daryo va irmoqlarning atoqli nomlari;
- insulonimlar - orollarning atoqli nomlari;
- oronimlar -tog'lar, cho'qqilar va vodiylar kabi relyefli obyektlarni qamrab oladi va quyidagi kategoriyaning ust kategoriyasi sanaladi:
- speleonimlar - g'or va boshqa shu kabi yer osti obyektlarining atoqli nomlar;
- urbanonimlar - shahar ichi obyektlar atoqli nomlari sifatida quyidagi ostkategoriyalardan tashkil topadi:
- godonimlar - ko'chalarning atoqli nomlari;
- agoronimlar- maydon va bozorjoylarning atoqli nomlari.

Kosmografik toponimlarning turli tuman tiplari quyidagicha:

- asteroidonimlar - asteroidlarning atoqli nomlari;
- astronimlar - yulduzlar va yulduzlar to'dasining atoqli nomlari;

- kometonimlar - kometalarning atoqli nomlari;
- metereonimlar - meteorlarning atoqli nomlari;
- planetonimlar - planetalar va planetalar tizimining atoqli nomlari.

Fanda toponimlar makro- va mikrotoponimlar kategoriyalariga ajratilib tadqiq qilinadi.

Makrotoponimlar - bu geografik tizim (tog'li, suvlikga oid) yoki maxsus ajratilgan siyosiy-ma'muriy hududlarning (tuman, viloyat, davlat) individual nomlaridir. Ularning ko'pchiligi so'ngi vaqtlarda sun'iy yaratilgan. Makrotoponimlar o'z qo'llanish doirasiga ko'ra xalqaro sanaladi (Суперенская,1985:48).

Mikrotoponimlar - bu katta bo'lmagan tabiiy yoki sun'iy yaratilgan obyektlarning odatda, ularning tabiati va xususiyatlarini in'ikos etuvchi individual nomlari, ya'ni "bir til fakti va bir xalq ijodi mahsuli" sifatida tushuniladi, "katta bo'lmagan kam sonli aholiga ega obyektlar nomlari"dir. S.Qorayevga ko'ra, mikrotoponimlar geografik nomlarning eng harakatchan qismi bo'lib, ular toponimlarning paydo bo'lishi va shakllanish jarayonini o'zida aks ettiruvchi qismdir. Tilshunos olim mikrotoponimlarni tevarak-atrofda yashaydigan kishilargagina ma'lum bo'lgan quduqlar, qo'rg'ontepalar, tomorqalar, bog'lar, ko'priklar, qo'tonlar kabi kichik obyektlarning atoqli otlari sifatida ta'riflaydi. N.Begaliyev mikrotoponimlarning o'ziga xos xususiyatlari, geografik nomlar sistemasida tutgan o'rnini aniqlash ularni yozib olish, ilmiy tadqiq qilish obyekti sifatida o'rganish bilan bog'liqligi, o'zbek toponimiyasida mikrotoponimlar o'rganilishi talab va imkoniyat darajasida emasligi, mikrotoponimlar geografik nomlarning shakllanish jarayoni haqida qimmatli ma'lumotlar berishini ta'kidlaydi. Makrotoponimlar va mikrotoponimlar orasidagi quyidagi farqli holatlar mavjud:

1) mikrotoponimlar mayda, kichik geografik obyektlarning, makrotoponimlar esa yirik, ulkan obyektlarning nomlaridir;
2) mikrotoponimlar makrotoponimlarga nisbatan "yosh", ya'ni yangi bo'ladi;
3) mikrotoponimlar turdosh ot (apelyativ)ga yaqin turadi;
4) mikrotoponimlar kam ma'lum, makrotoponimlar esa keng ma'lum, ya'ni ko'pchilikka tushunarli bo'ladi;
5) mikrotoponimlarda apelyativlik xususiyati ma'lum darajada saqlangan bo'ladi;
6) mikrotoponimlar nomlanish asosiga ko'ra ko'proq tabiiydir;
7) mikrotoponimlar makrotoponimlarga nisbatan tez o'zgaruvchan bo'ladi;
8) mikrotoponimlar ko'proq aholi istiqomat qiluvchi hududlarda uchraydi;
9)mikrotoponimlarda kishi nomlaridan yasalgan toponimlar (antrotoponimlar) ko'p uchraydi;
10) mikrotoponimlar ba'zi hollarda boshqa tillarga tarjima qilinishi mumkin;
11) mikrotoponimlar makrotoponimlarga nisbatan miqdoran ko'pdir.

Biz Qo'shrabot tumani toponimlarining leksik-semantik tahliliga oid kuzatishlarimizda toponimlarni farqlashning yuqorida qayd etilgan belgilariga asoslanamiz. Mikrotoponimlar tegrasidagi xususiy/xos toponimlar tabiiy yoki sun'iy yaratilgan obyektlarning individual nomlaridir. Ular bir necha marta ma'no va shakl o'zgarishiga uchragan bo'lishi, nomli obyektning biron bir xususiyatini bevosita aks ettirmasligi mumkin. Masalan, "xotin qochdi" (Qiyqim q.). Mazkur tadqiqotda tuman hududidagi rasmiy huquqiy maqomga ega bo'lgan, nisbatan arealdagi ko'pchilikga ma'lum bo'lgan toponimlarni makrotoponimlar, har bir qishloq kesimdagi toponimlarni mikrotoponimlar sifatida qaraymiz.

Hozirgi zamon toponimistikasining asosiy muammolaridan biri geografik nomlarni tasniflashdir. O'tgan asrning 60-yillarida V.L.Jushkevish geografik nomlar tadqiqoti nazariyasini ilgari suradi. Mazkur nazariyaga ko'ra, nomlarning quyidagi parametrlariga e'tibor qaratish taklif etiladi:

- obyektning xususiyati (nima nomlangan)
- obyektni anglatuvchi vosita (qanday nomlangan)

- obyektning mansubligi (nima uchun nomlangan)

Biroq mazkur metod toponimik tadqiqotning birinchi bosqichini qanoatlantira oladi, geografik nomlarning barcha aspektlarini tadqiq etishga imkon bermaydi.

Insonning tabiatga va atrof borliqqa munosabat ko'rinishlarini geografik nomlar tegrasida hisobga olish yangicha yondashuvni va quyidagi parametrlarni ochib berishni taqoza qiladi:

a) tadqiq qilinayotgan hududdagi mavjud tillar va shevalar;

b) hududdagi tirik va o'lik tillarning adstrat, substrat va superstat ko'rinishlari;

c) toponimlar so'z shaklining an'anaviy shakllari va shablonlari;

d) hududning tabiiy sharoitlari va fizik-geografik o'ziga xos xususiyatlari, hududning o'simliklar va hayvanot dunyosi tavsifi;

e) turli tabiiy, tarixiy va ijtimoiy hodisalar;

f) an'anaviy din va e'tiqod, miflar va ularning mavjud til muhitiga ta'siri [qarang: Maxmadjanov, 2010:11].

Ma'lumki, toponimlarning salmoqli qismini atoqli otlar tashkil etadi va ularni tadqiq etishda quyidagi aspektlar o'rganiladi:

- nomlarning tarkibi va so'z shakli;
- nomlarning fonetik qurilishi;
- nomlarning sintaktik qurilishi;
- nomlar semantikasi va etimologiyasi;
- nomlarning tarixiy tegrasi;
- nomlarning tabiiy-tarixiy hodisalar bilan aloqasi;
- etnik guruhlar migratsiyasi bilan bog'langan nomlar aloqasi;
- miflar, din va e'tiqodlar bilan bog'langan nomlarning paydo bo'lishi va hayoti;
- nomlarning kam qo'llanishi va yo'qolishi sabablari;
- nomlarning o'zgarishi va qayta nomlanish sabablari [1, B.78.].

Toponimlar geografik xaritalar va planetalarning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda ko'pgina toponimlar qonuniy hujjatlarda, hukumat qarorlarida, ma'muriy boshqaruv organlarida, transport va aloqa, axborot-kommunikatsiya ishlarida, xilma-xil ma'lumotnomalarda, ilmiy-texnik, ta'limiy axborotga oid va boshqa bir qancha nashrlarda ko'plab uchraydi. Atoqli va turdosh otlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiluvchi belgi va mezonlar faqatgina ular ma'nosi va atash xususiyatida emas, balki turdosh otlarning o'z mustaqil lisoniy materialiga egaligi, atoqli otlarning esa bunday materialga ega emasligida ham namoyon bo'ladi [2, B.66.].

Ma'lumki, atoqli va turdosh otlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiluvchi belgi va mezonlar faqatgina ular ma'nosi va atash xususiyatida emas, balki turdosh otlarning o'z mustaqil lisoniy materialiga egaligi, atoqli otlarning esa bunday materialga ega emasligida ham namoyon bo'ladi [Никонов В.А, 1965: 66].

Tilshunoslikda atoqli otlar turdosh otlardan yasaladi, deyilgan mulohaza to'g'ri, chunki ko'pgina atoqli otlar negizida turdosh otlar yotadi. Ammo ikkinchi tomondan atoqli otlar faqat turdosh otlar yotadi, deyish chegarali va munozaralidir. Chunki, masalan, o'zbek tilida kishi ismlari, toponimlar, etnonimlar sifatlar (Alamli, Bolg'ali kabi), sonlar (Oltio'g'il, Beshkal kabi) va fe'llar (Ariqoshgan, Yo'lo'tar kabi)dan ham yasalishi hech kimga sir emas. Shu sababli atoqli otlar, jumladan toponimlarga negiz bo'luvchi lisoniy materialni nomshunoslikka oid tadqiqotlarda "lug'aviy asos", "apelyativ", "apelyativ leksika", "toponimik asos" kabi terminlar bilan yuritilmoqda [Қораев С., 2006, 31-32].

Har qanday hodisa yoki obyekt muayyan nuqtai nazardan o'rganiladi, ularni to'laqonli tushunish uchun ko'p aspektlik jihatdan tadqiq qilinganda, ya'ni analiz va sintezning turli metodlarini qo'llash orqali amalga oshadi. Muayyan hududning toponimik majmui turli aspektlardan o'rganilishi mumkin, masalan:

a) nomning geografik realiyaga mansubligi;

b) uning paydo bo'lish zamoni va motivi;
c) u yoki bu tilga mansubligi;
d) nomning tarkibi, etimologiyasi, morfologiyasi;
e) nom arealinining tarqalish hududi;
f) nomni ona tilida to'g'ri yozish va uning bir tildan boshqasiga uzatilganda ifodaning ilmiy asoslari.

Toponimist turli fanlar metodlari yordamida kompleksli tadqiqot olib borish orqali real ilmiy natijaga erisha oladi. Geografik nom muayyan hudud toponimiyasining bir qismi, shuning uchun barcha toponimlar majmuining o'ziga xosligini hisobga olib tahlilni amalga oshirish to'g'riroq bo'ladi. Tizimdan ajratib olingan yolg'iz nom ilmiy tahlil manbasi bo'la olmaydi. Shuning uchun barcha toponimlar kontekstida toponimni o'rganish lozim bo'ladi.

Quyida mazkur dissertatsiya ishida qo'llanilgan metodlar tabiati haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Toponimik tadqiqotlarning geografik metodi xalqona geografik atamalarni, ya'ni geografik obyektlarning xususiyatlari, ularning turini tavsiflovchi (masalan, ko'l, jilg'a, hovuz) so'zlarni qo'llashga asoslanadi. Toponimlar va terminlar o'rtasidagi o'zaro aloqa toponimikaning universal qonuniyati hisoblanadi. Toponimiya tilning o'ziga xos landshafti, uning verbal ifodasidir. Toponimlar relyef shakli, tuproq, o'simlik va hayvonot olami kabi tabiiy landshaft komponentlarini dinamikada tadqiq qilish va ochib berishga imkon beradi.

Toponimlarning tarixiy-xronologik tahlili negizida tabiatning o'zgarishi va hududning egallab olinish jarayonlari haqidagi axborotlarning muhim manbasi bo'lgan toponimik va tarixiy geografik axborotlarni o'zida saqlovchi tarixiy hujjatlarni o'rganish yotadi. Toponimik axborotlarga tarixiy faktlarni aniqlovchi va to'ldiruvchi o'ziga xos tarixiy yodgorlik sifatida qarash mumkin.

Tildagi so'z sifatida toponimlar quyidagi lingvistik metodlar: etimologik, struktur-grammatik va formant tahlilga tortilishi mumkin. Etimologik tahlil - geografik termin yoki nomning dastlabki ma'nosini qayta tiklashni ta'minlovchi toponimika fanida muhim rol o'ynovchi eng qadimgi tahlillardan biri. Biroq sof lingvistik maqomga tayangan leksik faktning oddiy etimologik tahlili toponim paydo bo'lishining ilk sabablarini to'laqonli tushinishga imkon bermaydi.

Tadqiqot davomida to'plangan axborotlarni qayta ishlash uchun statistik metod asqotadi. Ular yordamida toponimlarning boshqa nom kategoriyalari bilan munosabatlarining miqdori aniqlanadi, toponimlarning turli kategoriyalari munosabatlari va miqdoriy ko'rsatgichlari ochib beriladi [5, B. 15].

Toponimlarni tadqiq etishda yuqorida tavsiflangan metodlardan tashqari tadqiqot oldiga qo'yilgan maqsadlardan kelib chiqib quyidagi metod va tahlillar ham qo'llaniladi:

- atoqli nomlarning qarindoshligini aniqlash uchun qiyosiy-tarixiy metod va uning metodikalari hamda usullari;
- nomlar va asoslar strukturasini tadqiq etish uchun struktur metod;
- atoqli nomlarning o'xshash elementlari arealini ochib beradi, asosan toponimik va gidronimik areallar uchun areal metod;
- onomastik xarita yaratish va onomastik tadqiqotlar uchun xarita materiallarini istifoda etish uchun onomastik kartografiya metodlari;
- onimlarda izomorfizm va allomorfizmni aniqlash uchun tipologik metod;
- dialektial va regional onimlarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish uchun dialektologik va regional metodlar;
- turli tildagi onimlarni qiyoslash uchun qiyosiy metod;
- etimon-appelyativ yoki birlamchi atoqli nomlarni ochish uchun etimologik metod;

- onimlar va ularning rivojlanish yo'nalishlari modelining faolligini tasdiqlash uchun lingvostatistik metod;
- maxsus onomastik matnlarga nisbatan qo'llanuvchi tekstologik tahlil;
- nutqdagi atoqli nomlarga nisbatan va xususan badiiy matn nutqidagi onimlarning poetik va boshqa vazifalari tahlilida qo'llanuvchi stilistik tahlil;
- metodlar onimlarning kognitiv va lingvomadaniy aspektlarini o'rganish uchun sotsiolingvistik va psixolingvistik metodlar;
- onimlarning fonetik, fonologik, morfem, so'z shakli yasalishi, morfologik kabi lisoniy xususiyatlarini o'rganish uchun sathiy tahlillar;
- onimlarni o'rganishda qo'llanuvchi analiz va sintez, induksiya va deduksiya; umumlashtirish, tasniflash va hokazo tahlillarni qamrab oluvchi falsafiy, umummantiqiy metodlar;
- onimlarni tadqiqi natijalarini o'rganish va verifikatsiyalash, modellashtirish va eksperiment o'tkazish uchun umumilmiy metodlar.

Struktur-grammatik tahlil nomlarning takrorlanuvchi elementlari, ya'ni ko'pincha suffikslarni ifodalalovchi formantlar (lot. formans - shakllantiruvchi)ni o'rganishga mo'ljallangan.Nomlardagi bunday ko'p takrorlanuvchi elementlar ularning tipologiyasi va aholi migratsiyasi haqida tafakkur qilish uchun jiddiy motiv bo'la oladi, bunda ular qanchalik kam takrorlansa, qiymati ham kam bo'ladi. Topoformantlar vositasida yasalgan toponimlar nisbatan an'anaviy va odatiy til hodisasi sifatida ko'riladi. Topoformantlarni tahlil qilishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq sanaladi:

- mahalliy so'zlashuvning shevaga xos fonetikasi bilan bog'langan formantlar talaffuzi;
- formantlarning tarqalish areali;
- formantlarning tarixiy rivojlanishi;
- formantlarning lisoniy mansubligi;
- formantlar farqlanishi.

Quyida toponimlarni hosil qiluvchi formantlar haqida qisqacha axborot berib o'tamiz:

1. -o (xo); -on (-un, -yon, -yun) formantlari otlarning ko'plik shaklini yasaydi. Tarixan -xo jonli obyekt va jonsiz obyektlarni ifodalovchi otlar bilan qo'llanadi.
2. -at/ot (-yat, -yot) formantlari arab tiliga mansub va ko'plik tushunchasini ifodalaydi.
3. -go(x) ham anchayin sermahsul hisoblanadi.
4. -iston joyni anglatuchi toponimlarni hosil qilishda qo'llanadi.
5. -zor formanti qadimgi forsiy - zor dan kelib chiqqan va anchayin sermahsul bo'lib, biron narsaning muayyan joyda ko'pligini anglatadi. Ko'p holarda o'simlik nomlari bilan qo'llanib, fitonimlarni yasaydi.
6. -obod formanti toponimlar tarkibida "qishloq, qal'a, aholi punkti" kabi ma'nolarni ifodalaydi

Toponimlarning affiksli shakllanishi geografik nomlar yaratishning anchayin sermahsul usuli sanaladi, bunda toponim shakllantiruvchi suffikslar asosiy va hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu o'rinda qayd etish joizki, prefikslar yordamida ham yasalgan toponimlar ham uchraydi.

Formantlar qo'llanishisiz ham shakllangan geografik nomlar ham mavjud. Bunday toponimlar "asosi qo'shimchasiz otlar", "qo'shimchasiz oddiy geografik nomlar", "sodda asosli otlar", "oddiy toponimlar" kabi nomlar ostida kateroriyalashadi. Quyida formantlarsiz tuzilishga ega toponimlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz:

1) ot asosda shakllangan toponimlar o'z semantik xususiyatlari va appelyativlarga muvofiq quyidagi guruhlarga ajraladi:

a) obyektning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi geografik terminlar asosida shaklangan toponimlar: Gaza, Kamar, Guzar, Koriz, Tangi, Jala

b) obyektning xususiyatlarini aniqlashtirmaydigan, aks ettirmaydigan geografik terminlar asosida shaklangan (mikro)toponimlar ko'pincha metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi

troplar shaklida quriladi. Masalan, Xotin qochdi soy (Qiyqim q.)

c) antroponimlar asosida paydo bo'lgan toponimlar: Allaberdi, Hasanbobo, Mirhasan

d) geografik semantikali appelyativ asosli toponimlar: Chimmos, Chimqo'rg'on

2) Sifat asosida shakllangan toponimlar: Obod,

Ikki va undan ortiq qismlardan tashkil topgan toponimlar tizimi guruhiga determinativ va kopulyativ bog'lanishli murakkab tarkibli toponimlar kiradi va ular quyidagi ost guruhlarga ajratiladi:

1. Qismlarning determinat bog'lanishi asosida shakllangan toponimlar:

a) ot + ot: Og'atepa, Otquloq

b) ot + sifat:

c) son + ot: Chorloq, Chor bog', Oltibek,

d) sifat + ot: Oqtepa, Oqmachit, Qizilbuloq

e) ot + fe'l: To'labosti, Sart o'lgan, Ariq oshgan

f) sifat-fe'l: Qoraqismoq,

2. Kopulyativ bog'lanishli toponimlar sanoqli ekanligi ma'lum bo'ldi: Volvol.

1) murakkab toponimlar affiksatsiya yordamida shakllanishi mumkin:

a) ot + -li suffiksi: Qurbaqali, Toshbaqali, Shamolli, Qumoloqli, Sulukli. . -li topoformanti anchayin keng qo'llanadi.

b) ot + -lik suffiksi: Tepalik

c) sifat + -cha: Sho'rcha,

d) fitonim+obod: Gulobod, Yangiobod. Obod komponentli toponimlar "qishloq, qal'a, aholi punkiti" kabi ma'nolarni ifodalaydi.

2) ikki asosli murakkab toponimlar shakllanishiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

a) o'zbek leksikasi asosida shakllangan murakkab toponimlar: Bozorjoy, Jonbuloq, O'rtasoy,Qurisoy;

b) murakkab strukturali toponimlar: Choshmirzak, Govxona, Yangiobod

3) so'z birikmali toponimlar lisoniy mansubligiga ko'ra, a) o'zbekcha so'z birikmali toponimlar: Yangi Qishloq, Uzun buloq, Uch buloq; b) murakkab strukturali toponimlar: Katta qo'riq dara. Sintaktik va morfologik tuzilishiga ko'ra, so'z birikmali toponimlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

a) so'z birikmali ot + ot: Kelinchak tosh, Jodigar mo'la, Jilovdor bobo

b) so'z birikmali ot + sifat:

c) sifat + so'z birikmali ot:

d) antroponim + so'z birikmali ot: Fozilmon tog'i,

e) fitonim + so'z birikmali ot: Pista cho'qqisi,

f) mikrotoponim + so'z birikmali ot: Qiyqim qabristoni,

Bu tip toponimlardageografikyoki inson faoliyati bilan bog'langan atamalar indikatorlar sifatida faol qo'llaniladi: buloq, tepa, bog', soy, ovul, qo'ton, qo'rg'on, xona, cho'qqi, tosh.

Asl toponimik ma'noning tiklanishiga xizmat qiluvchi muhim jihat sifatida olimlar shakllanishining grammatik, ayniqsa, morfologik jihatlarini nazarda tutish zarurligi, shuning uchun ham joy nomlarining lingvistik modelining aniqlanishini, so'z tarkibida o'zak+o'zak, o'zak+qo'shimcha shaklida ishtirok etayotgan har bir birlikdagi leksik-semantik xususiyatlarning obyektiv o'rganish zarurligini alohida ta'kidlamoqdalar. [4, B. 8.]

Mavjud adabiyotlardagi ilmiy dalillarga asoslanib, Qo'shrabot tumani mikrotoponimlarini lug'aviy-grammatik jihatdan tuzilishi (strukturasi)ni quyidagicha guruhlarga ajratib tahlil etish mumkin. [5, B. 12.]

1.Yakka komponentli, faqat bir o'zak shakliga teng bo'lgan sodda toponimlar: Bunday toponimlarga hududdagi Aymat, Buloq, Burgan, Davlay, Jala, Jo'sh, Gum, Kamar,

Koriz, To'ra, Tumshuq, Toz, Pangat, Pichot, Orlot, Qo'rg'on, Ozod, Ocha, Rabot kabi joy nomlari kiradi.

2.Ikki komponentli o'zak+o'zak shakliga teng bo'lgan qo'shma toponimlar: Bunday ikki o'zakli qo'shma toponimlarga Abir+ovul, Beklar+soy, Bek+sariq, Boy+to'p, Boqi+chig'atoy, Gujum+soy, Bozor+joy, Buloq+boshi, Yoz+buloq, Jomon+jar, Jar+buloq, Katta+qishloq, Mayin+tepa, Qora+soy, Qora+kissa, O'rta+qishloq singari joy nomlari mansubdir.

3.O'zak+so'z yasovchi qo'shimcha strukturasiga ega sodda yasama tuzilishga ega bo'lgan toponimlar: bunday guruxga tuman hududidagi Bir+lik, Mustaqil+lik, Bolg'a+li, Do'st+lik, Seb+iston, Qumaloq+li, Kesov+li, Kunja+li, Burgan+li, Tepa+li, Gul+iston, Qovun+chi, O'zbek+iston, Sohib+kor singari toponimlarni kiritish mumkin.

4.O'zak+o'zak+affiks stukturasiga ega bo'lgan birikmali tuzilishga ega bo'lgan toponimlar. Bunday tuzilishga ega bo'lgan joy nomi biz to'plagan materialga ko'ra quyidagi toponimlar mansubdir: Qo'sh+tamg'a+li, Ko'k+to'n+li qishloqlari kabilar.

5.O'zak+yasovchi affiks+o'zak strukturasiga ega bo'lgan toponimlar. Bunday joy nomlari ham tuman hududida uchta ekanligi ma'lum bo'ldi: Past+ki+shovva, Past+ki navkat, Baliq+chi ota kabilar.

6.Uch komponentli o'zak+o'zak+o'zak shakliga teng bo'lgan qo'shma toponimlar. Bunday murakkab strukturali toponimlar tuman hududida unchalik ko'p emas: Esh+bo'ra+boy, Yangi+qo'rg'on+soy, Yangi+oq+chop, Katta Oq+machit kabilar.

Ma'lumki, joy nomlari (toponimlar) til lug'at fondining ajralmas bir qismi bo'lishi bilan birgalikda ular tilning boshqa leksik qatlamlaridan ma'lum bir farqli xususiyatlarga ham egadir. Bunday farqli holatlar toponimlarning uzoq muddat yashashida, ularning ko'p komponentlardan, tarkibli qismlardan iborat bo'lishida, har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (appelyativlar) bevosita ishtirok eta olishida o'z aksini topadi. Toponimlarni yasashda shu til uchun xos bo'lgan lingvistik vosita (model)lardan keng foydalaniladi. Lekin shu bilan birgalikda har bir tilda toponim yasovchi o'ziga xos vositalar ham yuzaga keladi, ya'ni tildagi muayyan suffikslar (affikslar) va so'zlar faqat yoki qisman toponimlar yasashda xizmat qiladi. Geografik nomlarni nuqsonsiz to'g'ri yozish umumiy imloviy savodxonlikning uzviy bir ko'rinishi sanaladi. Geografik nom-toponim ham so'z, lekin biron obyekitni ifodalaydigan atoqli ot. O'zbekiston hududidagi barcha geografik nomlar o'zbek tili imlosining amaldagi qoidalari asosida yoziladi.

Iqtiboslar / Сноски / References

1.Асланов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Тошкент, 2005. - 26 б. (Aslanov A.S. Shofirkon tumani mikrotoponimiyasining lingvistik tahlili. Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. - Toshkent, 2005. - 26 b.)
2.Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. - Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. (Begaliev N. O'zbek etnonimlari tarixidan. - Samarqand: SamDChTI nashri, 2004.)
3.Бегалиев Н., Туробов А. Самарқанд топонимияси. - Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2015. - 156 б. (Begaliev N., Turobov A. Samarqand toponimiyasi. - Samarqand: SamDChTI nashri, 2015. - 156 b)
4.Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997. № 3. - Б. 3-9; № 4. - Б. 7-9. (Begmatov E. Istiqlol o'lkasining toponimik siyosati // O'zbek tili va adabiyoti, 1997. № 3. - B. 3-9; № 4. - B. 7-9.)
5.Дониёров Ҳ. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. - Тошкент: Фан, 1968. - 98 б. (Doniyorov H. O'zbek xalqining shajara va shevalari. - Toshkent: Fan, 1968. - 98 b)
6.Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. Монография. - Тошкент: Фан, 2006. - 131 б. (Karimov S.A., Bo'riev S.N. O'zbek toponimikasi taraqqiyot bosqichida. Monografiya. - Toshkent: Fan, 2006. - 131 b)
7.Қораев С. Топонимика. - Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. (Qoraev S. Toponimika. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006)
8.Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.: Наука, 1965. (Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. - M.: Nauka, 1965)
9.Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. - Тошкент: Фан, 1989.(Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. - Toshkent: Fan, 1989)
10.Ражабов Ў.Х. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари. Филол.фан. номз. ...дис.автореф. - Тошкент, 2009. (Rajabov O'.X. Toponimik indikatorlarning funksional-semantik xususiyatlari. Filol.fan. nomz. ...dis.avtoref. - Toshkent, 2009)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Uliqova Mavludaxon
O'qituvchi,
Andijon davlat chet tillari instituti
Andijon, O'zbekiston
uliqova -1990@gmail.com

"QON-QARINDOSH"KONSEPTINI MORFOLOGIK VA SINTAKTIK SATHDA ISHLATILISHI

ANNOTASIYA

Jahon tilshunosligida kognitologiya tushunchasi inson faoliyatiga, birinchi navbatda, axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash hamda shu axborotdan vaziyatga muvofiq foydalanish tizimi sifatida qaraladi. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan konseptlar, V.A.Maslova fikricha, 9 guruhga tasniflanishi lozim, ya'ni: olam, stixiyalar va tabiat, inson haqidagi tasavvurlar, axloqiy konseptlar, ijtimoiy tushuncha va munosabatlar, emotsional, artefaktlar olami, ilmiy bilim konseptosferasi, san'at - konseptosferasi. Tadqiqotimizning asosiy arhisemasi qon-qarindoshlikni tashkil etganligi sababli, avvalambor biz o'zbek tilining izohli lug'atida "qon-qarindosh" konseptiga berilgan ta'rifni berishdan boshlasak: qon-qarindosh 1.biror ota-onadan tug'ilgan, bir avlodga mansub kishilar (bir-birga nisbatan); qarindosh, qondosh. Demak, qon-qarindosh konsepti har bir tilning leksik qatlami uning fonetik va morfologik qurilishiga nisbatan o'zgaruvchan bo'lib, asrlar osha xar bir davrga hos o'zgarishlarni o'zida aks ettira boradi. Lekin qon-qarindoshlik termilari leksikaning boshqa terminlariga nisbatan turg'un va kopsevativ bo'lib, manodagi siljishlar (torayish, kengayish)ni hisobga olganda, yaratilgan shakllarini deyarli saqlab qolgan.

Kalit so'zlar: kognitologiya tushunchasi, tushuncha va munosabatlar, qon-qarindosh konsepti, qon-qarindoshlik terminlari

Ulikova Mavludakhon
teacher
Andijan State Institute of Foreign Languages
Andijan, Uzbekistan
uliqova -1990@gmail.com

THE USE OF THE "RELATIVE" CONCEPT ON THE MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC LEVEL

ABSTRACT

In world linguistics, the concept of cognitology refers to human activity, first of all,

as a system of information reception, processing, storage and use of this information according to the situation. According to V.A. Maslova, concepts from the point of view of linguistics and culture should be classified into 9 groups, namely: the universe, elements and nature, ideas about man, moral concepts, social concepts and relations, emotional, the world of artifacts, the conceptosphere of scientific knowledge, the conceptosphere of art.Since the main archetype of our research is blood kinship, first of all, let's start with the definition given to the concept of "blood kin" in the explanatory dictionary of the Uzbek language: blood kin 1. people born from one parent, belonging to the same generation (relative to each other); relative, blood relative. Therefore, the concept of blood-kinship is variable in relation to the lexical layer of each language in terms of its phonetic and morphological structure, and over the centuries it reflects the changes characteristic of each era.But the terms of blood-kinship are stable and comprehensive compared to other terms of the lexicon, and taking into account the shifts in meaning (narrowing, expanding), they have almost preserved their created forms.

Keywords: the concept of cognitology, concepts and relationships, concept of consanguinity, consanguinity terms

Уликова Мавлюдахон
Учитель,
Андижанский государственный институт иностранных языков
Андижан, Узбекистан
uliqova -1990@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОНЯТИЯ "КРОВНЫЙ РОДСТВЕННИК" НА МОРФО-СИНТАКТИЧЕСКОМ УРОВНЕ

АННОТАЦИЯ

В мировой лингвистике понятие когнитологии относится к человеческой деятельности, прежде всего, как к системе получения, обработки, хранения и использования этой информации в зависимости от ситуации. По мнению В. А. Маслова, понятия с точки зрения языкознания и культуры следует разделить на 9 групп, а именно: мироздание, стихии и природа, представления о человеке, нравственные понятия, социальные понятия и отношения, эмоциональные, мир артефактов, концептосфера научного познания, концептосфера искусства. Поскольку основным архетипом нашего исследования является кровное родство, то, прежде всего, начнем с определения, данного понятию "кровный род" в толковом словаре узбекского языка: кровный род 1. люди, рожденные от одного родителя, принадлежащие к одного и того же поколения (относительно друг друга); родственник, кровный родственник. Поэтому понятие кровного родства изменчиво по отношению к лексическому пласту каждого языка по своему фонетическому и морфологическому составу и на протяжении веков отражает изменения, характерные для каждой эпохи. Но термины кровного родства устойчивы и всеобъемлющи по сравнению с другими терминами лексики и с учетом сдвигов значений (сужение, расширение) практически сохранили созданные формы.

Ключевые слова: понятие когнитологии, понятия и отношения, понятие кровного родства, термины кровного родства

Jahon tilshunosligida kognitologiya tushunchasi inson faoliyatiga, birinchi navbatda, axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash hamda shu axborotdan vaziyatga muvofiq foydalanish tizimi sifatida qaraladi. F.Usmonov rus tilshunos olimi N.F.Alefirenkoning tilshunoslikda so'zning kognitiv-semiologik nazariyasi vujudga kelishida, strukturalizmdan farqli o'laroq, til faktlari nolisoniy tabiatga ega faktlar bilan izohlanishi mumkin ekanligining tan olinishi turtki bo'lganligi haqidagi fikrlarini keltiradi. "Inson ongida in'ikos topgan olam haqidagi tasavvurlar xususida so'z yuritgan olimlar uni turli atamalar bilan ataydilar. Masalan, B.Uorf[1.183], G.Kolshanskiylar olam manzarasi[5.62], D.Potebnya olam obrazi[9.67], G.Gachev milliy kosmos yoki Kosmo-Psixo-Logos[4.33] atamalaridan foydalanadi. G.Gachevda "kosmos" so'zi o'zining tub - "olam tuzilishi" ma'nosida qo'llanadi".

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan konseptlar, V.A.Maslova[8.396] fikricha, 9 guruhga tasniflanishi lozim, ya'ni: olam, stixiyalar va tabiat, inson haqidagi tasavvurlar, axloqiy konseptlar, ijtimoiy tushuncha va munosabatlar, emotsional, artefaktlar olami, ilmiy bilim konseptosferasi, san'at - konseptosferasi.

Madaniy konseptlar soxa olimlari tomonidan turlicha nomlanganini kuzatish mumkin: oliy darajadagi va odatiy konseptlar[3.236],olam manzarasining yadroviy birliklari[9.296], milliy konseptlar[6.284], madaniy dominantlar[7.290].

Konseptning to'laqonli tavsifi va tasnifini uning ma'no va tushuncha bilan munosabatlarisiz tasavvur qilish qiyin. O'.Q. Yusupov[12.5] tushuncha va ma'no munosabatlari borasidagi tilshunos olimlarning fikrlarini uch guruhga bo'ladi. Birinchi guruhga mansub tilshunoslar[5.108] ma'no va tushunchani bir narsa, ma'no tilga, tushuncha tafakkur va mantiqqa xos atamalar deb hisoblaydilar.

Tildagi ma'no va konsept munosabatidagi xususiyat nominatsiya turi bilan aniqlanadi. Birlamchi nominatsiya belgilarida, Yu.S.Stepanov[10.3] fikricha, ma'no tushuncha doirasida sodir bo'ladi, bunda ma'no bilish konseptini ifodalaydi, bir xil toifa obyektlarining tushunchaviy umumiyligi o'rnida qo'llanadi. Belgilarning ikkilamchi nominatsiya ma'nosi tasavvur tomon intiladi va bu ma'no badiiy konsept deb ataladi. U yoki bu ma'noni ifoda etgan ikkilamchi nominatsiya vositalari: so'zlar, frazeologik birliklar, konseptni turlicha ifoda etadilar. Ifoda chog'ida turli baholash, emotiv va ekspressiv-obrazli xususiyatli mazmunlar o'z aksini topadi. Shu ma'noda ikkilamchi nominatsiya (metafora, metonimiya va boshqalar) ma'nosi konseptdan kengroq bo'ladi.

Tadqiqotimizning asosiy arhisemasi qon-qarindoshlikni tashkil etganligi sababli, avvalambor biz o'zbek tilining izohli lug'atida "qon-qarindosh" konseptiga berilgan ta'rifni berishdan boshlasak: qon-qarindosh[13.214] 1.biror ota-onadan tug'ilgan, bir avlodga mansub kishilar (bir-birga nnisbatan); qarindosh, qondosh. Demak, qon-qarindosh konsepti har bir tilning leksik qatlami uning fonetik va morfologik qurilishiga nisbatan o'zgaruvchan bo'lib, asrlar osha xar bir davrga hos o'zgarishlarni o'zida aks ettira boradi. Lekin qon-qarindoshlik termilari leksikaning boshqa terminlariga nisbatan turg'un va kopsevativ bo'lib, manodagi siljishlar (torayish, kengayish)ni hisobga olganda, yaratilgan shakllarini deyarli saqlab qolgan.

O'zbek tili leksikasining negizida aslida turkiy o'ziniki bo'lgan tub turkiy so'zlar tashkil etadi. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili lug'at tarkibidag ana shu lug'aviy fond turkologiyada umumturkiy so'zlar deb yuritiladi. Bu o'rinda E.Bermatovning "So'zning umumturkiy so'zlar deb yuritiladi. Bu turkiy tilda uchrashi emas, balki by leksikaning aslida bitta turkiy manbaga tegishli ekanligidadir", degan fikrini keltirish joizdir. Demak, umumturkiy so'zlarining barcha turkiy tillarda uchrashi bir turkiy tildan ikkinchi tilga o'tganligini emas, balki ularning bu tillarda juda qadimdan asos til tufayli mavjudligini ko'rsatadi.

Xozirgi o'zbek adabiy tilida saqlangan umumturkiy so'zlar orasida qon-qarindoshlik teriminlar xam bor. Qon-qarindosh terminlarining asosiy o'chog'i oiladan boshlanishi sababli, biz oila leksemasiga o'zbek tiling izohli lug'atida keltirilgan ta'rifni berishadan

boshlasak: oila[12.265] bola-chaqa, honadon; urug', avlod. Er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug'ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui; honadon. Axir oila. Sanatkorlar oilasi. Oila boshlig'i. [Eshvoy] Kambag'al bo'lishiga qaramay, Yo'lchining oilasiga.. yordam ko'rsatar edi. Oybek, Tanlangan asarlar. Qon-qarindoshlik[12.215] esa 1. qarindoshlik, qondoshlik; o'zaro yaqinlik. Sirboy halqlarimizning ulug' do'stligi, qon-qarindoshligi boshlangan kuni bilan tengdosh ekan. Mirtemir, Quyka, Jigarim. Yana bir qarindoshlik[12.215] - leksemasiga murojaat qilsak: 1.qarindosh ekanlik. Ona tomondan qarindoshlik. Qo'shnimizga qarindoshligini bilaman. 2. Qarindoshlik hos bog'lanish, munosabat; insonlar o'rtasida qon jihatdan bog'lanish. Tojiboy g'o'ldirob, javob berdi:- Olaho'ja mahsum mening tog'am bo'ladi. Ilgari qarindoshlik yo'li bilan uncha-muncha bordi-keldii bor edi. P.Tursun, O'qituvchi. 3. ayn. Qarindoshchilik 1. Eringga aytib qo'y: qarindoshchilik qilmaganimda, xammalaring yotardilaring.. yotadigan joylaringda. T. Malik, Ajab dunyo. Oilaning har bir a'zosi o'z ishi, yumushi bilan mashg'ul. H. G'ulom, Mashal. Birovga qiziqish, oila qurish.. Bu gaplar Zamirani cho'chitar, Ochil uni yomon yo'lga boshlayotganday tuyulardi. P. Qadirov, Uch ildiz.

Tilshunoslikda maydon bilan bog'liq tushunchalar va qarashlarni yuzaga kelishida V. Fon Humbolt[15.168]'ning "tilning ichki formasi" haqidagi qarashlarini muhim turtki bo'ldi. V. Fon Humboltning "Tilning ichki formasi" haqidagi asarida shunday yozadi: "Tilning har bir tolasi boshqa tolalar bilan chambarchas holda bog'lanib ketgan ularni matoga qiyoslash mumkin". Inson muomala munosabatiga kirishar ekan, mana shu ulkan matoning bir qismidangidagina foydalana oladi, xolos. U o'zi foydalanayotgan bo'lakning boshqa bo'laklar bilan muntazam aloqadorlikda ekanligi nutq jarayonining o'zidayoq sezilib turadi.

G. Ipsen[16.30] semantik maydon deganda mazmuniy va grammatik jihatdan o'zaro aloqada bo'lgan so'zlar guruhini nazarda tutgan edi. Boshqa so'zlar bilan aytganda G. Ipsen semantik maydon tadqiqotida so'zlarning leksik va grammatik umumiyligini hisobga olgan. Bunda u yoki bu semantik maydonga birlashgan so'zlar umumiy ma'noga ega bo'lishdan tashqari bir so'z turkumiga mansub bo'lishi muhim sanalgan. Bundan shunday hulosa kelib chiqadiki, I.Trir va G. Ipsen konsepsiyalarida kuzatiladigan asosiy farq I.Trir konsepsiyasi tushunchaga, G. Ipsen konsepsiyasi esa, ma'noga asoslangan. Shunday esa-da, yangi Xumbol'dchilar deb nom olgan nemis olimlari o'tgan asrning 30-yillarida maydon nazariyasiga asos soldilar.

Biz "qon-qarindosh" konseptini morfologik sathda ishlatilishiga e'tiborni qaratamiz: Morfologik sath: o'ziga xos shakl va ma'noga ega bo'lgan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, so'z (leksema) yasash yoki so'zning shaklini hosil qilish uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik. Morfemalar o'zbek tilida, asosan, affiks holatida bo'ladi. Morfemalar asosiy vazifasiga ko'ra, 2 turga bo'linadi; so'z yasovchilar; so'zning shaklini yasovchilar. So'z yasovchi morfemalar yangi-yangi leksemalar hosil qilish uchun qo'llanadi va o'zbek tili lug'at (leksik) qatlamining boyishida muhim rol o'ynaydi. So'z shakli hosil qiluvchi morfemalar so'zning qo'shimcha ma'no ifodalovchi shaklini yasaydi[2.15].

Masalan,

Affiks-bu hodisa so'zlarning taraqqiyot yo'li bilan bog'liq: bu fikr (mustaqil so'zning ma'no va formal tomondan o'zgarib, yordamchi so'zga o'tishi va affiksga aylanishi) bir qancha tillarning materiallarini, tarihini tekshirish asosida kelib chiqqan[1.82]. Qon-qarindosh leksemasi doir so'zlarni asosan forma yasovchi affikslar orqali yasalishini kuzatdik. Biroq forma yasovchi affikslar yangi so'z hosil qilmaydi, ma'noni keskin ravishda boshqa qilib yubormaydi, balki har hil ottenkalar orttiradi, modifikasiya qiladi. Yasovchilar leksik ma'no bilan bog'lansa, bular grammatik ma'noga ega bo'ladi. Bular kichraytirish, erkalsh, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, tahmin, emosionallik kabilarni bildirish-asosiy ma'noga shularni qo'shish bilan harakterlanadi.

O'zbek tilida:
-cha: qizcha, bolacha, yigitcha
-loq: bo'taloq, qizaloq
-jon: oyijon, dadajon, bolajon, buvijon
-gina: bolagina, qizgina, o'gilgina
Sonlarni turli ko'rinishlarini hosil qiladigan affikslar:
-ta: o'nta, yigirmata, qirqta;
-inchi: birinchi, ikkinchi, uchinchi;
-ala: ikkala, uchala, to'rtala, beshala;
-tacha: ikkitacha, uchtacha, oltitacha;

Forma yasovchi affikslar odatda otlarda "sub'yektiv baho" (kichraytirish-erkalash, "past qarash", mazah kabilar) bildiruvchi affikslardan keyin son affiksi keladi (toychoqlarim); "sub'yektiv baho" affikslarning passiv, kam uchraydiganlari nisbatan ko'proq qo'llanadiganlaridan avval keladi: umuman, affikslardan keyin keladi (toychoqcha, toylovcha kabi); -gina, -jon, -hon, -voy kabi morfemalarning keyingi o'rinda kelishi (toychivoy) ularning affiksga tamoman o'tib yetmaganligi bilan bog'liq. Bolaginam tipidaqo'llangan -ginaelementi "faqat" ma'nosidaqo'llanadigan -ginaelementidan farqli: bular kelib chiqishidan, aslida, bir element bo'lsa ham, hozirgi tilda farqlanadi: u erkalash, achinish kabi modal ma'nolar ifodalanganda, forma yasovchi sanaladi[1.104].

Ingliz tilida:
-hood: childhood, boyhood;
-ship: relationship, friendship, membership, hardship, internship
-ing: sibling
-er: teenager, brother, sister, mother, father;
-age: hostage
-ive: avtive, creative, passive;
-ful: cheerful, stressful,delightful, fearful,painful;
-ment: excitement, argument, achievement, agreement;
-less: homeless, careless, speechless, useless, endless;
-ity: extremity, validity, enormity;
-ness: heaviness, highness, sickness;
- -ify, -fy: justify, simplify, magnify, satisfy;
-ful: handful, playful, hopeful, skillful;

3.Leksik - semantik sath birligi tilshunoslikda leksema deyiladi. Leksema- tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Biroq, uning mazmun va chegarasi hozirgacha aniq belgilangan emas.

1.Ot mustaqil so'z turkumlardan biri. U boshqa turkumlardan bir necha belgi-xususiyatlari bilan ajralib turadi[1.129]. Ot so'zning leksik ma'no tashuvchi qismi (so'zdagi bunday qism leksema deb yuritiladi) predmetlik ma'nosini anglatadi. Bunday ma'noli leksema predmetni ham, predmet deb tasavvur qilinuvchi mavhum tushunchani voqea-hodisabi belgisini ham anglatadi[1.129].

O'zbek tilida: ota, ona, buva, bobo, ena, katta bobo, katta buvi, katta ena, farzand, jigargo'sha, jigarband, o'g'il, opa, singil, qiz, nabira, nevara, chevara, evara, amma, hola, tog'a, amaki, jiyan, holavacha, tog'avachha, ammavachcha, ammakivachcha, bo'la, bola-chaqa, boybuva, pochcha, kelinoyi, moma, qudag'ay, qudacha, kuyovbola, kelin, kundosh, qaynisingil, qayniuka, qayniaka,

Ingliz tilida: abseiler, adult, adulterant, adulteress, adulteress, adultescent, Adult body, Adult education, Adult-on-set diabetes, Adult female, Adulthood, Adult intelligence, Adult male, Adult male body, Adultness, Adult respiratory distress syndrome, Adult tooth, Affine, Affinity, Age-related macular degeneration, Agnate, Agnation,

Alderman, Ancestor, Ancestor worship, Ancestry, Antecedent, Antecedents, ascendant, aunt, aunt Sally, agony aunt, ancestry, grand-aunt, Great aunt, aaiden aunt, auntie, aunty, grand-aunt, great-aunt, maiden aunt, babe, baby, baby back ribs, baby blue, baby blue eyes, baby boom, baby boomer, baby boomlet, baby bouncer, baby brain, baby bugger, baby bump, baby bust, baby buster, baby fat, babyhood, Baby Ruth, babysitter, babysitting , a contented baby, a newborn baby, a premature baby, bairn, bambino, begetter, best man, better half, better half, big daddy, big sister, blended family, blood brother, blood relative, blood relation, boomer, boomerang child, boomerang child, boomerang generation, Boomerang kid, boy, best boy, boy band, boyf, boy friend, boyhood, boyishness, boy orator of the platte, boy racer, boy Scout, boy Scout of America, boy wonder, boy zone, boyo, bride gift, bridal gown, bridal party, bridal shower, bridal bonnet, bridal suit, bride price, bride-to-be, bridegroom, bridesmaid, bro, bros, brother, brotherhood, brother-in-law, big brother, half brother, brothers, full brother, blood brother, blood brotherhood, brother can you be spare a dime, brother-german, brother-in-law, brother-in-arms, brotherhood, bucker, buster, chap, chick, child, child abuse, child allowance, child bearing, child benefit,child birth, child care, child development, childe, child endowment, child guidance, childhood, childishness, child labor, childless, childlessness, child neglect, child progidy, poster child, second childhood, childishness, child seat, child support also maintenance, second childhood, childishness, young child, child Lin, Childminder, Childnessless, Chrisom child, Small/little child, A spoiled child, children, Children's Crusade, Children in need, Children's laureate, Children home, Children in need, childrens'-wear, dependent children, Family child care home, Homeless children and youths, clan, Close relative, cognate, Cousin brother, Country cousin, Cousinage, Cousin-german, Cross cousin, first cousin, full cousin, kissing cousin, Parallel cousin, Second cousin, Cousin sister, Crack baby, Third cousin,consanguinity, couple, cousin, cousin brother, Country cousin, Cousinage, Cousin-german, Cross cousin, first cousin, full cousin, kissing cousin, Parallel cousin, Second cousin, Cousin sister, Crack baby, Third cousin, dad, dada, daddy, Dad bod, Dad dancing, Dad joke, Daddy long-legs, Daddy's girl, Dadrock, damsel, damosel, daughter, Daughter-in-law, Demoiselle, descendant, descendent, Unilateral descent, distant relative, sugar daddy, elder brother, elder sister, elder statesman, Enation, ex, father, family, Family archives, Family business, Family child care home, Family circle, family clinic, family court, family doctor, Family income, support, Family leave, family lifecycle, family man, family name, Family planning, Homeless children and youths, clan, Close relative, Consanguinity, couple, cousin cousin brother, country cousin, Cousinage, Cross cousin, first cousin, full cousin, Kissing cousin, Parallel cousin, second cousin, cousin sister, Crack baby, Third cousin, dad, daddy, Dad bod, dad dancing, Dad joke, Daddy long-legs, daddy 's girl, Dadrock, damsel, Damosel, daughter, Daughter-in-law, Demoiselle, Descendent, Unilateral descent, distant relative, sugar daddy, Dude, Effeminate, Elder brother, elder sister, ex, father, family, Family allowance, family archives, Family business, Family circle, family clinic, family cort, Family doctor, family leave, Family income support, family man, family name, Family planning, Family practice, family room, Family size, family tree, family unit, family values, Forty-second cousin, father, fathers, Baby father, Father Brown, Father of the chapel, Father Christmas , City Father, Father confessor, Father's Day, Fathered: fathering, Gor father, fatherhood, Father of the House, Forefather, Foster father, Founding Father, Holy Father, Housr father, Founding Father, God father, Fathering, Father image, Father-in-law, Fatherland, Fatherlessness, Fatherliness, The father of something, Father of the chapel, Father of the House, Father time, Fathers 4 Justuce, a foster parent, From

father to son, Father knows best;

2.Fe'llar harakat ma'nosini bildiruvchi so'zlardir. Grammatikada harakat tushunchasi juda keng bo'lib, u uhlamoq, yotmoq, turmoq kabi fe'llar ifodalaydigan holatlarni, qorqmoq, cho'chimoq, zavqlanmoq, qadrlanmoq, o'smoq kabi fe'llar bildiradigan biologik prosesslarni va shu kabi hodisalarni o'z ichiga oladi. Bulardan har birining o'ziga hos xususiy tomonlari bo'lishi bilan birga, ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan tomoni ham bor, ya'ni bularning hammasi zamon bilan bog'liq holda yuz beruvchi hodisa hisoblanadi[1.385].

O'zbek tilida: tug'moq, emizmoq, yo'rgaklamoq, ovqatlantirmoq, uhlatmoq, tarbiyalamoq, o'qitmoq, yuvintirmoq, kiyintirmoq, dazmollamoq, erkalamoq, qo'llab-quvvatlamoq, ta'minlamoq, boshqarmoq, g'amho'rlik qilmoq, sog'inmoq, sevmoq, mehr bermoq, mehr ko'rsatmoq, yuvintirib-kiyintirmoq, qayg'urmoq, to'g'atmoq, to'g'atmaslik, ko'rgani bormoq, istab turmoq, izlamoq, yo'qlamoq, tashrif buyurmoq, dastruxon atrofida yig'ilmoq, bayram qilmoq, bayramni birga nishonlamoq, sirlashmoq, qalbidagini aytmoq, murosaga keltirmoq, urishmoq, gap talashmoq, yuzko'rmas bo'lib ketmoq, ajralmoq, haqoratlamoq, ho'rlamoq, nafratlanmoq, qarz bermoq, qarz bermaslik, aldamoq

Ingliz tilida: give birth, to nurse, blanket, feed, cradle, bring up, teach, bathe, dress, iron, caress, support, provide, manage, care for, miss , to love, to give affection, to show affection, to wash and dress, to worry, to ignore, to visit, to wait, to look for, to lose, to visit, to gather around the table, to celebrate, to celebrate the holiday together, to confide, to express one's heart, to compromise, to fight, to argue, to disappear, to break up, to insult, to snort, to hate, to lend, not to lend, to cheat; agnate, baby, babysit, beget, barrow boy, bring up a child, Raise a child, consanguine, descent, foster Descend, Engender, father;

3.Sifat kategoriyasidagi so'zlar biror predmet voqea hodisa va holatning belgi xususiyatlarini (ya'ni rang-tusini, hajmini, shaklini, harakter-hossa-hususiyatlarini, vaznini, mazasini) ifodalash uchun hizmat qiladi[1.278].

O'zbek tilida: quda-andali, o'gay, farzandli, farzandsiz, befarzand, farzandtalab, bolasiz, bolali, tug'ishgan, tug'ishmagan, tutingan, tutinmagan, tug'ma, tarbiyaviy, tarbiyali, tarbiyasiz, mehmondo'st, shirinsuhan, tilishirin, jahldor, arazchan, mehrli, bemehr, mehrsiz, yuragi-tor, yuragi keng, oqibatli, oqibatsiz, o'qimishli, o'qimishsiz, ziyoli, namunali, namunasiz, iqtidorli, iqtidorsiz, harakatchan, yalqov, harakatchan, talabchan, kechiruvchan, kechirmaydigan, harakterli, haraktersiz, boy, kambag'al, o'ziga to'q, samimiy, puldor, pulsiz, obro'li, obro'siz, samimiy, nosamimiy, kibrli, kibrsiz, imonli, imonsiz, e'tiqodli, e'tiqodsiz, qudratli, qudratsiz, sahiy, ochko'z, kuykanak,

Ingliz tilida: adult, adulterine, Adult like, Affinal, Affine, Agnate, Agnatic, Ancestral, Antecedent, Ascendant, Baby, Babyish, boyish, boyishness, boylike, boy's own, old boy, bridal, brotherlike, brotherly, child-centred, child-free, childish, childlike, child neglect, child progidy, childish, childlike, childly,childless, childproof, a gifted child, naughty child, problem child, Street child/ children, Street child/ children, young child, cousinly, daughterly, Descendant, Effeminate, elder, Elder/older/younger brother, Little/kid brother, Elderly, Family-friendly, Extended family, the whole family, A large/small family, the nuclear family, Close/close-knit family, familial, fatherless, fatherly, female, Feminine, foster, fraternal, fuul blooded, Girlish, female, Female child, female parent, Feminine, foster,girlie, Girlish, girly, Grand, grandfatherly, Street child/ children, Young child, cognate, Consanguine, Cousinly, daughterly, descendant, Effeminate, elder, Little/kid brother, elderly, Elder statesman, enation, Family-friendly, extended family, The whole family, A large/small family, the nuclear

family, Close/close-knit family, Familial, Fatherless, Fatherly,

5.Ravish turkumiga oid so'zlar ish-harakatning belgisini, belgining (sifat yoki ravishning) belgisini va ba'zan predmet belgisini bildiradi[1.528]. Ravish ish harakatlarni belgisini bajarganda, bajarilish prosessini, holatini, paytini, o'rnini ko'rsatadi[1.528].

O'zbek tilida: o'g'il bolalardek, o'gilbolalarcha, bolalarcha, amakivachalarcha; ulug'vor, amakivachchalik

Ingliz tilida: boylike, boyishly, childishly, cousinly, girlish, girlishly, grandly, cousinly;

Frazeoema:

O'zbek tilida: qo'li uzun, qo'li kalta

Ingliz tilida predlogli frazeologik birliklar: blood is thicker than water[17.1]-means that family relationships are stronger than any other kind of relationship; aclose-knit family[17.2]-refers to a family that is very close and supportive of each other; cut from the same cloth[17.1]-describes people who are similar in personality or behavior; like father, like son / like mother, like daughter[17.2]-means that a child is very similar to their parent in personality or behavior; achip off the old block[17.5]-refers to achild who is very similar to their parent in personality or behavior; the apple doesn't fall far from the tree[17.2]-means that a child is very similar to their parent in personality or behavior; to run in the family[17.4]-means that a trait or characteristic is common among family members; sibling rivalry[17.6]-refers to the competition or jealousy that can exist between siblings; to take after someone[17.8]-means that a child is similar to a parent or relative in some way; black sheep[17.5]-refers to a family member who is considered a disappointment or an outcast; to keep it in the family[17.6]-means to keep something within the family, such as private information or to keep a family business or tradition going; to follow in someone's footsteps[17.3]-means to pursue a similar career or life path as a parent or mentor; born with a silver spoon in one's mouth[17.6]-means to be born into a wealthy and privileged family; (born) out of Wedlock[18.2]- illegitimate, born to unmarried parents; accident Of Birth[18.5]- luck in something due to family good fortune; like Taking Candy from a Baby[18.3]- very easy; It takes a whole village to bring up a child-for a good upbringing, a child should have positive and nurturing interaction with people outside immediate family as well; run in the Family[18.6]- Be inherited (as a trait) by multiple members of a family; (Having a) Bun in the Oven[18.8]- pregnant; expecting a baby; throw the Baby Out with the Bath Water[18.9]- eliminate something good while discarding the bad parts of something; up the Duff[18.6]- pregnant; babe In The Woods[18.6]- an innocent, naive, or inexperienced person in a dangerous or challenging situation; babe In Arms[18.5]- a very young child, an infant, or a person who is very inexperienced in a certain situation; like a Kid in a Candy Store[18.7]- to be very excited and enthusiastic about the selection of possible choices; often overwhelmed with joy; at One's Mother's knee[18.9]- learning something from a very young age under the guidance of one's mother;

He's achip off the old block, just as stubborn and determined as his father.

7.Sonli frazeologik birliklar: Giving your son a skill is better than giving him one thousand pieces of gold- a Chinese proverb. Give your children skills. Skill will not only help them earn a living but also keep them meaningfully engaged. Bequeathed money is also helpful, but it can go away, and then they'll have nothing to fall back on. Moreover, money without skill won't keep them meaningfully engaged, which can lead to problems of its own; Married couples tell each other a thousand things without speech- married couples can understand what their partner wants to say through non-verbal communication such as mood, expression, and habits; First thrive and then wive- since financial distress can wreck a marriage, one should marry only after getting financially stable; born on The Wrong Side of the Blanket[18.12]-born to parents who

are not legally married; illegitimate birth; chip off the Old Block[18.96]- someone who resembles their parent in appearance or behavior; be Tied to (One's) Mother's Apron Strings[18.63]- to be overly dependent on one's mother;

Iqtiboslar / Сноски / References

1.Abduraxmonov G.A. Shoabduraxmonov Sh.Sh., Hojiyev A.P. O'zbek tili grammatikasi. "Fan" nashriyoti. -T. 1975. B.129
2.Sayfullyeva R. Mengliyev B. Boqiyeva G. Qurbonova M. Yunusova Z. Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T., 2009
3.Воркачёв С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. - М.: ИТДГК "Гнозис", 2004. - 236 с.
4.Гачев Г. Д. Ментальности народов мира - М., 2003. - С. 33.
5.Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. - М., 1990. - С. 62.
6.Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. - М.: ИТГДК "Гнозис", 2002. - 284 с.
7.Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. - М.: Гнозис, 2004. - 390 с.
8.Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие / В.А. Маслова. - 2-е изд., испр. - М.: Флинта: Наука, 2006. - 296 с.
9.Потебня Д. М. Образ мира в слове писателя. - Санкт-Петербург, 1997. - С. 67.
10.Степанов Ю.С.Константы.Словарь русской культуры.-М,1997.
11.Уорф Б. Л. Лингвистика и логика // Новое в лингвистике. - М., 1980. - С. 183
12.Юсупов У.К.Теоретический основы сопоставительной лингвистики.-Т.:Фан, 2007.
13.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ-харфи.214
14.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. О-харфи.214
15.W. Humboldt "Language and Philosophy of Culture". M., 1985. p. 168
16.Ipsen G. Der Alte Orient unt die Indogermanen. Festschrift fur W.Streitberg. Heidelberg, 1924. ... 30-45
17.https://www.englishradar.com/english-vocabulary/family
18.https://7esl.com/idioms-about-family

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

TA'LIMSHUNOSLIK

Ubaydullayeva Maftuna
PhD, dotsent,
Samarqand davlat universiteti,
Samarqand, O'zbekiston
maftunaubaydullayeva08@gmail.com

"ALPOMISH" DOSTONINI O?QITISHDA TALABALARNI FAOLLASHTIRISH YO'LLARI

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o?quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri: shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi. Ushbu maqolamizda maktab darsligida berilgan "Alpomish" dostoni matnini tahlil qilish usullariga alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: lingvistik sharh, tarixiy-milliy sharh, tarixiy-adabiy sharh, to'ra, qalin puli, doston, tahlil.

Ubaydullayeva Maftuna
PhD, Associate Professor
Samarkand State University,
Samarkand, Uzbekistan
maftunaubaydullayeva08@gmail.com

WAYS TO ACTIVATE STUDENTS WHEN TEACHING THE EPIC "ALPOMISH"

ABSTRACT

Nowadays, interest in the application of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process, attention is gaining

strength day by day. One of the reasons for this: until then, in traditional education, students are taught to acquire only ready-made knowledge, while modern technologies teach them to search for the knowledge they are acquiring, independently study and analyze, and even draw conclusions themselves. In this process, the teacher creates conditions for the development, formation, acquisition and upbringing of an individual, and at the same time performs the function of stewardship, orientation. In the process of education, the student becomes the main figure. In this article, a special mention is made of the methods of analyzing the text of the epic "Alpomish", which was given in the school textbook.

Keywords: linguistic review, historical-national review, historical-literary review, noble man, money, epic, analysis.

Убайдуллаева Мафтуна
PhD, доцент
Самаркандский государственный университет,
Самарканд, Узбекистан
maftunaubaydullayeva08@gmail.com

СПОСОБЫ АКТИВИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ В ОБУЧЕНИИ ЭПОСА "АЛПОМИШ"

АННОТАЦИЯ

В настоящее время с каждым днем растет интерес, внимание к применению в образовательном процессе интерактивных методов, инновационных технологий, педагогических и информационных технологий. Одна из причин, почему это так: в то время как до сих пор в традиционном образовании студентов учили приобретать только готовые знания, современные технологии учат их самостоятельно искать приобретаемые знания, самостоятельно изучать и анализировать их, даже делать выводы самостоятельно. Педагог создает в этом процессе условия для развития, формирования, получения знаний и воспитания личности и одновременно выполняет управленческую, направляющую функцию. В процессе обучения ученик становится ключевой фигурой. В этой статье мы отдельно остановимся на методах анализа текста эпоса "Алпомыш", приведенных в школьном учебнике.

Ключевые слова: лингвистический обзор, историко-национальный обзор, историко-литературный обзор, тора, деньги, эпос, анализ.

Alpomish dostoni sharq xalqlarining uzoq o'tmishi tarixi, turmushi, orzu - armonlarining badiiy ifodasidir. Shu boisdan dostonning tili boy, sodda, jozibali va ravondir. Unda tushunilmaydigan so'zlar u qadar ko'p emas.Lekin bu asarda xalq donishmandligining ifodasi bo'lmish maqollar, tasviriy vositalar va mubolag'alardan keng foydalanilgan, o'zbek xalqining qadimiy urf - odatlari, an'analari go'zal badiiy vositalar bilan tasvirlangan. Agar o'qituvchi asarni sharhlash orqali o'quvchilarga ana shularni yetkazsa, ilm toliblari o'quv materialidan to'liq xabardor bo'ladilar. Tajribali o'qituvchilarning fikricha, sharhlab o'qish orqali, biror bir asar matnini izohlash jarayonida o'quvchilar notanish so'z ma'nosi bilan, ayrim so'zlarning ko'chma ma'nosi yoki bir so'zning bir necha xil ma'nolari bilan tanishadilar. Sharhlab o'qitish usuli quyidagicha amalga oshiriladi.

1.Lingvistik sharh. Tushunilishi qiyin so'zlar, ma'nosi notanish va noaniq so'zlar izohi. Sharhning bu turini quyidagi so'zlar qamrab oladi: arxaik so'zlar, tarixiy so'zlar, dialektizm, arab-fors so'zlari izohi. So'zlarni shu tarzda izohlash uning qaysi tilga mansubligi haqida

ham ma'lumot beradi.

2.Tarixiy - milliy sharh. Bu xil sharhda qadimiy milliy urf -odatlar,an'analar,udumlar bilan bog'liq bo'lgan so'zlar izohlanadi.

3.Tarixiy - adabiy sharh. Bunda adabiy asarlardagi tarixiy davr bilan bog'liq so'zlar izohlanadi. Bundan tashqari asarlarni sharhlashda yana quyidagi turkum so'zlar izohi bo'lishi mumkin:

- jo'g'rofik joy nomlari;
- badiiy asarlardagi tarixiy shaxslar. Ular haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar;
- xalq maqollari, iboralar va tasviriy vositalar;
- qahramonlarning ismi, tashqi qiyofasi, kiyim - boshi, buyumlari;
- son bilan ifodalangan so'z va iboralar va hakozolar.

Sharhlab o'qitishda dastlab o'qituvchi dostondagi ayrim so'zlarni quyidagicha izohlaydi: muzofot - oblast, viloyat; qorsak - ayyor, tulki; alp - bahodir, polvon, qahramon; emikdosh - sut emishgan aka, opa; tal'at - yuz, bet, husn, ko'rinish, go'zallik; sadoq - o'qdon; zakot - soliq.

So'ng u:

Ostingda irg'iydi bu arg'umoqing.
Egaring qoshida oltin sadog'ing.
Borganda tegadi bodom qovog'ing[1].

degan satrlardaqovoq sadoqqa, kipriklar o'qqao'xshatilishini ko'rsatadi.

"Alpomish" dostonidagi izohtalab so'zlar jumlasiga sheva bilan bog'liq so'zlar ham kiradi. Ular asosan Samarqand viloyatining Bulung'ur, Jomboy nohiyalari, Jizzax viloyatining G'allaorol, Baxmal nohiyalarida yashovchi o'zbeklar tiliga xosdir. Ayrim o'quvchilar bu so'zlarning ma'nosini tushunmasliklari mumkin. Shuning uchun ularni quyidagicha sharhlash lozim: bo'ymi - bo'lmasmi; jo'n o'tirsang - jim, tek o'tirsang; jiyarman - yig'arman; tuyildi - tuguldi; uy dema - unday dema; chechinib - yechinib; checha - yanga, kelin - oyi; ulim - o'g'lim; kay - keyin; tushmas - tushunmas. "Alpomish" asarini sharhlashda o'zbek xalqining qadimiy urf - odatlarini aks ettirgan, qurol - aslaha, soliq turlarini ifodalovchi so'zlarga duch kelinadi. Masalan, parli yoy - uzoq masafadagi ov yoki dushmanni halok qilish uchun mo'ljallangan qush pati o'rnatilgan o'qli yoy.

Yiqolmasang, to'ra, navbat tilayin,
Erkak libosini o'zim kiyayin [2].

Ushbu baytda qo'llangan yiqolmasang so'zi adabiy tilda yiqita olmasang tarzida qo'llanadi. Bu misrada yiqita olmasang so'zining sheva varianti bo'lib kelgan. Misrada qo'llangan to'ra so'zi O'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha izohlangan. 1.To'ra - yuqori tabaqaga mansub kishi; zodagan, oqsuyak. 2.To'ra xonlar davrida va chor Rossiyasi davrida Turkistonda katta amaldor, hokim. 3.To'ra - hurmat yuzasidan yoki ulug'lab, kishilarning nomiga, unvoniga, mansabiga, shuningdek, ko'chma ma'noda ba'zi narsalarni bildiruvchi so'zlarga qo'shib ishlatiladigan so'z. Bu baytda Barchinoy Alpomishga nisbatan to'ra so'zini ishlatib, uning yuqori tabaqaga mansub kishi, zodagon oilaning vakili ekanligiga ishora qilgan.

Qalin bergan mening qancha qo'yim bor,
O'ylasam ko'nglimda qancha vayim bor[3].

Parchasida o'zbeklarning qadimgi urf - odatlaridan biri qalin berish udumi o'z aksini topgan. Dostonda o'zbek xalqining to'y marosimlari, udumlari mukammal bayon etilgan. Chunonchi, nikoh o'qish marosimi, chimildiq tutish, chimildiqqa kuyov kirishidan oldin xotinlarning "kampir o'ldi", "it irillar" rasmlari, kuyovnavkarlar oldiga qo'y to'shini pishirib qo'yish, ularga sarpolar tarqatish kabi udumlar juda chiroyli tasvirlangan. Shuningdek, dostonda kelinni kigizga solib ko'tarish, "soch siypatar", "qo'l ushlatar", "kuyov tovoq", "kuyov uloq" kabi udumlar, to'yda aytiladigan "yor - yor"lardan namunalar berilganki, ular orqali yoshlar ajdodlarimiz rasm - rusumlaridan xabardor

bo'ladilar. Bu urf - odat va udumlarning ko'pi hozir ham xalq orasida saqlanib qolgan. Ularga beriladigan izohlar o'quvchilar tomonidan o'rganilishi muhim ahamiyatga ega.

Asardagi urug' va elatlar nomini ifodalovchi so'zlarni izohlash ham zarur. Jumladan, qo'ng'irot so'zini olib qaraylik. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi qo'ng'ir ot, yoki ko'ng - qo'ng'ir, - g'ir esa uchar ot degani. Qo'ng'irot o'zbek qabilalaridan biri bo'lib, qabila ahli X asrdan boshlab O'rta Osiyoga ko'chib kelgan va turli tomonga tarqalgan. XVI - XIX asrlarda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida tarqoq holda yashagan. "Alpomish" dostonida bu qabila haqida anchagina ma'lumot berilgan. Qalmoqlar esa qadim zamonlardan Orol dengizi bo'ylarida ko'chmanchi bo'lib yashaganlar va chorvachilik bilan tirikchilik qilganlar.

Biy qabilasi ham turkiy qabila bo'lib, uning nomi urug' oqsoqollari nomiga biy so'zi qo'shib aytilishidan kelib chiqqan. Dostonda bir necha geografik nomlar ham borki, ularning ayrimlari hozir ham mavjud. Lekin ba'zilari o'zgarib ketgan.

Qo'ng'irot - Amudaryoning chap qirg'ogida joylashgan qishloq.Shuningdek, Andijon viloyatidagi, Xorazm viloyatining Urganch, Yangiariq nohiyalariga qarashli qishloqlar nomi.

Bobotog' - Termiz shahrining shimoliy qismida joylashgan qishloq.

Boysun - Surxandaryo viloyatidagi tumanlardan biri.

Ashtarxon - Astraxon. Qalmoq eliga aloqador joy nomlari quyidagilar:

Qalmaqon - Shofirkon tumaniga qarashli qishloq.

Qalmoqlar - Oxunboboyev tumanidagi qishloq.

Qalmoq - Quva tumanidagi qishloq.

Qalmoqqir - Toshkent viloyatidagi joy nomlari.

Bu joy nomlarining saqlanib qolganligining boisi qalmoqlarning ko'chmanchi bo'lib yashaganliklari, keyinchalik o'troq bo'lib qolganliklaridir. Shu tufayli qalmoqlar yashagan joylar ularning nomi bilan atalgan. Dostondagi hozir saqlanmagan yoki o'zgarib ketgan joy nomlari (jumladan, Chilbir cho'li, Oyna ko'li, Toychi viloyati, Asqar tog'i kabilar) ayrim tog', ko'l, viloyatning qadimiy nomi bo'lishi yoki ular baxshilar tomonidan topib kuylanganligi ehtimoldan holi emas. Fozil baxshi kuylagan "Alpomish" dostonida tarixiy shaxslarning nomlari uchraydi. Binobarin, dostonchilikda tarixiy voqea va hodisalar bayon etilgan va aniq tarixiy shaxslar ishtirok etgan asarlar ham yaratilgan. Masalan: "To'lg'onoy", "Namoz", "Matkarim palvon", "Jizzax qo'zg'oloni", "Ochil dov" kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Ma'lumki og'zaki adabiyotga xos bo'lgan maqol, mubolag'a va xalq iboralari dostonlarda ko'p uchraydi. Buni "Alpomish" misolida ham ko'rish mumkin.

Maqollardan namunalar:

Ot chopsa gumburlar tog'ning darasi,
Urushda bilinar mardning sarasi.
Sozandalar sozin chertar qo'l bilan,
Yomon odam kuydiradi til bilan.
Kuchuk bosmas yo'lbars - sherning izini,
Esi bor biladi gapning tuzini[4].

Mubolag'alardan namunalar:

Tikilsam quriydi daryoning guli,
Na'ra tortsam qo'rg'onning timi.
Odam tushmas buning aytgan tiliga,
Besh yuz quloch arqon yetmas b liga.
Oh ursa olamni buzar tovushi,
To'qson molning terisidan kovushi,
To'qson norning go'shti bo'lmas nahori,

Har iziga ketar ancha bahori.
Olmish qarich olachadan qalpog'i,
To'qson qo'yning terisidan telpagi,
To'rt yuz to'qson quloch qo'lda hassasi,
Sarhavuzday katta edi kosasi[5].

Shuningdek, asarda "bu elda sel bo'ldi mening ko'z yoshim", "guldayin tanam", "achchig'ing chillali muzlagan qishday", "jamoling o'xshaydi osmonda oyga", "qarchig'ay changalli" kabi obrazli iboralar ko'plab uchraydi.

Agar dars jarayonida bu xil maqol, mubolag'a va orazli iboralar sharhlab berilsa, dostonning g'oyaviy mazmuni oydinlashadi. Bu bilan o'quvchilarni tilimiz boyligi va go'zalligiga oshno qilgan bo'lamiz. Dostonda qahramonlarning tashqi qiyofasi mohirona aks ettirilgan. Barchinning go'zalligi " gul yuzli dilbar", "Barchin suluv","aqling olur jodu ko'zi", "zulfakdor", "gajakdor" [7]kabi o'xshatishlar bilan tasvirlanadi. Alpomishning tashqi ko'rinishi esa alp Rustamdek bahodir, Yusufdek tal'atli, "Aslim sherman, o'zim yo'lbars izlayman" tarzida bayon qilinadi. Shuningdek, dostonda to'qson qalmoq alpi "to'qson molning terisidan kovushi", "to'qson norning go'shti bo'lmas nahori", "olmish qarich olachadan qalpog'i" kabi mubolag'ali o'xshatishlar orqali tasvirlanadi.

Doston sinchiklab o'qilsa, o'zbek xalqi milliy kiyim-kechak va matolarning nomlari o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi: chakman - ustki kiyim turi; chopon - paxtalik to'n; taqya - bosh kiyim; qalpoq - bosh kiyim; tumog'i - bosh kiyim; adras - matoning nomi; kimxob - matoning nomi; kovushim - kalishim; kavush - oyoq kiyimi;choriq - oyoq kiyimining bir turi.

O'qituvchi bu so'zlarni izohlab bersa, o'tmish ajdodlarimiz kiygan va ishlatgan kiyim-kechak va matolar o'quvchilar ko'z o'ngida namoyon bo'ladi.

Iqtiboslar/Синоски/Reftrences

1.Alpomish (O'zbek xalq qahramonlik dostoni). - Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2010-yil.
2.Алпомиш; Рустамхон/ (Сўзбоши муаллифи М.Муродов). - Т.:Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
3.Husanboyeva Q. Tahlil - adabiyotni anglash yo'li. - Toshkent: Muharrir, 2013.
4.Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar. - T.: Iste'dod, 2010.
5.Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. - Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
6.Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури. -Тошкент: Шарқ, 2001.
7.Мадаев Омонилла, Собитова Тожихон. Халқ оғзаки поэтик ижоди: Академик лицейлар учун дарслик. - Т.: Шарк, 2010.

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

TARJIMASHUNOSLIK

Юлдашева Дилшода
Докторант (DSc),
Самарқанд давлат университети,
Самарканд, Ўзбекистан
dilshoda.yu@mail.ru

ЭДУАРД СЕПИР ВА УНИНГ "ТИЛ" АСАРИ ҲАҚИДА

АННОТАЦИЯ

Мақолада атоқли америкалик тилшунос, антрополог, маданиятшунос, Канада, АҚШ ва Мексика туб халқлари тилларининг бетимсол тадқиқотчиси, академик Эдуард Сепирнинг "Тил. Нутқни ўрганишга кириш" асари мазмун-мундарижаси қисқача баён қилинган. Бундан кузатилган мақсад, биринчидан ўқувчиларни олимнинг мазкур асари билан таништириш бўлса, иккинчидан ёш тадқиқотчиларга Э.Сепирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга мотивация беришдир.

Калит сўзлар: тил, маданият, тушунча ва тил, сўз формал бирлик сифатида, фонетик моделлар, тилнинг ҳаракати, фонетик қонун, тил, ирқ в а маданият, тил-коллектив санъат.

Yuldasheva Dilshoda
doctoral student (DSc),
Samarkand State University,
Samarkand, Uzbekistan
dilshoda.yu@mail.ru

ABOUT EDWARD SEPIR AND HIS WORK "LANGUAGE"

ABSTRACT

In the article, the famous American linguist, anthropologist, cultural scientist, researcher of the languages of indigenous people of Canada, USA and Mexico. Besides that the most essential task of the article is to describe Eduard Sapir's book "Language. Introduction to the study of speech". The purpose is, firstly, to enlighten students with Edward Sapir's scientific heritage, and secondly, to encourage young researchers to study the life and work of E. Sapir.

Keywords: language, culture, concept and language, word as a formal unit, phonetic models, movement of language, phonetic law, language, race and culture, language-collective art.

Юлдашева Дилшода
Докторант (DSc),
Самарқанд давлат университети,
Самарканд, Ўзбекистан
dilshoda.yu@mail.ru

ОБ ЭДУАРДЕ СЕПИРЕ И ЕГО РАБОТЕ "ЯЗЫК"

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена жизни и творчеству известного американского лингвиста, антрополога, культуролога, исследователя языков коренных народов Канады, США и Мексики, академика Эдуарда Сепира и его монографии "Язык. Введение в изучение речи". Целью этого является, во-первых, ознакомить студентов с данной работой ученого, во-вторых, побудить молодых исследователей к изучению жизни и творчества Э. Сепира.

Ключевые слова: язык, культура, понятие и язык, слово как формальная единица, фонетические модели, движение языка, фонетический закон, язык, раса и культура, языков-коллективное искусство.

I. Э.Сепир 1884-йилнинг 26 январида илгари Германия, ҳозир эса Польша таркибида бўлган Лемборк шаҳрида туғилган. Унинг ота-онаси Яков Давид ва Ева Сегал литвалик яҳудийлар бўлиб, 1889 йилда АҚШга кўчиб ўтган.

Э.Сепир 1904 йилда Колумбия университетининг бакалавриатурасини тамомлаган ва 1910 йилдан то 1925 йилгача Канада пойтахти Оттава шаҳрида геологик хизматнинг этнографик бўлимини бошқарган. 1907-1908 йилларда Колумбия университетининг штатсиз ҳодими бўлган. Пенсильвания университетида аввал стипендиант, кейин инструктор вазифаларида ишлаган ва айни пайтда чинук, вишраль, такелма, яна, пайуте каби ҳинд шевалари устида тадқиқотлар олиб бориш мақсадида дала экспедициялари ташкил қилган, олим 25 ёшида индеецларнинг такелма тилига бағишланган докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Ёш олим 1910 йилда устози Ф.Боаснинг (1858-1942) тавсияси билан Оттава шаҳридаги Миллий музейнинг геология инспекциясида антропология бўлимининг бошлиғи этиб тайинланган ва 1925 йилгача Канадада фаолият кўрсатган. Тиниб-тинчимас Эдуард бу ерда ҳам дала экспедицияси билан жиддий шуғулланган ва 1920-1921 йилларда узига жахоний шуҳрат келтирган "Language" ("Тил") китобини ёзган.

1925 йилда Э.Сепир АҚШга қайтади ва Чикаго университетида социология ҳамда антропология фанлари профессори лавозимида ишлайди, икки йилдан кейин Йель университетига ишга ўтади. Умрининг Йельда кечган даврида у тилни психология аспектида ўрганиш устида жиддий изланишлар олиб боради ва тил, маданият, шахс бир бутунни ташкил қилади, бинобарин, уларни бирга ўрганиш керак, акс ҳолда, тадқиқот натижалари нотўлиқ, бирёқлама бўлиб қолади, бу жараёнда тил хулқ-атворни ўрганишда калит вазифасини бажаради, деган қатъий фикрга келади.

Э.Сепир қатор илмий жамиятлар, Антропологик жамият президенти (1938),

АҚШ фанлар академияси аъзоси, узининг йигирма бир йиллик илмий фаолияти даврида АҚШ, Канада, Мексиканинг бир қанча халқлари тили бўйича ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган қатор монография ва илмий мақолалар ёзган, дунё тилларининг бирини "юқори", бошқасини "паст" санамаган, аксинча , уларни лисоний тенг ҳуқуқли эканини далиллар билан асослаб берган. Эдуард Сепир 1939 йилда, 55 ёшида юрак ҳуружи касаллигидан вафот этган.

Э.Сепирнинг "Тил. Нутқни ўрганишга кириш" монографиясини рус тилига таржима қилган ва унга сўз боши ёзган А.М.Сухотин (1887-1942) шундай ёзади : "Сепирнинг афзаллиги бу-унинг шахсий фазилатларидир : улкан истеъдод , оммалаштира олиш салоҳияти, тил маҳорати, янгича фикрлаш, фикр-мулоҳазаларининг ўзига ҳослиги ; унинг камчиликлари - ўсиб-улғайган илмий муҳит, нуқул далиллар тўплайдиган, уларни таснифлайдиган, нисбатан қисқа тарихий тараққиёт даврини кузатадиган, у топилган далилларни социологик далиллар нуқтаи назаридан тушунтира олмайдиган ва шу боис тилнинг мукаммал концепциясини ярата олмайдиган фаннинг камчиликларидир"(Сухотин, 1934, 20-бет).

II. Э.Сепирнинг " Тил. Нутқни ўрганишга кириш" асари 1934 йилда А.М.Сухотин таржимасида эълон қилинган. Унга С. Беливицкий сўз боши ёзган. Бундан ташқари, А.М.Сухотин "Эдуард Сепир ва унинг тилшуносликдаги ўрни" номли мақола ҳам ёзади.

Мазкур асар муаллиф сўзлари билан бошланади.Унда Э.Сепир асарнинг мақсади далиллар йиғиш билан чегараланмаслиги, балки тилнинг умумий масалалари бўйича истиқболли тадқиқотлар олиб бориш эканини таъкидлайди " менинг асосий мақсадим,- деб ёзади у, мен билган тилнинг нима эканини, унинг макон ва замонда қандай ўзгариши мумкинлигини, кишиларнинг бошқа энг муҳим қизиқишлари тафаккур муаммоси, тариҳий жараён, ирқ, маданият ва санъат билан диндай алоқаларда бўлиши мумкинлигини кўрсатиб беришдан иборат... Маънавий маданий масалалар бўйича ҳозирги машҳур адиблардан бўлган Кроче тилнинг асосий моҳиятини жуда кам кишилардан бири сифатида теран англай олди. У тилни маданият билан узвий боғлиқ эканини кўрсатиб берди. Бу чуқур фикр учун мен ундан беҳад миннатдорман" (Сепир, Язык, 4-бет).

Э.Сепирнинг ушбу китоби 11 боб, изоҳлар, тилларнинг изоҳли курсаткичидан ташкил топган.

"Кириш: тилнинг таърифи" деб аталган биринчи бобда тил биологик жихатдан мерос бўлиб ўтмайдиган маданият сифатида таърифланади, нутқ пайдо бўлишининг ундовлар ва товушга таҳлид назариясининг хато экани кўрсатиб берилади, тилнинг таърифи келтирилади, нутқнинг психологик асоси қайд этилади ,тилсиз ҳам тафаккур бўлиши мумкинми деган саволга жавоб изланади, нутқ жараёнида кузатиладиган қисқартма ва субституциялар ўрганилади, тилни умумий характерда (универсал) эканлиги асосланади.

Иккинчи бобда нутқ бирликлари элементлари, яъни товушлар нутқнинг ҳақиқий бирликлари эканлиги, сўзлар ва сўзнинг маъноли қисмлари (ўзак бирликлар , грамматик бирликлар), сўзларнинг турлари, сўз нофункционал, формал (шаклий) бирлик эканлиги, унинг мавжудлиги; гап, нутқни билишнинг психологик, иродавий ва эмоционал жиҳатлари, сўзларни ҳис этиш мумкин бўлган тон (эшитилиши) ҳақида жуда қизиқарли ва янги маълумотлар берилган.

Учинчи боб тил товушлари тадқиқига бағишланган. Унда эҳтимолий товушларнинг сони чекланмагани, артикуляция органлари (аъзолари) ва уларни нутқ товушларини ҳосил қилишдаги ўрни: ўпка, товуш пайчалари, бурун, оғиз ва унинг қисмлари ҳақида сўз юритилган. Унлилар артикуляцияси ундошларнинг

қандай ва қаерда ҳосил қилиниши, тилнинг фонетик тавсифи, сўзларнинг ҳиссий тони, товушларнинг маъноси (қиймати), фонетик қолип (модель)лар тегишли факт материаллар асосида изчил ўрганилган.

Тўртинчи бобда тилда шакл: грамматик жараёнлар, яъни формал жараёнларнинг грамматик функциялардан фарқи, бу икки нуқтаи назарнинг кесишиши, грамматик жараёнларнинг олти асосий тури, сўз тартиби метод сифатида, ўзак бирликларнинг қўшилиб кетиши; аффиксация; префикс, суффикс; инфикслар, унли ва ундошларда кечадиган ички ўзгаришлар, икки ҳисса ортиш (кўпайиш), урғу ва интонация орасидаги функционал фарқлар таҳлилга тортилган.

Бешинчи боб ҳам тилда шакл масаласига бағишланган. Бироқ бу ерда грамматик тушунчалар ҳақида гап боради. Булар инглизча типик гап таҳлили, тушунча турларини шу тил асосида кўрсатиб бериш, мантиқсиз (алогик) тушунчаларни ифодалашнинг изчил эмаслиги, мазкур гапни бошқа тилларда ифодалаш усуллари, муҳим ва муҳум бўлмаган тушунчалар, муҳим релакцион (нисбий) тушунчаларни нисбатан аниқ (конкрет) иккиламчи релакцион тушунчалар билан аралашиб кетиши, шакл шакл учун; тил тушунчалари таснифи : асосий ёки конкрет, деривацион, конкрет-релацион, соф-релацион тушунчалар; тушунчалар бу турларининг бошқаларига ўтишида кузатиладиган тенденция; турли грамматик тизимларда ифодаланадиган категориялар батартиб кетма-кетлик ва урғу гап тузилишининг асосий тамойиллари сифатида; мослашув; сўз туркумлари ; уларни мутлақ (ҳаммага манзур) таснифини яратишнинг имкони йўқлиги; от ва феъл ўрганилган.

Тил қурилиши (структураси) турлари олтинчи бобда қуйидаги мавзулар негизида ўрганилган: тилларни таснифлаш мумкинлиги; таснифлаш билан боғлиқ қийинчиликлар; расмийлашган ва расмийлашмаган тиллар мисолида таснифлашнинг нотўғри эканлиги, формал жараёнлардан фойдаланиш асосида таснифлашнинг ноқулайлиги, синтезлаш бўйича тасниф, "флективлик" ва "аглютинативлик", фузия ва рамзлаштириш (символизация) тил техникасини қўринишлари сифатида таклиф қилинаетган уч хил тушунчанинг у ёки бу турини ифодалаш бўйича, устувор техника бўйича, синтезлаш даражаси бўйича тасниф; тўрт асосий концептуал тур ҳақида батафсил маълумот берилган.

Еттинчи бобнинг предмети этиб тил тариҳий маҳсулот эканлиги ва тил ҳаракати олинган. Аксарияти янгилик сифатида талқин қилиш мумкин бўлган қуйидаги мавзулар таҳлилга тортилган: тилнинг ўзгарувчанлиги, тилда индивидуал ва диалектал тафовутлар, замондаги тафовутлар ёки "ҳаракат", диалектлар қандай пайдо бўлади, тил оилалари, тил ҳаракати йўналиши ёки "четга чиқиш", бир инглизча мисолда кўрсатиб берилган тенденциялар, шакллар қўлланишидаги иккиланишлар тил ҳаракатланаётганининг белги (симптом) сифатида , инглиз тилида тафовутларни йўқотиш тенденциялари, келишик унсурларининг сусайиши, гапда турғун позицияни эгаллашга мойиллик, сўзнинг ўзгармаслик томон ҳаракати.

Саккизинчи бобда тилнинг тариҳий маҳсулот эканлиги изоҳланиб, фонетик қонун қуйидаги тартибда ўрганилган: қардош тилларда лисоний ҳаракатнинг параллел(ёнма-ён) кечиши, фонетик қонунни айрим инглизча ва немисча унли ва ундошлар тарихи мисолида кўрсатиб бериш; фонетик қонуннинг мунтазамлиги, товушларнинг фонетик қолипи (модел)ни бузмасдан алмашиниши, фонетик ҳаракат табиатини тушунтириш қийин эканлиги, фонетик қоидалар таъсирида юзага келадиган номунтазамликка барҳам берувчи аналогига кўра бирхиллашиш, фонетик ўзгаришлар таъсирида юзага келадиган янги морфологик хусусиятлар.

Тўққизинчи бобда "тиллар бир бирига қандай таъсир қилади" деб номланган. Унда қуйидаги масалалар тадқиқот объекти қилиб олинган: тилга таъсир-маданий

алоқа натижаси, сўз ўзлаштириш, сўз ўзлаштиришга қаршилик, ўзлашган сўзларни фонетик жихатдан мувофиқлаштириш, ёнма-ён жойлашган тилларни ўзаро фонетик таъсири, морфологик ўзлашма, морфологик ўхшашлик генетик алоқа сарҳити сифатида.

Ўнинчи боб объекти қилиб тил, ирқ ва маданият масалалари олинган: лисоний, ирқий ва маданий гуруҳлар ўзаро мос бўлиши мумкинлиги ҳақида тасаввур, ирқ ва тил орасидаги зарурий мосликнинг йўқлиги, маданий ва лисоний чегараларнинг бир бирига айнан ўхшаш эмаслиги, тил, ирқ ва маданият чегараларининг мос бўлишини соф психологик сабаблар билан эмас, балки тариҳий сабаблар билан изоҳлаш; тил кенг маънодаги маданиятни "акс эттирмайди".

Ниҳоят, ўн биринчи бобда тил ва адабиёт масалалари муҳокама этилади: тил адабиётнинг материали ёки воситаси сифатида, адабиёт умумлашма тил планида ҳаракатланиши ёки хос лисоний шартларнинг ажралмас қисми бўлиши мумкин. Тил жамоавий санъат сифатида, ҳар бир тилга эҳтиёж сабабли хос эстетик устуворлик ёки чекланишлар, услубни мазкур тилга хос ҳусусиятлари, шеър тузилишининг эса фонетик жиҳатдан ривожланганлиги (динамикаси) билан шартланганлиги.

III. Э.Сепирнинг асарлари билан танишиш унинг фан тараққиётига қўшган энг муҳим ҳиссалари қуйидаги тармоқларга тегишли эканлигини кўрсатади:

- лингвистик типология;
- фонология;
- антропология;
- психолингвистика;
- культурология;
- социолингвистика;
- Канада, АҚШ ва Мексика ерли халқлари тилларининг келиб чиқиши бўйича қатор фараз (гипотеза)лар;
- ҳозир Сепир-Уорф номи билан машҳур бўлиб кетган лингвистик нисбийлик гипотезасига яқин айрим ғояларни ишлаб чиқиши ва бошқалар;

IV. Э.Сепирнинг номи бутун дунёга машҳур бўлиб кетган, аммо унинг номи ҳам асарлари ҳам ўзбекистонлик филологларга деярли маълум эмас. Унинг энг машҳур асарлари бошқа тилларга, жумладан рус тилига таржима қилинган. Булар қуйидагилардир:

1.Эдуард Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологи. -М.: Прогресс: Универ1993. -656 с.

2.Эдуард Сепир. Статус лингвистики как науки; Грамматист и его язык/ Язык как образ мира. -м. АСТ, terra fantastica, 2003.-с 127-138

V. Э.Сепирнинг асосий асарлари:

Sapir E. Yana texts - Berkeley, 1910. - 235 p.

Sapir E. The problem of noun incorporation in American languages //Amer. anthropologist. - Menasha, 1911. - Vol. 13 (N.S.). - P. 250-282.

Sapir E. Language and environment // Ibid. - N 14 (N.S.). - P. 226-242. Sapir E. Abnormal types of speech in Nootka. - Ottawa, 1915. - 22 p.

Sapir E. Time perspective in aboriginal American culture: A study in method. - Ottawa, 1916. - 11, 87 p.

Sapir E. Language. - N.Y.: Harcourt, Brace a. co., 1921. - VII, 258 p. Sapir E. Culture, genuine and spurious // Amer. j. of sociology. - Chicago, 1924a. - Vol.29. - P. 401 - 429.

Sapir E. The grammarian and his language // Amer. Mercury. - N.Y., 1924b. - N 1. - P.149-155.

Sapir E. Sound patterns in language // Language. - Baltimore, 1925. - Vol. 1. - P. 17-51. Sapir E. Anthropology and sociology // The social sciences and their interrelations. - Boston, 1927a. - P.97 -113.

Sapir E. Speech as a personality trait // Amer. j. of sociology. - Chicago, 1927b. - Vol. 32. - P. 892-905.

Sapir E. The unconscious patterning of behavior in society // The unconscious: A symposium. - N.Y., 1927c. - P. 114 -142. Sapir E. Central and North American languages //Encyclopaedia Britannica. - 14th ed. - L.; N.Y., 1929a. - Vol. 5. - P. 138-141.

Sapir E. Male and female forms of speech inYana // Donum natalicium schrijnen. - Nijmegen; Utrecht, 1929b. - P. 79-85; Classics in linguistics. - N.Y., 1967. - P. 315 - 324.

Sapir E. The status of linguistics as a science // Language. - Baltimore, 1929c. - Vol.5. - P. 207-214. Sapir E. A study in phonetic symbolism // J. of experimental psychology. - Lancaster, 1929d. - Vol. 12. - P.225-239.

Sapir E. Totality. - Baltimore, 1930. - 28 p. Sapir E. Communication // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y., 1931a. - Vol. 4. - P. 78-81.

Sapir E. Custom // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y., 1931b. - Vol.4. - P. 658-662. Sapir E. Dialect // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y., 1931c. - Vol. 5. - P. 123-126.

Sapir E. Language // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y., 1933a. - Vol. 9. - P.155-169. 100

Sapir E. La realit? psychologique des phon?mes // J. de psychologie normale et pathologique. - P., 1933b. - Vol.30. - P. 247-265.

Sapir E. Personality // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y. - 1934a. - Vol.12. - P.85-87.

Sapir E. Symbolism // Encyclopaedia of the social sciences. - N.Y., 1934b. - Vol. 14. - P. 492-495.

Sapir E. Internal linguistic evidence suggestive of the Northern origin of the Navaho // Amer. anthropologist. - Menasha, 1936. - Vol.38. - P.224-235.

Sapir E. The relation of American Indian linguistics to general linguistics // Southwestern j. of anthropology. - Albuquerque, 1947. - Vol.3. - P. 1-4.

Sapir E. The collected works / Ed. board: Sapir Ph. (ed.-in-chief) et al. - Berlin; N.Y.: de Gruyter, 1988. - Vol. 1.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.Language. An introduction to the study of speech by Eduard Sapir/-N.Y. : Harcourt, Brace a.co.,1921.-VII, 258p
2.Опарин Э.О. Эдвард Сепир. Текст научной работы.https// cyberleninka.ru.edwardsapir.
3.Сепир Эдуард. Язык. Введение в изучение речи. Перевод с английского, примечания и вводная статья А.М.Сухотина. Предисловие С.Я. Белевицкого. - М.:Гос. Социально-экономическое изд-во.1934.
4.Сепир Эдуард. Лингвист и антрополог//www.Google.com
5.Сепир Эдуард. Статус лингвистики как наука. Philology.ru
6.Сепир Эдуард. Язык. Введение в изучение речи.URSS.ru

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Ruzimurodova Fariza
doktorant
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston
farizaruzimurodova@gmail.com

BADIIY TARJIMADA DEKONSTRUKSIYA

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy tajimada dekonstruksiyaning ahamiyati, dekonstruktiv tarjimaning tillar kesimidagi (o'zbek, ingliz, fransuz) qiyosiy tahlili keltirilgan. Shuningdek, dekonstruksiya hodisasi haqida batafsil ma'lumotlar va shu kungacha amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlili berilgan. Mashhur tadqiqotchi olimlar va nufuzli dekonstruksiya nazariyotchilarining fikrlariga tayangan holda, adabiy asarlardagi til, ramz va madaniy o'ziga xoslikni bildiruvchi lingvistik birliklarni qamrab oluvchi dekonstruksiyaning transformatsion imkoniyatlari o'rganildi. Qiyosiy tahlil metodi orqali tarjimalardagi yutuq va kamchiliklar o'rganib chiqildi. Tadqiqot davomida tarjimonlar asl matnning strukturaviy jihatlarini tushunishlari kerak degan xulosaga kelindi.

Keywords: dekonstruksiya, Haydegger, plyuralizm, Jak Derrida, lingvistik ekvivalent, so'z o'yini;

Ruzimurodova Fariza
doctoral student
Tashkent state University
of Uzbek Language and Literature
named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan
farizaruzimurodova@gmail.com

DECONSTRUCTION IN LITERARY TRANSLATION

ABSTRACT

In this article, the importance of deconstruction in literary translation, a comparative analysis of deconstructive translation in terms of languages (Uzbek, English, French) is presented. It also provides detailed information about the phenomenon of deconstruction and an analysis of the research carried out to date. Relying on the opinions of famous research scientists and influential deconstruction theorists, the transformative possibilities of deconstruction covering linguistic units representing language, symbols and cultural

identity in literary works were explored. Through the method of comparative analysis, achievements and shortcomings of translations were studied. The study concluded that translators need to understand the structural aspects of the original text.

Keywords: deconstruction, Heidegger, pluralism, Jacques Derrida, linguistic equivalent, word game;

Рузимуродова Фариза
докторант
Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.
Ташкент, Узбекистан.
farizaruzimurodova@gmail.com

ДЕКОНСТРУКЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена важность деконструкции в художественном производстве, сравнительный анализ деконструктивного перевода с точки зрения языков (узбекский, английский, французский). Также представлена подробная информация о явлении деконструкции и анализ исследований, проведенных на сегодняшний день. Опираясь на мнения известных ученых-исследователей и влиятельных теоретиков деконструкции, были исследованы преобразующие возможности деконструкции, охватывающие языковые единицы, репрезентирующие язык, символы и культурную идентичность в литературных произведениях. Методом сравнительного анализа изучены достижения и недостатки переводов. Исследование пришло к выводу, что переводчикам необходимо понимать структурные аспекты оригинального текста.

Ключевые слова: деконструкция, Хайдеггер, плюрализм, Жак Деррида, лингвистический эквивалент, игра слов;

Kirish. "Tarjima - bir tildagi matnni boshqa tilda qayta yaratishdan iborat adabiy ijod turi. Tarjima - millatlararo muloqotning eng muhim ko'rinishi. Asliyat va qayta tiklangan matn xususiyatiga qarab badiiy tarjima, ilmiy tarjima va boshqa turlarga ajratiladi."[18]

Tarjima ma'noni bir tildan boshqa tilga o'tkazishning murakkab jarayoni sifatida doimo tilning aniqligi, ekvivalentligi va manba matniga to'g'ri kelishiga intilish bilan bog'liq bo'lgan. Ammo Jak Derridaning "dekonstruksiya" nazariyasini ilgari surishi tarjima sohasida tub burilish yasadi. Ushbu nazariya tarjima jarayonida tarjimon duch keladigan lingvistik va madaniy chegaralarni, asarning asl ma'noni saqlash muammolarini, iyerarxik tuzilmalarni tubdan qayta ko'rib chiqishni taqazo etdi.

Tarjimashunoslik sohasida dekonstruktiv tarjima sohasining tarixiy taraqqiyot bosqichlari dekonstruktiv nazariya hamda tarjima nazariyasi evolutsiyasi bilan bog'liq bo'lgan qiziqarli tadrijiy tarqqiyotdir.

Xo'sh, bu nazariya tarjimashunoslik nazariyasiga qay tarzda va kim tomonidan kiritildi, bu haqida quyida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

"Dekonstruksiya" - falsafiy-tanqidiy nazariya bo'lib, fransuz faylasufi Jak Derrida ijodida vujudga kelgan. "Deconstruction" *(ˌdiː.kənˈstrʌkʃ)*so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib, quyidagicha quyidagicha yasalgan: de·con·struc·tion.

Bu so'zning ma'nolari quyidagicha:

1. "Ma'nolar va ierarxik qarama-qarshiliklar (falsafiy yoki adabiy asardagi asosiy atamalar orasidagi kabi) har doim ma'no har kimning o'z dunyoqarashiga bog'liqligini

ta'kidlaydigan falsafiy-tanqidiy oqim"[19].

2. Ushbu istilohga Cambridge English Dictionary da quyidagicha izoh beriladi: "biror narsani uning ma'nosini tushunish uchun alohida qismlarga ajratish, asosan, bu avvalgi tushunchadan boshqacha tarzda tushunilganida"[20].

Umuman olganda dekonstruksiya bu falsafaning tanqidiy tahlil yondashuvlaridan biri bo'lib, tilning ichki imkoniyatlari, konseptual sistemalariga, ma'nolar orasidagi aloqalar hamda ichki faraziy ifoda usullariga tayanadi.

Ushbu falsafiy-nazariy oqim asoschisi fransuz faylasufi Jak Derreda 1930-yilning 15-iyulida Fransiyaning o'sha paytdagi mustamlakasi hisoblangan El-Biar (Jazoirning chekka hududlarida biri)sefardilarga oid yahudiy oilasida tug'ilgan [21].

Ikkinchi jahon urushidan keying yillarda Derreda falsafani o'rgana boshladi. 1449-yilda u Parijga ko'chib o'tdi va u yerda nufuzli hisoblangan oliy ta'lim muassasalaridan biri bo'lmish "Ecole Normale Sup?rieure"ga kirish imtihonlariga tayyorlana boshladi. Derreda 1- marta o'tish imtihonlaridan yiqildi, ammo 2-marotaba 1952-yilda qayta topshirganida o'qishga qabul qilindi.

Ta'kidlab o'tish kerakki, Derrida Ecole Normale institutiga faylasuflar va mutafakkirlarning ajoyib avlodi voyaga yetayotgan bir davrda qabul qilingan edi. Bu davrda bu oliy maktabda Fuko, Altusser, Liyotard, Bartes va Marin kabi faylasuflar ham bor edi. Merlo-Ponti, Sartr, de Bovuar, Levi-Stros, Lakan, Riko, Blanchot, Levina singari o'rta avlod vakillari ham hanuz hayot edilar. XX asarning 50-yillari fransiyada fenomenologiya asri edi, asosan oliy maktabda Derreda Gegel, Jan Hippolit va Husserl asarlari bilan yaqindan tanishdi. 60-yillarning boshlarida Derreda Haydegger va Levinaning ishlarini o'rganib chiqa boshladi va shu asnoda unda Haydeggerning ayrim farazlariga e'tirozlar rivojlana boshladi. 1964-65-yillarda "Haydegger: Borliq va tarix masalasi"(" Heidegger: The Question of Being and History") asarini e'lon qildi. 1967-yili Derreda "Yozuv va farq"("Writing and Difference"), "Ovoz va fenomenologiya"(" Voice and Phenomenon"), "Grammatologiya "("Of Grammatology") deb nomlangan 3 asarini ketma-ket e'lon qildi. Bu uchala asarda ham Derreda "dekonstruksiya"("deconstruction") istilohidan o'z loyihalarni asoslash maqsadida foydalandi. O'shandan buyon hozirgacha bo'lgan davrda bu istilohga jahon miqyosida juda ko'p murojaat etildi, ayniqsa inglizzabon olimlarning ishlarida. Qayd etish joizki, Derredaning yozish uslubi nafaqat unga buyuk shuhrat olib keldi, balki unga qarama-qarshi fikrli auditoriyani ham shakllantirdi. Uning uslubida faylasufonalikdan ko'ra adabiylikni va muammoli masalalardan ko'ra o'tmishga murojaat qilish ruhi kuchliroq. Derredada dekonstruksiya nazariyasi Haydeggerni o'rganayotib vujudga kelgan. Jak Derredaga 2002-yilda oshqozonosti bezi saratoni tashxisi qo'yildi va 2004-yil 8-oktabrda vafot etdi. Uning o'limidan keyin hayoti haqida ikkita avtobiografik asar nashr etildi ("Powell" 2006, va "Peeters" 2013.)

Dekonstruksiya hodisasi badiiy matnning ko'p talqinlilik xususiyatini, yozuvchi anglatmoqchi bo'lgan asl ma'noni saqlashi bilan birga, tarjimonga matnda o'z talqinini ham bayon qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham bunday tarjimada tarjimon asl ma'noni bera oladi, boshqacha aytganda asar ma'nosi "tirik" qoladi. Matn o'qilganda ko'plab qarama-qarshi talqinlarning hosil bo'lishi tarjimonga katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Buning natijasida tarjimon qaysi bir ma'noni tarjimada berishga ikkilanib qoladi. Bu hodisa "plyuralizm"[22] deb ataladi. Plyuralizm oxir-oqibat tarjimani qiyinlashtirib, ba'zan asl ma'no anglashilmay qolishiga sabab bo'ladi. Dekonstruksiya tildagi "qat'iy ma'no" g'oyasini rad etib, tilning o'ziga xos "mavhumlik" va "baqarorlik" xususiyatlari orqali yuzaga keladigan shartli ma'nolarini yuzaga chiqaradi. "Nazariya asoschisi Jak Derreda tarjimonlarni talqinlarning ko'pligi va til imkoniyatlarini o'zlashtirishga chorlaydi, matnning yagona, aniq ma'nosini topishga qaratilgan an'anaviy tarjimaga qarshi chiqadi"[4]

Badiiy matnlar tarjimasi uzoq vaqtlardan beri ilmiy tadqiqotlar uchun qiziqarli

mavzu bo'lib, bunda ham asosiy e'tibor tarjimada badiiy va madaniy birliklarni yetkazishda asl nusxaga sodiqlikka erishishga qaratilgan. Shu boisdan ham so'nggi o'n yilliklarda Jak Derrida va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan dekonstruksiya hodisasi adabiy va tarjima tadqiqotlarida keng qo'llanilmoqda. Chunki, dekonstruksiya o'ziga xos mavhumliklarni, beqarorliklarni va har ikkala tildagi ma'nolarning ochib bera olish xususiyati bilan an'anaviy tarjimadan farq qiladi.

Jak Derridaning fikriga ko'ra dekonstruktiv tarjimani amalga oshirish uchun nafaqat asardagi simvoliy ma'nolarni, balki madaniy manbaalarni ham chuqur o'rganib chiqish zarur ekan. Tilshunos olim Venuti dekonstruksiyaning qo'llanilish sabablarini "badiiy matnning asl ma'no ravonligini ta'minlash, bitta qat'iy talqindan qochish va madaniy va til bilan bog'liq birliklarni anglata olish uchun" ligini ta'kidlab o'tgan. Bundan kelib chiqadigan bo'lsak, tarjimaga dekonstruksiyaning qo'shilishi asl ishning madaniy yaxlitligiga sezilarli ta'sir ko'rsatar ekan.

Badiiy matnlarni tarjima qilishda dekonstruksiyaning roli mavzui tarjimashunoslikning muhim tadqiqot muammolaridan biridir. Dekonstruksiya tushunchasi nazariy asoslari jihatidan an'anaviy tarjimashunoslikka qarama-qarshi yo'nalishdir. Dekonstruksiya til, ma'no va tasvir tushunchalari, talqinlarning ravonligi va turg'unligini qo'llab-quvvatlaydi. Bu o'z navbatida tilga xos bo'lgan qat'iy bir ma'nolilikni va yondosh turfa ma'nolilikni keltirib chiqaradi, bu esa tarjimonning vazifasini murakkablashtiradi.

Dekonstruksiya adabiy tanqidiychilikda va adabiyotshunoslikda keng tadqiq etilgan nazariyalardan biri bo'lishiga qaramasdan, uning adabiy asarlar tarjimasida qo'llanilishi nisbatan o'rganilmagan soha bo'lib qolmoqda. Muammo shundaki, tarjima jarayonini shakllantirish, ayniqsa murakkab va nozik adabiy asarlar bilan ishlashda dekonstruksiya qay darajada tatbiq etilishi mumkin?

Badiiy matnlarning dekonstruktiv tarjimasi tarjimonlardan boshqa bir tilning murakkabliklarini, madaniyati va o'z o'rnida tarjimadagi talqin jarayonlarini ham o'rganishni talab qiladi.

Bu ma'noning tushunarliligini oshirishni, belgilangan me'yorlarni chetlab o'tishni va kitobxon e'tiborini jalb qilish singari vazifalarni o'z ichiga oladi. Badiiy tarjimada dekonstruktiv tamoyillarni qo'llash orqali tarjimonlar tarjima qilinayotgan asarni qayta inkishof etishlari, tom ma'noda aytganda o'zlariga yangi bir asar qo'lga kiritishlari kiritishlari mumkin. Bundan tashqari tarjima qilinayotgan tilda asarni talqin qilish va tushunish uchun yangi yo'llarni ochish bilan birga manba matnining mohiyatini anglatishlari mumkin[10,B.425].

Oxir oqibat, dekonstruktiv tarjimalarda qaysi tarkibiy elementlarga taqlid qilish to'g'risida qaror manba matnni tahlil qilish, maqsadli tilni chuqur tushunish va tarjimonning izohli tanlovlari to'liq o'z ichiga oladi [10,B.425].

Tarjimon o'z navbatida ikki tilning ham imkoniyatlarini, maqsadi, ta'siri, amalga oshirilish mumkinligi imkoniyatini diqqat bilan ko'rib chiqishlari lozim Tarjimada dekonstruksiya nazariyasi. Dekonstruksiya nazariyasi adabiy teoriya sifatida Jak Derrida tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, an'anaviy tarjimashunoslik tushunchalariga qarama-qarshi termin hisoblanadi va til, ma'no, va talqin uchligini ifodalaydi. U 20-asrning o'rtalarida strukturalizmga qarama-qarshi yo'nalish sifatida paydo bo'lgan va matn ichidagi zidliklar va murakkabliklarni o'ziga xos xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan [5]. Badiiy matnlarda tarjima jarayonlariga tatbiq etilganda, dekonstruksiya asarning asl nusxasi talqinini shakllantirish va asliyatni tushunishda muhim muhim rol o'ynaydi.

Tarjima jarayonlarida dekonstruksiya katta rol o'ynaydi. Beykerning fikricha, dekonstruksiya mavjudlik/mavhumlik, ma'nolilik/ma'nosizlik, va asliyat/nusxa kabi tushunchalar o'rtasidagi ikki tomonlama qarama-qarshilikni tarkibiy qismlarga ajratadi [3,B.3].

Bu esa noziklikka urg?u beradi va va ma'nolarning ko'p qirraliligi, asliyatni yanada

nozikroq tushunish imkonini beradi. Shuningdek, Jeymsonning ta'kidlashicha, (1979) dekonstruksiya matn ichidagi bo'shliq, mavhumlik va sukunatlarni yoritib beradi [7, B.130]. Adabiy asarni tarjima qilganda, dekonstruksiya tarjimonlarni asliyatda noaniq bo'lib qolgan yoki tushirib qoldirilgan narsalarni tekshirishga undaydi, o'z o'rnida bu mavhumliklar ma'noni shakllantirishga xizmat qiladi. Tarjimon ushbu yashirin ma'nolarni tarjima qilingan matnning ochiqligini yoki ko'p ma'noliligini (bir necha talqin) saqlab qolish maqsadida oshkor yoki mavhum holda qoldirishi mumkin.

Bundan tashqari, Meyerning xabar berishicha, dekonstruksiya adabiy asarga hamroh bo'lgan muallif qaydlari, izohlari, so'zboshi va boshqa paratekstual elementlarga e'tiborni kuchaytiradi [10, B.425]. Bu elementlar ko'pincha qo'shimcha ma'no qatlamlarini yetkazishga xizmat qiladi va bu asarni talqin qilish uchun muhim hisoblanadi. Tarjimonlar ushbu elementlarni yodda tutishlari va ularning matndagi umumiy ma'nosini nazardan qochirmasliklari lozim.

Bundan tashqari, Dekonstruksiya iyerarxik tuzilmalarni va qat'iy toifalarni qiyinlashtiradi. Tarjima jarayonida bu tarjimonlar tillar va madaniyatlar o'rtasidagi o'zgaruvchanlik dinamikasidan xabardor bo'lishlari kerakligini anglatadi.

Badiiy matnlar tarjimasida dekonstruksiyaning roliga alohida e'tibor qaratilayotgan tadqiqot ishlari hozirda nisbatan cheklangan bo'lib, hozirgacha faqatgina dekonstruksiya va tarjima o'rtasidagi kesishuvga taalluqli tadqiqotlargina mavjud.

Ushbu tadqiqotlarda asosan badiiy asarlar kontekstida dekonstruktiv nazariyalar va yondashuvlar tarjima jarayonlariga qanday ta'sir etishi va ma'nolarni yetkazib berishi mumkinligi kabi masalalar o'rganiladi.

Masalan, Beyker tarjima nazariyasi va amaliyotida dekonstruksiyani qo'llashni o'rganib chiqdi. U dekonstruktiv matnlarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklarni tahlil qildi va dekonstruksiya an?anaviy tarjima me'yorlari va ekvivalentlik tushunchasini qayta baholashga qanday hissa qo?shishini o?rganadi. Boshqa tomondan, Chantal Rayt tarjimada dekonstruksiyaning rolini germenevtik nuqtai nazardan o'rganib chiqdi. U dekonstruktiv tamoyillar tarjimon tushunchasini manba matnini tushunish va tarjima jarayoniga ta'sir qilish, ayniqsa ma'no, til va madaniy vakillik masalalarini qayta shakllantira olishi mumkinligini tadqiq etadi.

Shuningdek, Olga Anoxina dekonstruksiyaning taniqli olimlaridan biri Jak Derrida asarlarini rus tiliga tarjima qilish bilan bog'liq muammolar va strategiyalarni ko'rib chiqdi [2]. Uning tadqiqotida Derridaning ko'p qirrali lingvistik va falsafiy qarashlarini turli madaniyatlar va lingvistik kontekstda ifodalashning o'ziga xos murakkabliklari sinchiklab o'rganib chiqilgan.

Dekonstruktiv tarjima jarayonlarida duch kelinadigan muammolar

Tarjima jarayonida dekonstruksiyani qo'llashda tarjimonlar bir qancha muammolarga duch kelishlari mumkin.

1. Birinchidan, murakkablik va mavhumlik (noaniqlik) bilan bog'liq. Dekonstruksiya tarjimonlar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkin bo'lgan matnlarning murakkabligi va mavhumliklariga urg'u beradi. Bunday matnlarni tarjima qilish bir nechta talqinlar va ma'noning tushunarliligini ehtiyotkorona ko'rib chiqishni talab qiladi.

2. Ikkinchi muammo madaniy va lingvistik o'ziga xosliklar bilan bog'liq [2]. Dekonstruksiya ko'pincha asliyat tili va madaniyatiga xos bo'lishi mumkin bo'lgan madaniy va lingvistik manbalarga tayanadi. Bunday manbalarni boshqa madaniy va lingvistik kontekstga tarjima qilish qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

3. Yana bir muammo: mavhumlik va sukunatni saqlab qolish bilan bog'liq[15]. Ushbu mavhumliklarni samarali tarjima qilish asl matnning shaffofligini va tarjima qilingan ko'rinishda mutanosiblikni mazmunli va izchil saqlab qolish o'rtasidagi nozik muvozanatni talab qiladi.

4. To'rtinchi muammo uslub va ohangga mutanosiblik bilan bog'liq [14, B.71]. Bunday uslubiy vositalarni ko'zda tutilgan samaraga putur yetkazmagan holatda tarjima qilish muammosi. Tarjimonlar asl matndagi bunday uslubiy vositalarning o'ynoqilik, istehzo yoki buzg'unchilik kayfiyatini yetkazib bera oladigan lingvistik ekvivalentini topishlari kerak bo'ladi.

Boshqa tomondan, dekonstruktiv tarjimalar bunday yondashuvga o'rganmagan o'quvchi kitobxon tarafidan qarshilik yoki tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Asliyat ma'nosini saqlab qolish bilan birgalikda tarjimaning tarjima qilinayotgan tilda qay darajada qabul qilinishi, auditoriyani jalb qilishga moslashtirishni ham hisobga olinishi lozimligi hozirgi zamon tarjimashunosligining dolzarb masalalardan biridir.

Oxir-oqibat, dekonstruksiya mualliflik, egalik huquqi va o'zgartirilganlik darajasi va ifoda imkoniyatlari bilan bog'liq axloqiy mulohazalarni keltirib chiqaradi. Tarjimonlar tarjima amaliyotida dekonstruksiyani qo'llashda bu yuklamalarni ham hisobga olishlari kerak.

Badiiy matnlar tarjimasida dekonstruksiya strategiyalari

Badiiy matnlarni tarjima qilishda dekonstruksiya strategiyalari an'anaviy tarjima me'yorlari bilan raqobatlashgan holatda, tarjima me'yorlari va manbada mavjud bo'lgan murakkabliklar, noaniqliklar va ma'nolarning ko'pligini qamrab olishga qaratilgan turli yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

1.Dekonstruksiyaning birinchi strategiyasi ko'p ma'nolilik va turfa xillikni o'z ichiga oladi [10,B.425].

Dekonstruktiv tarjima asliyat matniga xos ko'pma'nolilik va turfa xillikni o'z ichiga oladi. Tarjimonlar o'z ixtiyorlariga ko'ra ko'p talqinliliklar va lingvistik imkoniyatlarni asliyatning polisemantik tabiatidan kelib chiqib tanishtirishlari mumkin.

2.Ikkinchi strategiya bu - madaniy va lingvistik me'yor chegaralarini buzishdir [8, B.47]. Dekonstruktiv tarjima muammolari lingvistik va madaniy meyorlarni va ananaviy ifoda usullarini buzish orqali yuzaga keladi.

3.Uchinchi strategiya intertekstuallikka diqqatni qaratishdir [7, B.130]. Dekonstruktiv tarjima ko'pincha asl matndan tashqari manbalar, ishoralar yoki aks- sadolar mavjudligini bildiruvchi intertekstuallik bilan birgalikda namoyon bo'ladi.

Tarjimon intertekstual (matnlararo) munosabatlarni, manba matni bilan boshqa adabiy-madaniy aloqalarni tadqiq etishlari mumkin.

4.To'rtinchi strategiya ikki tomonlama qarama-qarshiliklarni so'roq ostiga qo'yishdir [6, B.503]. Dekonstruktiv tarjima til va fikrni asoslovchi mavjudlik/mavhumlik, ichki/ tashqi yoki asliyat/va uning nusxasi singari ikkilik qarama-qarshiliklarga qarshi kurashadi;

5.Beshinchi strategiya - madaniy manbalarni moslashtirish. Madaniy manbalar, frazeologik iboralar, adabiy kinoyalar tarjimada murakkabliklarni keltirib chiqaradigan qismlar hisoblanadi [12].

Dekonstruktiv tarjima yondashuvida madaniy olinmalar to'g'ridan-to'g'ri o'tkazilish orqali emas, tarjima qilinayotgan tilga yaratuvchanlik orqali moslashtirib o'tkaziladi.

6.Oltinchi strategiya o?quvchilarning faolligini va izohlash erkinligini (talqin turfaligini) rivojlantirishga qaratilgan. Tarjimonlar ataylab ba'zi elementlarni talqin qilish uchun ochiq qoldirishlari mumkin, bu esa o'quvchilarning ma'no yaratish jarayonida ishtirok etishiga imkon beradi.Tarjimada dekonstruktiv strategiyalarni qo'llash manba matnning o'ziga xos xususiyatlarini, maqsadni hisobga olgan holda oqilona amalga oshirilishi kerakligini ta'kidlash muhimdir. Auditoriya va tarjimaning maqsadi tarjimonlar dekonstruktiv tamoyillarni qabul qilishi va tarjima qilingan asarda izchillik, tushunarlilik va madaniy sezgirlikni saqlash o'rtasida muvozanatni saqlashlari kerak.

Dekonstruktiv tarjimada Uslub va ohangdorlikni saqlashga yondashuv

Dekonstruktiv tarjimalarda uslub va ohangdorlikini saqlab qolish qiyin vazifalardan

biri ekanligi hech birimizga sir emas, ammo tarjimonlar bu jihatga kelganida, turli strategiya va usullardan foydalanishlari mumkin. Tarjimaning uslubi va ohangini saqlab qolish uchun turli yondashuvlar joriy etilgan [8, B.47]. Ulardan bir nechtasini quyida ko'rib chiqamiz:

1.Birinchi yondashuv til o'yini va so'z o'yini [15]. Tarjimonlarbir xil effektni qayta yaratish uchun tarjima qilinayotgan tilda ekvivalent so'z o'yini yoki lingvistik vositalarni izlashi mumkin.

2.Ikkinchi yondashuv ritorik vositalarni takrorlashdir [9]. Tarjimonlar ushbu yondashuvda dekonstruktiv matnlarda an'anaviy ma'nodan qochish uchun kinoya, paradoks vagi perbolakabi ritorik vositalargatez-tez murojaat qilishlari mumkin. Tarjimon tarjima qilinayotgan tilda o'xshash ritorik vositalarni izlab topishi va ulardan mo'ljallangan ohangni saqlab qolish uchun foydalanishi lozim.

3.Uchinchi yondashuv madaniy va tarixiy manbalarni moslashtirishdir. Tarjimonlar matnning oqimi va uslubini saqlab qolgan holda kerakli kontekstni ta'minlash uchun izohlar, lug'atlar yoki qavs ichidagi tushuntirishlar kabi strategiyalardan foydalanishlari mumkin. Shu bilan bir qatorda, ular tarjima etilayotgan tilda o'zaro madaniy aloqador bo'lgan ma'lumotni topishlari mumkin, bu esa o'xshash ma'no hosil qilishga yordam beradi.

4.Dekonstruktiv tarjimada ohang va uslubni saqlash qolishga yondashuvlardan biri strukturaviy xususiyatlarni aynan o'xshatishga, takrorlashga intilishdir [14, B.71]. Asl matnning strukturaviy elementlarini aks ettirish orqali tarjimon bir xil tarzda olib o'tish va subversiyaga erishishi mumkin.

5.Beshinchi yondashuv tarjimonning izohlari, qaydlariga e'tibor qaratishdir [13, B.181]. Dekonstruktiv yondashuvda ushbu izohlarga diqqatni qaratish asliyat matni va tarjima qilinayotgan til o'quvchilari o'rtasidagi tafovutni qisqartirib, yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, "deconstruksiya (deconstruction)" Derredaning eng mashur terminlaridan biridir. Dereda bi terminni Haydeggerning "destruction (buzish, buzilish)" atamasidan ilhomlangan holda qo'llagan.

Asliyat tasviri o'z ijodkorining qarashlari yig'indisi bo'lib, xuddi bir binoga o'xshaydi. Bunda Deskartning ilk mulohazasi shundayki, avvalgi binoni buzib, uni "de-constructing" ya'ni qismlarga bo'lib, qayta qurmoq ma'nosini beradi. Dekonstruksionist (deconstructionist) deyilganda esa bir matnni har gal o'qiganda har xil tushunadigan odam tushuniladi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1.Adorno, T. W. (2002). Aesthetic theory. London. AandC Black. [2]
2.Anokhina, O. (2013). Translating Deconstruction: Problems in the Translation of Jacques Derrida's Works. University of Chicago Press.
3.Baker, M. (2018). In other words: A coursebook on translation (3rd ed.). Routledge.
4.Derrida, J. (1974). Of Grammatology. Johns Hopkins University Press.
5.Derrida, J. (1981). Dissemination. London. The Athlone Press Ltd.
6.Hassan, I. (1986). Pluralism in postmodern perspective. Critical Inquiry,12(3), 503-520.
7.Jameson, F. (1979). Reification and utopia in mass culture. Social text, (1), 130- 148.
8.Kruger, J.L. (2004). Translating Traces: Deconstruction and the practice of Translation. Literator, 25(1), 47-71.
9.Melaney, W. D. (1997). Art as a Form of Negative Dialectic. The Journal of Speculative Philosophy,11(1).
10.Meyer, K. (2002). The "Otherness" Within "Ownness": Reading T. S. Eliot's Ash-Wednesday. Christianity and Literature, 51(3), 425-454.
11.Miall, D. S., and Kuiken, D. (1994). Foregrounding, defamiliarization, and affect: Response to literary stories. Poetics, 22(5), 389-407;
12.Munday, J. (2012). Introducing translation studies: Theories and applications (3rd ed.). Routledge.
13.Neubert, A. (2001). Some implications of regarding translations as hybrid texts. Across languages and cultures, 2(2), 181-193. Sakai, N. (2006). Translation. Theory, Culture and Society, 23(2-3), 71-78.
14.Sakai, N. (2006). Translation. Theory, Culture and Society, 23(2-3), 71-78.
15.Sim, S. (2011). Lyotard dictionary. Edinburgh University Press.
16.https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tarjima
17.https://www.merriam-webster.com/dictionary/deconstruct#:~:text=%3A%20to%20take%20apart%20or%20examine,and%20the%20right%20Wayne%20Karlin
18.https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/deconstruction
19.https://plato.stanford.edu/entries/derrida/#:~:text=Jacques%20Derrida%20(1930%E2%80%932004),texts%20but%20also%20political%20institutions
20.https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Plyuralizm

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

To'xtamishev Abdurasul
O'qituvchi
SamDChTI qoshidagi Konfutsiy instituti
Samarqand, O'zbekiston
abdurasul19921108@gmail.com

XITOY TILIDAGI 是shì UNSURINING BOG'LOVCHI HAMDA TA'KID MA'NOLARIDA MUQOBILLASHUVI XUSUSIDA

ANNOTATSIYA

Xitoy tilida 是shì elementi (iyeroglifi) turli vaziyatlarda turli so'z turkumlari vazifasini bajarib keladi. Jumladan, ot, olmosh, ravish, sifat, fe'l, bog'lovchi, bog'lama. Shu jihatdan uni ko'pvazifaviylik xususiyatiga ega deb hisoblanadi. Mazkur maqolada xitoy tilidagi是shì elementining bog'lovchi va ta'kid ma'nosini ifodalovchi bo'lak vazifasini bajarishi xususida fikr boradi. Shu bilan birga uning o'zbek tilidagi muqobillashuvi qiyosiy tahlil qilingan. Tahlil yuzasidan xitoy tilidagi 是shì elementi ishtirokidagi bog'lovchilar hamda ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlari o'rganilib, xulosalar chiqarilgan. Tahlil uchun xitoy tilida o'zbek tiliga tarjima qilingan asarlar olingan.

Kalit so'zlar: zidlov bog'lovchi, ayiruv bog'lovchi, shart bog'lovchi, kirish so'z, aniqlov bog'lovchi, ta'kid ma'nosi.

Tukhtamishev Abdurasul
Teacher
Confucius Institute at SamSIFL
Samarkand, Uzbekistan
abdurasul19921108@gmail.com

ON THE COMPETITION OF THE ELEMENT SHìshì IN THE CHINESE LANGUAGE IN CONNECTION AND EMPHASIS MEANINGS

ABSTRACT

In Chinese, the element (hieroglyph) of shìshì serves as different sets of words in different situations. Including nouns, pronouns, adverbs, adjectives, verbs, conjunctions, conjunctions. In this respect, it is considered multitasking. This article discusses the function of the element 是shì in Chinese language as a linking and emphatic clause. At the same time, its alternation in the Uzbek language is comparatively analyzed. Based on the analysis, the similarities and differences between the conjunctions with the element 是shì in Chinese and their equivalents in Uzbek were studied and conclusions were drawn. Works translated from Chinese into Uzbek were taken for analysis.

Keywords: conjunction of contradiction, conjunction of subtraction, conjunction of condition, introductory word, definition conjunction, emphasis

Тухтамишев Абдурасул
Преподаватель
Института Конфуция при СамГИИЯ
Самарканд, Узбекистан
abdurasul19921108@gmail.com

О КОНКУРЕНЦИИ ЭЛЕМЕНТА 是shì В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ В СВЯЗАТЕЛЬНЫХ И УКАЗАТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ

В китайском языке элемент (иероглиф) шиши в разных ситуациях выступает в роли разных наборов слов. В том числе существительные, местоимения, наречия, прилагательные, глаголы, союзы, союзы. В этом отношении это считается многозадачностью. В данной статье рассматривается функция элемента 是shì китайского языка как связочного и эмфатического предложения. При этом сравнительно анализируется его чередование в узбекском языке. На основе анализа изучены сходства и различия между союзами с элементом 是shì в китайском языке и их эквивалентами в узбекском языке, сделаны выводы. Для анализа были взяты произведения, переведенные с китайского на узбекский язык.

Ключевые слова: союз противоречия, союз вычитания, союз условия, вводное слово, союз определения, ударение.

Dunyo xitoyshunosligida xitoy tilidagi 是shì unsurining vazifaviy ma'no xususiyatlari to'liq o'rganilmagan. Mazkur ishda ushbu unsurning o'zbek tili bilan muqobilalshuviga oid ilk ilmiy ish hisoblanadi. Bu mavzuni monografik planda o'rganish xitoy tilidagi 是shì elementli hosilalarning funksional-semantik belgilarini aniqlash zarurati bilan belgilaydi. Zero, turli tillarning o'ziga xos tendensiya va qonuniyatlarini ochib berish, tillararo muqobillarni aniqlash, turli tillardagi farq va o'xshashliklar metodik jihatdan belgilanishi o'rganilayotgan tilning nutqiy qulayligi va samaraligi haqida ilmiy-amaliy ko'nikma hosil qilish imkonini beradi.

是shì elementining nutqiy tuzilmalar tarkibida bajaradigan vazifalari va ma'noviy xususiyatlarini sinxron va diaxron nuqtai-nazardan o'rganildi. Tahlil qilinayotgan misollar turli matnlardan tanlab olingan. Misollar tanlovida asosan Pekin universitetida tuzilgan Xitoy tili korpusiga (汉语语料库) [15] murojaat qilishni ma'qul topdik. Chunki 2009-yilda tuzilgan ushbu korpusda qadimgi va zamonaviy xitoy tiliga oid mingdan ortiq matn kiritilgan bo'lib, ulardan foydalanish orqali tahlil qilinayotgan hodisaning sinxron holati hamda tarixiy rivoji haqida to'liq ma'lumot olishimiz mumkin. Diaxron ma'lumotlar, asosan bog'lama tuzilmalarining hozirgi xitoy tilidagi funksional imkoniyatlarini yoritishda qo'l keladi.

Xitoyshunos olim Vangning fikriga ko‘ra, 是shì G‘arbiy Xan sulolasi (miloddan avvalgi 202-miloddan avvalgi 9-yil Xitoyda hukmronlik qilgan sulola) davrining oxirida paydo bo‘lgan [12. B. 212-276]. Chyu bu bog‘lama doirasidagi misollardan bo‘lgan 是是帚彗shì shì zhǒu huì *(bu kometa)* jumlasiga ishora qilgan holda, ushbu unsur Changshadagi Xan sulolasi davriga oid yangi qazilgan Mavangdui maqbarasidagi matnlarda uchragani sababli uning taxminan Chin (miloddan avvalgi 476-miloddan avvalgi 226-yillar) sulolasi hukmronligidan oldin paydo bo‘lganligi haqidagi fikrni ilgari surgan. Ushbu bog‘lamaning Chin sulolasidan oldin paydo bo‘lganligiga ishora qilishi bahstalab fikr bo‘lsa-da, Chyuning fikri xitoy olimlarining ko‘pchiligi, jumladan, Guo, Tang, Feng tomonidan qo‘llab-quvvatlangan [13, B. 75].

Vangning taxminicha, 是shì elementi milodiy 500-yillar atrofida shakllangan va keng tarqala boshlagan. Tilshunoslar bog‘lamaning rivojini aniqlovchi uch tamoyilni keltirib o‘tgan: 1) u ravishdan kelib chiqqan; 2) qadimgi xitoy tilida bog‘lovchi ma’nosini ifodalovchi yordamchi so‘zdan kelib chiqqan (tarkibida 也yě yordamchi so‘zi bo‘lgan jumlaning qisqarishi), 3) 是shì bog‘lovchisi [12. B. 212-276] qadimgi xitoy tilidagi neytral bo‘lishsizlik 不bù orqali inkor etilgan nominal bo‘lishsizlik 非fēi ning qisqarishi natijasida paydo bo‘lgan. Mazkur fikr keng miqyosda tan olinadi hamda aksariyat olimlar 是shì bog‘lamasining paydo bo‘lishi O‘rta Xitoy tili davri (200 milodiy -1000)ga xos ekanligiga urg‘u berishadi.

是shì bog‘lamasining kelib chiqishiga doir fikrlar hozirgacha qizg‘in bahslar mavzusi bo‘lib kelmoqda. Xitoylik olimlar tomonidan keng muhokamada bo‘lib kelayotgan fikrlarning uchtasiga to‘xtalib o‘tamiz.

是shì bog‘lamasi qadimgi xitoy tilidagi ko‘rsatish olmoshidan kelib chiqqanligi haqidagi qarash eng keng tarqalgan. Bu fikr Vang tomonidan ilgari surilgan va Feng, Pulleyblank, Shi va Li va boshqalar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan [2, B.277-311]. Vangning ta’kidlashicha, qadimgi xitoy tilida ega unga ishora qiluvchi anafora vazifasini bajarayotgan 是shì bog‘lamasi ko‘rsatish olmoshi bilan qo‘llanilgan. 是shì bog‘lamasi aksariyat hollarda ega va kesimni bog‘lash vazifasini bajaruvchi o‘rinda qo‘llanilib, o‘zining bog‘lamaga aylanish jarayonini boshlab bergan bog‘lama ko‘rsatkichi sifatida ishtirok etgan. Feng 是shì bog‘lamasini ilk qadimiy xitoy davridagi izohlovchi izohlanmish konstruksiyasidagi ko‘rsatish olmoshi birligining shaklidan kelib chiqqan deb hisoblaydi va ilk qadimgi xitoy tilidagi izohlovchi – izohlanmish konstruksiyasida ular o‘rtasida pauza kerakligini aytib o‘tadi [14, B.78-125].

Fengning taxminicha, 是shì ko‘rsatish olmoshining 是shì bog‘lamasiga aylanish sababi undagi ko‘rsatish olmoshi sifatida bajaradigan vazifaning hamda talaffuz jarayonida uni ifodalovchi pauzaning qo‘llanilishiga ehtiyojning yo‘qolishidir. Ammo, taxminimizcha, klassik xitoy tilida pauza ifodalanishi bilan bog‘liq muammo bu o‘rinda yuzaga chiqib qolgan, boisi matnda aynan 兮xī belgilari kabi iyerogliflarda talaffuz me’yorlari aks ettirilmagan. Pauzaga bo‘lgan ehtiyojning yo‘qolishi ko‘rsatish olmoshidagi urg‘u ohangining susayishiga olib kelgan hamda zaruratning bor yo‘qligiga qaramay ko‘rsatish olmoshining fe’lga aylanishiga sabab bo‘lgan.

Klassik venyanda eng keng tarqalgan mandaringa mansub 是shì bog‘lamasi yo‘q, u venyanda ko‘rsatish olmoshi ma’nosida qo‘llangan. Biroq avvalgi o‘rinlarda bir necha bor ta’kidlanganidek, so‘nggi Venyan davrida ma’lum o‘tish shakllari paydo bo‘lgunga qadar og‘zaki tilning ko‘p sonli elementlarini venyan va so‘zlashuv tili qorishmasida yozilgan matnlar o‘zlashtirdi. Jumladan, 等我所會是何[děng wǒ suǒ huì shì hé] – “*Meni nima kutishi mumkin?*” misoli tahlilida quyidagilarni kuzatish mumkin: 是shì bog‘lama morfemasi 會 huì “*mumkin bo‘lmoq*” modal fe’li bilan birikadi (bu venyan tilida unchalik keng tarqalgan emas) va bu birikma “*balki*” ma’nosini ifodalaydi. O‘rta asrlarda allaqachon modal fe’llardan foydalanish natijasida 是shì bog‘lamasini qayta ko‘rib chiqish va bu so‘zni bog‘lovchi sifatida ishlatish holatlari aniq qayd etila boshlandi - 會是何 huì shì hé ikkalasini ham "*bu (bo‘lishi mumkinmi)*" deb talqin qilish mumkin. Bunday qayta ko‘rib chiqishning mantiqiy mexanizmlari aniq va ravshan, ammo bu shakllarning ko‘pchiligini o‘z ichiga olgan matnlarni “sof” venyanga bog‘lash qiyin.

是shì – “*bo‘lmoq*” fe’lining xitoy tilida qo‘llanilish holati turli davrlarda turlicha bo‘lgan. Qadimgi xitoy tilida mavjud bo‘lgan 是 shì ning ayrim vazifalari zamonaviy xitoy tilida yo‘q bo‘lib ketgan yoki aksincha, zamonaviy xitoy tilida paydo bo‘lgan yangi vazifalari qadimgi xitoy tilida uchramaydi. Zamonaviy xitoy tilining yozma va og‘zaki shaklida 是shì unsurining ishlatilish ko‘lami ancha keng bo‘lib, unga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Bu taqdiqotlarning ayrimlarida 是shì gap bo‘lagi sifatida tavsiflangan bo‘lsa, boshqalarida grammatik birlik sifatida qaralgan. 是shì ni to‘liq anglab, tushunib, kerakli joyda to‘g‘ri qo‘llay olish uchun til va nutq o‘rtasidagi munosabatini anglash lozim bo‘ladi.

Tadqiq etilayotgan unsurning bog‘lovchi birlik yoki g‘arblik tadqiqotchilar ta’biri bilan “bog‘lovchi morfema” (Bound morpheme) sifatida qo‘llanishi quyidagi misollarda kuzatiladi: 1. 我虽然很穷，可是很有志气[wǒ suīrán hěn qióng, kěshì hěn yǒu zhìqì] – *Garchi u juda kambag‘al bo‘lsa-da, ammo juda ishtiyoqmand;* 2. 我虽然很穷，可是很有志气[wǒ suīrán hěn qióng, kěshì hěn yǒu zhìqì] – *Garchi u juda kambag‘al bo‘lsa-da, ammo juda ishtiyoqmand.* 是shì elementi mazkur vazifada qo‘llanishida ko‘pincha 可ke birligi bilan birikib, 可是*kěshì* (“ammo, lekin”) juftligini hosil qiladi. Ushbu element, shuningdek, 还hái birligi bilan birikkan holda 还是 háishì (“*yoki*”) bog‘lovchisini shakllantiradi.

Aytish joizki, ushbu ko‘rinishdagi bog‘lovchilar asosan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash, ular o‘rtasidagi sintaktik-mazmuniy aloqani shakllantirish uchun xizmat qiladi. Masalan:1.**可是，就是**这样一个美丽非凡的小岛，却从来没有过人烟，更没有人造访 [kěshì, jiùshì zhèyàng yīgè měilì fēifán de xiǎo dǎo, què cónglái méiyǒuguò rén yīn, gèng méiyǒu rén zàofǎng] – ***Biroq*** *bunday g‘aroyib orolchada inson zotidan asar ham yo‘q, hech kimning u yerga qadami yetmas ekan* [8, B.35]*;* 2.**可是父**亲忙于公事，总是不带她去。这一天，女娃便一个人驾着一只小船向东海太阳升起的地方划去[kěshì fùqīn mángyú gōngshì, zǒng shì bù dài tā qù. Zhè yītiān, nǚ wá biàn yīgè rén jiàzhe yī zhǐ xiǎochuán xiàng dōnghǎi tàiyáng shēng qǐ dì dìfāng huá qù] – ***Ammo*** *otasi ish bilan band bo‘lib, uni hech qachon u erga olib bormagan. Shu kuni qiz kichik qayiqda Sharqiy Xitoy dengizi tomon, quyosh ko‘tarilgan joyga qarab bordi* [6, B.65]. Mazkur gaplarda 是 shì unsuri 可是 kěshì zidlov bog‘lovchisi vazifasini bajarib kelgan.

R.Sayfullayeva qo‘shma gaplar formal-funksional tuzilishini o‘rganayotib, mustaqil qo‘llanish imkoniyatiga ega bo‘lgan ikki qismlardan ikkinchisining boshida qo‘llanishi me’yoriy bo‘lmagan birlik, ya’ni bog‘lovchi kelishini kuzatadi. Bunda olima o‘zbek tilshunosligi uchun yangi bir xulosacha qiladi: “gap nutqiy hosila sifatida faqatgina maxsus tugallanishi ohangiga emas, balki maxsus bog‘lanish ohangiga ham egadir” [7, B.309-310].

Xitoy tilidagi **是**shì unsuri ishtirokida hosil bo‘ladigan qo‘shma gaplar xuddi shunday xususiyatga ega bo‘lishi mumkin va bunda **是**shì unsuri bog‘lovchi vazifasini bajaradi. Qiyoslang: 1.过了一年，大青死了，某甲想再捉一**条蛇来**补大青的缺，**就是没有**时间[guòle yī nián, dà qīng sǐle, mǒu jiǎ xiǎng zài zhuō yītiáo shé lái bǔ dà qīng de quē, jiùshì méiyǒu shíjiān] – *Oradan bir yil o‘tib, Daqing nomli iloni o‘libdi. Moujia uni o‘rniga boshqa bir ilon tutmoqchi bo‘libdi.* ***Ayni*** *vaqt topa olmabdi* [8, B.10]. Mazkur gapda **是**shì unsuri **就** jiù “*ayni*” ravishi bilan birikib, **就是**jiùshì shaklida bog‘lovchi hosil qilmoqda. Bog‘lovchining bu turi asosan mantiqiy urg‘uni ifodalashda qo‘llaniladi. Ya’ni, Moujia boshqa bir ilon tutishga xohish bor u, lekin ayni vaqt yo‘q ekanligiga urg‘u berilayapti.

2.远古的时候，人们吃野草，喝生水，食用树上的野果，吃地上爬行的小虫子，所以常常生病、中毒**或是受**伤 [yuǎngǔ de shíhòu, rénmen chī yěcǎo, hē shēng shuǐ, shíyòng shù shàng de yě guǒ, chī dìshàng páxíng de xiǎo chóngzi, suǒyǐ chángcháng shēngbìng, zhòngdú huò shì shòushāng.] – *Qadim zamonlarda odamlar yovvoyi o‘tlarni iste’mol qilishgan, xom suv ichishgan, daraxtlardagi mevalarni iste’mol qilganlar va erda sudralib yurgan mayda hasharotlarni iste’mol qilganlar, shuning uchun ular tez-tez kasal bo‘lib, zaharlangan* ***yoki*** *jarohatlangan* [6, B.78]. **是** shì unsuri **或** so‘zi bilan birlashib**, 或是** huò shì tarzida “*yoki*” degan ma’noni ifodalaydi hamda ayiruv bog‘lovchisi vazifasini barajishga xizmat qilgan.

3.**兔弟弟想，我跑得太慢了，要是跑得很快很快，她就跟不上了。兔弟弟就撒开腿**飞快地跑起来，再回头偷偷一看，月亮婆婆**还是**紧紧地跟着他呢[Tù dìdì xiǎng, wǒ pǎo dé tài mànle, yàoshi pǎo dé hěn kuài hěn kuài, tā jiù gēn bù shàngle. Tù dìdì jiù sā kāi tuǐ fēikuài dì pǎo qǐlái, zài huítóu tōutōu yī kàn, yuèliàng pópo háishì jǐn jǐn de gēnzhe tā ne] –- *“Menimcha, juda ham sekin yuguryapman,* ***agar*** *yanada tezroq yuguray, oymomo yetib olmasin”, o‘ylabdi quyoncha va xuddi qanot chiqarib uchgandek yugura boshlabdi. Yana orqasiga o‘girilib qarasa, oymomo* ***hali ham*** *orqasidan kelayotgan emish.* Birichi gapda **是**shì**要**yào “*kerak*” fe’li bilan birikkan holda**要是** yàoshi tarzida uchraydi. **要是** yàoshi “*agar”* ma’nosini ifodalab, shart bog‘lovchisi vazifasida namoyon bo‘lmoqda. Shu misolning ikkinchi gapida **是**shì unsuri 还hái “*hali*”ravishi bilan birga 还是 háishì “*hali ham*” ma’nosida ravish vazifasini bajarib kelayapti.

4.**于是他就坐在那里等了起来，从早晨直等到大 响午，他**觉得没希望了，才闷闷不乐地站起来要走了 [yúshì tā jiùzuò zài nàlǐ děngle qǐlái, cóng zǎochén zhí děngdào dà xiǎng wǔ, tā juédé méi xīwàngle, cái mènmènbùlè de zhàn qǐlái yào zǒule] – ***Shunday qilib****, Moujianing esiga tushibdi-yu, darhol o‘sha yerga*

borib ilonni kuta boshlabdi. Erta tongdan kun yarmigacha kutib, axiyri umidini uzib, tarvuzi qo'ltig'idan tushib ketishga hozirlanibdi[8, B.11]. Mazkur gapda predlog **于** yú **是**shì unsuri bilan birikib, bog'lovchi birlikni hosil qilmoqda.

5. **两只小口袋**，Liǎng zhī xiǎo kǒudài,
天天随身带，tiāntiān suíshēn dài,
要是少一只，yàoshi shǎo yī zhǐ,
就把人笑坏。jiù bǎ rén xiào huài.
Kichkina ikki cho'ntak,
Har kun yoningizda bo'lar.
Biri bo'lmay qolsa ***gar****,*
Odamlarga kulgu qilar.(paypoq) [4, B.37]

Keltirilgan topishmoqda**是**shì**要是** yàoshi *"agar", "garchi"* ma'nosini ifodalab, qo'shma gap qismlarini bog'lashda faol ishtirok etadi.

Keltirilgan misollar qiyosidan shuni xulosa qilish mumkinki, **是**shì unsuri bog'lovchi vazifasini bajarishida uning o'zbek tilidagi muqobillari *ammo, lekin, garchi, shu sabab* ko'rinishlarini olishi ma'lum bo'ladi.

Yana bir o'zbek tilshunosining ta'kidicha, bog'langan qo'shma gap tarkibida ishtirok etayotgan bog'lovchi vosita qo'shma gap sintaktik derivatsiyasining operatori bo'lishi bilan bir paytda, uning polipredikativlik xarakterini ta'minlovchi vosita vazifasini bajaradi. Bunda bog'lovchi vosita yordamida "qo'shma gap tarkibiy qismlarining predikativlik belgilari o'zaro munosabat o'rnatadi."

Quyidagi xitoy va o'zbek matnlaridan olingan misollarda buning isbotini ko'rish mumkin:

1.**女**娲那寂寞的心一下子热乎起来，她想把世界变得热热闹闹，让世界到处都有她亲手造出来的人，**于是不停工作，捏了一个又一个**[Nǚ wā nà jìmò de xīn yīxià zi rèhū qǐlái, tā xiǎng bǎ shìjiè biàn dé rè rènào nào, ràng shìjiè dàochù dōu yǒu tā qīnshǒu zào chūlái de rén, yúshì bù tíng gōngzuò, niēle yīgè yòu yīgè] – *Shundan so'ng, Nuyva qalbidagi yolg'izlik o'rnini jo'shqin iliqlik tuyg'usi egallaydi, dunyoning barcha joylarida odamlar bo'lishini xohlaydi,* ***shu tarzda*** *insonlarni birin-ketin yaratishda to'xtamaydi.* **是** shì unsuri **于是** yúshì ko'rinishida bog'lovchi vazifasida ko'llangan;

2.**但是世界**毕竟太大了，她工作了很久，双手都捏得麻木了，捏出的小人分布在大地上仍然太稀少[dànshì shìjiè bìjìng tài dàle, tā gōngzuòle hěnjiǔ, shuāngshǒu dōu niē dé mámùle, niē chū de xiǎo rén fēnbù zài dà dìshàng réngrán tài xīshǎo] – ***Lekin*** *olam juda katta edi, u uzoq vaqt ishlaganidan qo'llari og'rib qoldi, u yaratgan odamlar juda kam bo'lib, bir-biridan juda uzoqda edi*. **是** shì unsuri **但是** dànshì shaklida zidlov bog'lovchisi vazifasida qo'llanilgan;

3.*Vaqt tig'iz-ku, lekin ancha turgim bor* (Mirtemir);

4.*Bu jarang-jurung ovozlar uning g'ashini keltirmas, balki xayolini chalg'itib, unga orom bag'ishlardi*. (M. Karim).

Yuqoridagi xitoy va o'zbek tillaridagi misollardan kelib chiqib, shunday xulosa chiqarish mumkin: 1. xitoy tilida **是**shì elementi turli so'zlar bilan birikuv hosil qilib, gapda o'zining asl vazifasida emas, balki alternativni ifodalovchi bog'lovchi,

shart bog‘lovchi, aniqlov bog‘lovchi va zidlov bog‘lovchi vazifasini bajarib kela oladi; 2. 是shì elementi bog‘lovchi vazifasida kelganida o‘zbek tilidagi muqobillari sifatida zidlov bog‘lovchilari *ammo, lekin biroq,* ayiruv bog‘lovchisi *yo..yo,* ergashtiruvchi aniqlov bog‘lovchisi *agarda,* shart bog‘lovchisi *agar, agarda, garchi* larni keltirib o‘tishimiz mumkin.

Tadqiqot jarayonida 是shì elementi ma'lum vaziyatlarda "*to‘g‘ri*, *yaxshi*, *albatta*" kabi ma'nolarni ifodalash vazifasini ham bajarishi kuzatildi. Bunday qo‘llanishda ushbu element oldingi so‘zlovchi bildirgan fikrni tasdiqlash yoki bildirilgan undash, taklif-tavsiya, rozilik berish xizmatini o‘taydi. Masalan,

(Dialog) 1. 纬儿，听说庐山**房**间**要拍**卖，你怎么看？

是啊，**广告**词上说：蒋介石失去的，毛泽东得到的，全都卖给你！

["Wěi er, tīng shuō lúshān biéshù yào pāimài, nǐ zěnme kàn?"]

["Shì a, guǎnggào cí shàng shuō:'Jiǎngjièshí shīqù de, máozédōng dédào de, quándōu mài gěi nǐ'!"]

"Veyer, Lushan uyini kimoshdi savdosiga qo‘ymoqchi, deb eshitdim. Siz nima deb o‘ylaysiz?"

***To‘g‘ri**, reklamada shunday deyilgan: "Chiang Kay Shek nima yo‘qotdi va Mao Tzedun qo‘lga kiritdi, hammasi sizga sotiladi!";*

2.**是啊**，**她此次**访问重庆，又是一个不寻常的日子[shì a, tā cǐ cì fǎngwèn chóngqìng, yòu shì yīgè bù xúncháng de rìzi] – ***To‘g‘ri,** uning Chongchingga tashrifi yana bir noodatiy kun*. Keltirilgan gaplarning ikkalasida ham, so‘zlovchi B so‘zlovchi A ning fikrini tasdilayotgan ma'nosi ifodalangan.

Ma'lumki, "*to‘g‘ri*", "*albatta*" kabi atov birliklari siktaktik tuzilmalar tarkibida tez-tez uchraydi. Jumladan, *"Aka, bugun ota-onalar yig‘ilishiga dadam boradilarmi? – Dadam,* ***albatta*** *boradilar, balki onam ham boradilar"* va *"**To‘g‘ri**, yomon odam jazosini tortishi kerak, – dedi Saida"* ko‘rinishidagi gaplarni tahlil qilishgan tilshunoslar "*albatta*", "*to‘g‘ri*" unsurlari gap tarkibida gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmasdan hamda so‘z birikmasi hosil qilmasdan, balki sub'yektiv modallik munosabatini ifodalanishini qayd etadilar. Ular mazkur birliklarni "kirish kengaytiruvchilari" yoki "kiritmalar" deb ataydilar.

Gapning "konstruktiv bo‘lmagan bo‘lagi" sifatida qaralishi mumkin bo‘lgan "kiritma" qurilma gap holatida bo‘lib, nutqda gapdan anglashilayotgan fikrga qo‘shimcha tariqasidagi ya'ni fikrni bayon etish vositasidir." Ushbu kiritmalar gap mohiyatiga egaligi va uning asosiy gap bilan mazmuniy bog‘liqligini inobatga olib, tadqiqotchilar ularni so‘z-gap sifatida o‘rganishni ma'qul ko‘radilar.

Semantik-funksional shakllangan so‘z-gaplarning o‘ziga xos g‘ayriodatiy lug‘aviy ma'noga ekanligi quyidagi xususiyatlar orqali namoyon bo‘lishi qayd etiladi:

a) ma'no imkoniyati chegaralangan;
b) grammatik shaklni talab qilmaydi;
v) boshqa so'zlar bilan birikish qobiliyatidan mahrum;
g) gapda bajara oladigan vazifasi cheklangan;
d) ma'noli qismlarga ajralmaydi.

Darhaqiqat, so'z-gaplar g'ayrioddiy birliklar bo'lsa-da, lekin ma'no va vazifa jihatidan barqaror lisoniy birlikdir.

Shunday qilib, xitoy tilidagi **是**shì birligining kiritma, so‘z gap vazifasida qo‘llanishida uning o‘zbek tilidagi muqobillari ham xuddi shunday vazifa bajarishi kuzatiladi.

- 嵬姑子接着说，“你五年前, 不是在华山路上曾经向猎人买了一只活璋子放掉了吗？”
- “**是呀**，有这么回事”
- *Hua Guzi gapida davom etib: u sen besh yil oldin, Hua tog‘ida bir ovchidan suv kiyigini sotib olib yana qo‘yib yuborganmiding?”*
- *“**Ha**, shunday bo‘lgan edi.”*

Ma’lumki, til birliklarining lisoniy maqomi ularning nutqiy tuzilmalar hosil bo‘lishidagi ishtiroki darajasi bilan belgilanadi. Ammo lisoniy birlikning nutqqa ko‘chirilishida aksariyat hollarda uning o‘zi uchun emas, balki boshqa bir birlikning sintaktik faollashuvi uchun xizmat qilishi kuzatiladi. Fransuz olimi A.Martine ta’limotiga ergashgan o‘zbek tilshunoslari biron bir birlikning funksional faollik olishi uchun xizmat qiladigan elementni “funksional monema” deb atash tarafdorlaridir. Ular juda o‘rinli ta’kidlaganlarirek, “fikrni til yordamida ifoda etishda gapning barcha ishtirokchilari faol qatnashadi. Biroq bu jarayonda har bir ishtirokchi o‘ziga xos vazifa bajaradi va shu jihatdan boshqa ishtirokchilardan funksional salmog‘iga ko‘ra farqlanadi.” Bizning olib borgan kuzatuvlarimiz guvohlik berishicha, 是shì unsuri bog‘lama va boshqa vazifalarni bajarganida aynan funksional monema maqomini olib, boshqa birliklarning funksional faollik olishi uchun xizmat qiladi. Masalan, 1. **但是**她总觉得有一种说不出的寂寞，越看越烦，孤寂感越来越强烈，连自己也弄不清楚这**是**为什么 [Dànshì tā zǒng juédé yǒuyī zhǒng shuō bu chū de jìmò, yuè kàn yuè fán, gūjì gǎn yuè lái yuè qiángliè, lián zìjǐ yě nòng bù qīngchǔ zhè shì wèishéme] – ***Ammo** ma’buda har doim o‘zini yolg‘iz his etardi va **bu** yolg‘izlikning sababini hatto o‘zi ham tushuna olmaydi*. 是shì unsuri 但 so‘zi bilan birikib, zidlov bog‘lovchisini hosil qiladi.

2.转身思考，觉得阿宝未见得**就是**美如天仙，何必自惭形秽[zhuǎnshēn sīkǎo, juédé ā bǎo wèi jiàndé jiùshì měi rú tiānxiān, hébì zìcánxínghuì] – *O‘girilib o‘ylanib qolibdi, A Bo **aynan** paridek chiroyli bo‘lishi shart emas.* 是shì unsuri 就 jiù “*ayni*” ravishi bilan birikib, **就是**jiùshì aniqlov bog‘lovchisini hosil qiladi va ta’kidni kuchaytirishga xizmat qiladi.

3.**于是**，前推后拥地把他带回了家里 [yúshì, qián tuī hòu yōng de bǎ tā dài huíle jiālǐ] – *Sun Zichu esa bunga parvo qilmabdi, **shunda** do‘stlari uni sudrab uyiga olib ketishibdi.* Ushbu gapda shì unsuri 于predlogi bilan birikib, 于是yúshì tarzida ketma-ketlikni ifodalovchi bog‘lovchini shakllantiradi.

Keltirilgan misollarni o‘zbekcha tarjimalari bilan qiyoslaganimizda **是**shì unsurining muqobillarida ham funksional monema maqomi saqlanayotganligiga guvoh bo‘lamiz.

To‘plangan material tahlili jarayonida **是**shì elementi ma’lum turdagi pragmatik vazifani bajarishining guvohi bo‘ldik. Ushbu vazifa uzatilayotgan axborotning u yoki bu bo‘lagini alohida ta’kidlab ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. Hozirgi xitoy

tilida fe'l markaziy sintaktik unsur bo'lganligi bois, odatda gap tarkibida fe'ldan keyingi o'rinni egallaydigan bo'laklar ta'kidlanadi. Pragmatik faollashtirish vazifasini bajaruvchi diskursiv ko'rsatgich 是shì yuklamasi o'zidan keyin keladigan bo'lakni boshqalariga qarama-qarshi qo'yadi.

是shì elementining ta'kid vazifasi o'zbek tilidagi tarjima matnlarida o'ziga xos ravishda ifoda topadi: 1. **老虎从后面赶上来**，对着狮子咆吼说：“**她是我先抓到的**，说好她补完天后让我吃，你竟敢抢先?” [Lǎohǔ cóng hòumiàn gǎn shànglái, duìzhe shīzi páohǒu shuō: “Tā shì wǒ xiān zhuā dào de, shuō hǎo tā bǔ wán tiānhòu ràng wǒ chī, nǐ jìng gǎn qiǎngxiān?”] – *Orqadan keksa arslon sherga jahl bilan baqirdi: "Bu qizni **men birinchi tutib oldim**, u osmonni yamab bo'lganidan so'ng uni yemoqchiman. Sen uni to'xtatishga haqqing yo'q!"*;

2. **道士又**说：“**我是要**专用这梨核做种子**的**[dàoshi yòu shuō: “Wǒ shì yào zhuānyòng zhè lí hé zuò zhǒngzǐ de] – *Rohib javob beribdi: "Men ataylab **bu nokning danagini ekish uchun yeyapman**".*

3. **他又仔**细看看车子，有一只车把不见了, **是新被砍断的** [tā yòu zǐxì kàn kàn chēzi, yǒuyī zhǐ chē bǎ bùjiànle, shì xīn bèi kǎn duàn de] – *Diqqat bilan aravaga qarasa, arava ko'rinmabdi, **yangi arava bo'laklarga bo'lib tashlangan edi***. Yuqoridagi misoda是 shì unsuri ta'kid ma'nosini ifodalalashga xizmat qiluvchi 是 ...的 shì...de konstruksiyasining qismi sifatida qo'llangan bo'lib, so'zlovchi alohida ta'kidlamoqchi bo'lgan so'z yoki bir nechta so'zlarni ushbu kontruksiya orasida qo'yib gapiradi va so'zlovchi shu orqali tinglovchining e'tiborini tortishga harakat qiladi.

Xitoy tilida 是shì elementi turli so'zlar bilan birikuv hosil qilib, gapda o'zining asl vazifasida emas, balki alternativni ifodalovchi bog'lovchi, shart bog'lovchi, aniqlov bog'lovchi va zidlov bog'lovchi vazifasini bajarib kela oladi; 2. 是shì elementi bog'lovchi vazifasida kelganida o'zbek tilidagi muqobillari sifatida zidlov bog'lovchilari *ammo, lekin biroq,* ayiruv bog'lovchisi *yo..yo,* ergashtiruvchi aniqlov bog'lovchisi *agarda,* shart bog'lovchisi *agar, agarda, garchi* larni keltirib o'tishimiz mumkin.

Iqtiboslar/Сноски/Referances:

1.Bobokalonov R. O‘zbek tilida semantik-funksional shakllangan so‘z-gaplar. Filol.fan.nomzod...diss... avtoreferati. – T., 2000.
2.Feng, Shengli. The copula in classical Chinese declarative judgment sentences//Journal of Chinese Linguistics, 21. 1993. – P 277-311.; Pulleyblank, Edwin G. 1995. Outline of Classical Chinese Grammar. Vancouver: UBC Press.
3.Hartman K., Zimmerman M. Morphological Focus Marking in Guruuntun (West Chadic). – Berlin: Humboldt University, 2006.
4.Karimov A.A. Yuzta topishmoq. – T.: O‘zbekiston. – b. 37.
5.Ne’matov H.G‘., Sayfullayeva R.R., Zamonaviy o‘zbek tili. MorfologiY. – T.:Mumtoz so‘z, 2008. – b.
6.Musurmanov E., Ma Sui Ling. Xitoy folklori (Afsona va ertaklar), – Samarqand. 2014. – b.
7.Sayfullayeva R.R., Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarining formal-funksional talqini. – T.: Fan, 1994. – B. 309-310.
8.Ziyamuhamedov J.T., Shamsiyeva Z.F. “Liao Zhai (Pu Sung Ling) novellalari”. Toshkent: Muharrir. 2012.
9.Ziyamuhamedov J.T., Pu Sung Ling va O‘rta asr xitoy novellalari. Toshkent: Cho’lpon. 2016.
10.Xayrullayev X. Predikativlik hodisasi va uning ob’yektlari. –Samarqand: SamDCHTI, 2002. – b.
11.白话“聊斋”故事/从书编委会编. 外文出版社. 2012. – 页. 24.
12.王力. 中国文法中的系词 // 汉语史论文集. 北京: 商务印书馆. 1937. 212-276 页.
13.郭喜良. 关于系词是产生时代和来源论争的几点认识. 汉语史论集. 北京：商务印书馆.1988.
14. **馮勝利**. The copula in classical Chinese declarative judgment sentences // Journal of Chinese Linguistics 21. 1993. –P. 277-311.
15.汉语语料库. http://ccl.pku.edu.cn:8080/cll_corpus/search
16.http://ccl.pku.edu.cn.

T A Q R I Z
Х.Абдураҳмоновнинг "Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар" асарига
ТАҚРИЗ

Халқ оғзаки ижоди азал-азалдан халқ донишмандлигининг энг ёрқин намуналаридан ҳисобланади. Улар халқ ижрочилари тилидан ёзиб олиниб, авлоддан авлодга етказиб борилмоқда. Адабиётшунослар ва фольклоршунослар эса мазкур маънавий бойликларимизни атрофлича ўрганиб келмоқдалар. Бироқ уларнинг тил хусусиятларини ўрганиш ва тадқиқ этиш тилшуносларимиз томонидан тўлиқ ўрганилмаган. Шу нуқтаи назардан Х.Абдураҳмоновнинг "Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар"и айни шу жиҳатдан муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Бу китоб илмий ходимлар, аспирантлар ва олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган бўлиб, халқ оғзаки ижоди тилининг синтаксиси ўзбек адабий тили синтаксиси қоидаларига таянган ҳолда таҳлил этилган. Бунда халқ оғзаки ижоди намуналаридан кўпроқ мақолларнинг синтактик хусусиятлари, жумладан, мақолларнинг синтактик қурилиши, уларда содда гап турларининг қўлланиш принциплари, содда гаплар қурилишининг баъзи хусусиятлари, мақолларнинг синтагматик бўлиниши, мураккаб конструкциялар, боғловчисиз қўшма гаплар, мақоллар синтактик қурилишининг барқарорлиги каби бир қатор масалалар устида фикр юритилган.

Муаллиф дастлаб мақоллар тили синтаксисини ўрганиш тарихига эътибор қаратиб, ўзбек тилшунослигида бу масала, умуман, халқ оғзаки ижоди тили ўрганилмасдан қолаётганлигини; бошқа тилларда бу соҳага оид анчагина ишлар - диссертациялар мавжудлигини таъкидлайди ва рус тилшунослигида П.Глаголевский бу масалага биринчи марта эътибор берганлиги ҳамда ўз асарини мақоллар тили синтаксисига бағишлаб ёзганлигини эътироф этади. Шунингдек, И.А.Филлиповский, Г.С.Варлакова, А.Аннануров, Р.Сарсенбоев, Т.Қўрдабоев, Н.З.Гаджиева каби рус, қозоқ, туркман ва озабайжон тилларида тадқиқот олиб борганликларини ва бу ишларнинг мазмун-моҳиятини баён қилади, ўз муносабатини ҳам билдириб ўтади. Х.Абдураҳмонов "Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар" асарини ёзишда рус тилшуносларининг ишлари ва фикрлари методологик асос қилиб олинганлигини ҳамда унинг ёзилишида филология фанлари доктори А.Fуломов, М.Асқарова, F.Абдураҳмоновларнинг монографик ишларига суянилганлигини таъкидлаб ўтади.

Мақоллар тили синтаксиси ранг-баранг. Унда гапнинг кўрсатилган мақсадга кўра кўринишлари, гап бўлакларининг ифодаланиши, бир составли гаплар ва тўлиқсиз гапларнинг шаклланишига хос хусусиятларини тилшунослик нуқтаи назаридан текшириш муҳим натижалар беради. Айниқса, мақолларда гап бўлакларининг ифодаланиши, гап бўлакларининг формал хусусиятлари, бир составли гапларнинг баъзи турлари ўзига хос тарзда шаклланган. Асар муаллифи мақоллар тили учун ҳар хил мураккаб конструкция ва формалар ётлигини, кишилар мақоллар орқали кўпроқ насиҳат, маслаҳат, илтимос қилишини, шунингдек, маълум мақсаднинг амалга оширилишини шарт қилиб қўйишини, шунинг учун унда фикрнинг турлича шаклланишини ифодаловчи гап турлари чегараланганлигини қайд этади. Шу билан бирга, мақоллар тили синтаксисини тадқиқ қилар экан, ундаги синтактик категорияларнинг кенг тарқалган турлари ва хусусиятларини текширади. У, масалан, мақолларда содда, қўшма ва мураккаб гаплар, уларнинг турлари (мақолларда гаплар кузатилган мақсадга кўра тўрт хил

кўринишда учрайди: 1. Дарак гаплар. 2. Буйруқ гаплар. 3. Сўров гаплар. 4. Ундов гаплар; бир составли гаплар: шахси аниқ гаплар, шахси умумлашган гаплар, шахссиз гаплар, сўз-гаплар (мақолларда бу тури учрамайди), инфинитив гаплар (мақолларда бу тури учрамайди), номинатив гаплар (мақолларда бу тури учрамайди); тўлиқ гаплар ва тўлиқсиз гаплар; боғланган қўшма гаплар, эргашган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар; шарт феъли бошқарган кострукцияли мураккаб гаплар, равишдош бошқарган конструкцияли мураккаб гаплар) гап бўлакларининг ифодаланиши ва уларнинг баъзи морфологик хусусиятлари, эга ва кесим хусусиятлари, эга ва кесимнинг кўпинча қўлланмаслиги, мақоллар синтактик қурилишининг синтагматик бўлиниши, сўзларнинг такрорланиш ҳодисаси мақоллар тили синтаксисининг энг характерли хусусиятлардан эканлиги ҳақида қимматли фикрларни баён этади. Шунингдек, ишда мақоллардаги қўшма гапларнинг тез-тез учрайдиган типлари - боғловчисиз қўшма гаплар ҳамда уларнинг типлари ҳақида ҳам мулоҳазаларини ифодалайди. Жумладан, муаллиф: "Бошқа тиллар каби ўзбек тили ҳам боғловчисиз қўшма гапларга жуда бойдир. Боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи конструкциялари мақолларда айниқса типик бир ҳолдир. Шу сабабли уларни мақоллар асосида ўрганиш, бизнингча, жуда муҳим натижалар бериши турган гап", - дея фикр юритади ҳамда боғловчисиз қўшма гапларнинг мақоллар асосида ўрганилишининг ўзига хос илмий ва амалий томонларини, структура-семантик хусусиятларини ҳам таҳлил қилади.

Мазкур асар тадқиқотимиз мавзусига яқин бўлгани боис биз унда келтирилган мақоллар синтактик қурилишининг синтагматик бўлиниши ҳақидаги фаслга батафсил тўхталамиз.

Синтагмаланишнинг интонация, пауза, логик урғу кабилар билан характерланиши ва бошқаларни кўз олдимизга келтирсак ҳам содда, ҳам қўшма гаплар қисмларининг боғланишида интонация, пауза, логик урғулар муҳим ва асосий воситалардан бири эканлиги ойдинлашади.

Маълумки, гапда сўзлар ўзаро алоқага киришиб, сўз гуруҳларини, бирикмаларини ташкил этади. Сўзлар ўзаро грамматик жиҳатдан шаклланган бирикма тусини олади. бироқ ҳамма вақт ҳам бундай сўзлар гуруҳи сўз бирикмаси саналавермайди. Масалан, "ўт билан ўйнашган ёнар" гапида сўзлар ўзаро маълум гуруҳга кириб, грамматик жиҳатдан бир бутунлик ташкил қилиш билан бирга, улар интонация жиҳатидан ҳам кейинги сўздан ажратилиб талаффуз қилинмоқда. Бунда сўз ва сўз гуруҳларининг маълум семантик жиҳатдан шаклланган бутунлик тусини олишида интонация ҳам муҳим роль ўйнайди. Мазкур фикрлар орқали муаллиф ҳар бир синтагма бир ҳаво чиқариш йўли билан айтиладиган кичик синтактик бутунлик деган хулосага келади. Шунингдек, ҳар бир гап ҳар хил талаффуз қилинишини "умр савдоси - қийин савдо" мақоли мисолида таҳлил қилиб, синтагма икки пауза орасидаги нутқий элементлар эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Бунда сўзловчи "умр савдоси" бирикмасини талаффуз қилганда, қандайдир бирор нарсани бошқа бир нарсадан ажратиб кўрсатишга беихтиёр уринади. Шунинг учун сўзловчи ундан кейин қисқача пауза билан "қийин савдо" бирикмасини талаффуз қилади. Булар алоҳида синтагмалардир.

Ҳар бир синтагмада овоз тони маълум кўтарилиш ва пасайиш билан характерланади. Бунда синтагма охиригача овоз тони кўтарила боради. Кейинг синтагмадан ажралиб туриши учун ҳар бир синтагманинг кейиги сўзи, айниқса шу сўзнинг сўнгги бўғини кучли талаффуз қилинади. Унга урғу тушган бўлади. Масалан, одобли бола / элга манзур. Режасиз иш / қолипсиз ғишт. Бундай вақтда биринчи синтагманинг охирги сўзи кучли логик жиҳатдан ажратилиб талаффуз қилинади. Шундан кейин овоз тони пасайиб, қисқа тўхталиш - пауза бўлади.

Бироқ маллиф шуни уқтирадики, синтагмалашиш сўзловчининг қайси сўзга эътибор бериш-бермаслигига, сўзларнинг қайси сўз билан алоқага кириш-кирмаслигига боғлиқдир. Демак, мазкур ишда синтагма сўзларнинг грамматик, семантик ва фонетик жиҳатдан шаклланган бутунлигидир деб хулосаланган.

Маллиф ушбу асарида мақолларда мужассам бўлган фикрнинг таъсирчан ифодаланишига синтагматик бўлиниш хизмат қилишини таъкидлайди ва мақол-гаплар кўпинча икки синтагмага бўлинишини мисоллар асосида изоҳлайди: Меҳнат - /роҳат, яхши топиб гапирар / ёмон қопиб гапирар. Шу ўринда мақол-гаплар қурилишининг энг кўп тарқалган тури бу - бир эганинг бир синтагма, бир кесим бир синтагмани ташкил қилишини ва буни "тўғри / ўзади, эгри / тўзади; инсон қўли / гул; она билан бола / гул билан лола" каби мақоллар асосида далиллайди. Шунингдек, поэтик характердаги мақолларда айрим гап бўлаклари алоҳида бир синтагмани ташкил қилиши, бунинг учун маълум вазият бўлиши лозимлигини, масалан, эга ва кесим бир-биридан маълум масофада жойлашиб, эга ва кесимлар орасида бошқа гап бўлаклари бўлса, эга ҳам, кесим ҳам алоҳида-алоҳида синтагмаланишини қайд этади.

Маълумки, эга икки бош бўлакли гапларнинг бош бўлаги саналиб, гапда у мутлоқ ҳоким вазиятда бўлади. Мана шу жиҳат мақолларда ҳам акс этиши мазкур асарда таҳлилга тортилган. Шу билан биргаликда, ўзбек халқ мақолларида атоқли от билан ифодаланган эгалар қўлланилмаганлиги, рус халқ мақолларида эса атоқли отлар ва улар орқали ифодаланадиган эгалар тез-тез учраб туриши муаллиф томонидан таъкидлаб ўтилган. Шунинг учун мақолларда эгаларнинг отлашган сўз-сифат, сифатдош, бутун сўз бирикмалари орқали ифодаланишини таҳлилга тортганлигини ҳам айтиб ўтади. Кесимлар ҳақида ҳам тўхталар экан, мақолларда кесимлар конкрет замон маъносини билдирмаслигини, гарчи у маълум замон формасида бўлса-да, умумзамонни - муттасил давом этиб турувчи воқеа-ҳодисаларни билдиришини таъкидлайди. Мақоллардаги кесимнинг энг характерли хусусиятларидан бири сифатида кўпгина мақолларда кесимлар феълининг буйруқ-истак майли орқали ифодаланиб, у кўпинча II шахс, бирликда бўлишини қайд этади: Шакарли тилга ишонма. Музга суянма, ёвга сиғинма. Бундан ташқари, кесимлар кўпроқ -ар, -мас аффикслари орқали ясалган сифатдошлар билан ифодаланишини, улар кўпроқ боғловчисиз қўшма гап иккала компоненти кесими, эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи кесими бўлиб кела олиши (алоҳида олинган содда гап кесими вазифасида кам учраши)ни мисоллар асосида исботлайди: Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, ота-онанинг баҳоси бўлмас. Эшикдан кундош кирса, тешикдан уруш кирар. Қадрласанг, қадринг ошар, қадрсиздан ҳамма қочар.

Муаллиф мақолларда кесимларнинг кенг тарқалган тури - бу уларнинг феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланишини, айниқса от ва сифатлар кўпчилик мақолларда кесим вазифасини бажариб келиши ҳамда улар кўпинча алоҳида кесим вазифасини бажариб келиши билан бирга, бошқа сўз билан ёки феъл билан бирга , унинг от қисмини ташкил этиб, кесим бўлиб келишини қуйидаги мисоллар орқали далиллайди: Деҳқоннинг хазинаси - ер. Инсон қўли - гул. Ҳунар - зар, ҳунарсиз - хор. Ақлнинг ўлчови - идрок. Жаҳл - душман, ақл - дўст. Марднинг иши - меҳнат. Оғиз - айғоқ, тил - тайғоқ. Тежоғлиқ иш - бежоғлиқ. Ҳар ким элига, ўрдак қўлига. Қўл югуриги - ошга, тил югуриги - бошга. Тирикликнинг кучи - бирликда. Куч - билимда. Хазина ғойибдан эмас - меҳнатдан. Ош - каттадан, иш - кичикдан.

Мазкур ишда яна иккинчи даражали бўлаклар мақолларда ўзбек адабий тилидаги сингари кўринишда ифодаланганлиги, бироқ мақолларда иккинчи даражали бўлакларнинг шаклланишида, ташкил топишида восита бўлган грамматик

кўрсаткичлар иштирок этмаслиги ёки кам иштирок этиши ҳам таҳлилга тортилган. Мақолларда айрим гап бўлакларининг формал жиҳатдан тўлиқсизлиги энг қадимги даврларда ҳали сўзлар грамматик-семантик ҳолатларининг дифференциациялашмаган даврида яратилган мақолларда учрашини айтиб ўтади ва буни Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида берилган мақоллар орқали уларнинг ҳозирги кўринишлари ўзбек адабий тилининг қонун-қоидаларига мувофиқ ифодаланишини солиштиради: Эр сўзи бир - эрнинг сўзи битта. Ош тотуғи туз - ошнинг таъми туз билан. Қўрқмиш кишига қўй боши қўш кўринур - Қўрққангга қўша кўринур.

Х.Абдураҳмонов кузатувлари давомида мақолларда гап бўлаклари тартиби нормал ҳолатдан ўзгача бўлиши, яъни инверсияга учраши ҳақида ҳам тўхталиб, қуйидаги фикр-мулоҳазаларини ҳам баён қилади:

Мақоллар таркибидаги сўзлар инверсияси 2 хил йўл билан бўлади:

I. Бу ҳол мақолларда (прозаик характердаги мақолларда) логик урғунинг қайси сўзга тушишига боғлиқ. Бундай вақтда логик урғу олган сўз кесимидан олдин, бошқа гап бўлакларидан кейин келади.

II. Мақоллар поэтик характерда бўлади (кўпроқ қўшма гап типидаги мақол назарда тутилади). Поэтик структурага эга бўлган мақолларда инверсия сатр (мисра)нинг ҳажмига, қофия, вазн ва бошқаларга боғлиқ. Бундай инверсия икки сатрли (асосан қўшма гаплар) мақолларга хосдир.

Прозаик типдаги мақолларда инверсия логик урғунинг қайси сўзнинг устига тушишига боғлиқ бўлса, поэтик характердаги мақолларда инверсия қофия ва вазн талабига боғлиқ ҳолда юз беради.

Муаллиф мақолларда логик урғунинг кесимга боғланган қайси сўзга тушган бўлишидан қатъи назар, уларда сўзларнинг одатдаги тартиби бузилишини, кесим одатдаги тартибига мувофиқ гапнинг охирида келса, логик урғу билан боғлиқ бўлган инверсия кесимдан бошқа гап бўлаклари ўртасида юзага келишини ва шунинг учун ҳам логик урғу қайси гап бўлагига тушса, ўша бўлак кесимдан олдин, бошқалардан кейин келишини таъкидлаб ўтади ҳамда мақоллар келтириб таҳлил қилади, фикрини далиллайди.

Хулоса қилиб айтганда, Х.Абдураҳмоновнинг 1971 йилда ёзилган мазкур асари нафақат ўз замони учун, балки бугунги кун учун ҳам қимматли манба саналади.

Докторант Хаитова Феруза

ISSN 2181-0796
Doi Journal 10.26739/2181-0796

TIL, TA'LIM, TARJIMA

ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000